Janko Polić Kamov

Isušena kaljuža

Bulaja naklada

Isušena kaljuža

Janko Polić Kamov

Sadržaj

NA DNU

Dio prvi

Dio drugi

U ŠIR

U VIS

Rječnik

Bilješka o autoru

Impressum

NA DNU

Dio prvi

U malenoj, ispratoj flašici poslao je Arsen nekoliko pljuvački na analizu svojemu liječniku. On je bio dobio plućni katar, izbacujući dnevno čitave tucete žutih i punih komada. Arsen ih prispodabljaše koralima i spužvama, tako bijahu izdjelani. A za boju govoraše, da je žuta kao kanarinac ili žganac. Nije on podavao osobite važnosti svemu tome i već se je bio smirio s mišlju, da je to kronični katar, koji neće ni proljetno sunce presušiti.

Jer eto - proljeće je tapkalo mladim, nestašnim noškama, obavitim u sjajnim čarapama. I šuma je listala kao da iza okanca proviruju nosići ženske mladosti. I ptice se natrkivahu dječjim ćeretanjem noseći let kroz granje kao djevojče, što zavija suknju, a sve na njoj govori da je za udaju. I prve kapi znoja virkahu ko polucije sazrijevajuće mladosti. Arsen je gledao cijelu tu proljet od neba do zemlje, hvatajući se očima lijetanja oblaka, što su raskuštrani prolazili nad njim, bijeli kao nevinost i puni kao suza. A on je samo pljuckao zemlju, ne štedeći djevice, što srtaše u ogrljaj temperamentnoga sunca.

Arsen se je tome smijuckao. »Govorahu: proljeće, proljeće - a proljeće je došlo i sve ostade pri starom.« Preturio je zimu čitajući, drljajući i psujući. Liječnik mu zabrani pušiti, a Arsen, videći, da je bez pušenja svako liječenje dosadno, primi se iz prikrajka jedne cigarete, a jedna čaša vuče drugu. Onda je počeo izlaziti, najprije gegavo kao seoske ekipaže, pa sve čvršće, sve stalnije do automobila. Nosio je i štap, ali više od nervoznosti, negoli od nužde. On je dapače počeo zalaziti i u gostione i pronašao, da pijača na katar ugodno djeluje. Arsen je to sa žarom dokazivao: »Evo, prospavaš se, a izjutra se raskašlješ i sipaš kao iz rukava. A glavno je, da se nepotrebno i trulo izbaci.« Njegovi drugovi od čaše kimahu dobrodušno glavom slušajući njegova oduševljena razlaganja, koja svršavahu: »A što je još glavnije, iza pijače dobiješ apetit, a apetit,

braćo, apetit je sve!« I dobivaše apetit - štono riječ - mladoga šteneta. To je bio veliki argumenat kod njegove majke. Majka kao majka. Njoj je prvo, da njezina djeca imadu apetit, pogotovo kad sama kuha.

Uopće, Arsen je s pravim zanimanjem promatrao čitavi taj »kataralni proces«, a kako je bio neke vrsti piskarala, on je tu uhvatio mnogu prispodobu. Primjerice: »Tamo se bio nadvio gust i mastan oblak, što izgledaše kao katarska pljuvačka, tek što bijaše bijele boje.« »A zvono zazveči ko sazreo katar.« »I Matija se Prugovečki tako nadme, kao da se raskašljao u društvu, gdje ne smije da pljune.« A kao što katar, tako i sve one nuzgrednosti od diareje do stitichezze. Tako je on prigodne pjesme nazivao kroničnom lijavicom, a za literaturu volio je od uobičajenog »sterilna« upotrebljavati »stitična«.

Ali jednoga dana - onako od slučaja - zapazi, da je bacio krv. Čistu krv. I prije bijaše po koja pljuvačka isprepletena rđastim kao željezo prutima, ali tome ne podavaše nikakove važnosti. Sada bijaše to mrka, čista krv. A u prsima je kuhalo, u grlu je vrelo. Progovori, i glas mu se pričini sasma drugim. Nikada ne začu takvog zvuka. Razbit, mlak ko pištanje razvodnjelog tla. Kašalj ne presta. Htio je udisati zraka, ali stade se i više gušiti kao da čitavi njegov organizam ne podnaša ni svijetla ni svježine ni zdravlja. Krv!

Utihnuo se, lego i počinuo. Bijaše pod »krvavim dojmom«, što tako porazno djeluje na čovjeka. Nije se tješio, da je to iz grla, iz zuba, iz nosa, jer je odmah osjetio, da to krvari pluće, da ne podnaša hladnoga zraka i da malakše. Bio je uvjeren, da se njegova bolest evolucionirala, i odmah je pomislio na smrt. Ona mu se pričini turobna i sažali se samome sebi. O staklo se već hvatalo crno noći, u sobi bijaše hladno i ukočeno, samo je u njemu vrelo i kuhalo.

I drugoga se dana otpravi k liječniku. On se nije bio prepao. Dapače, osjećajući ovo nešto novo, postane znatiželjan. A liječnik ga je pregleda o i konstatirao, da pluće nije povrijeđeno.

- To se je žilica otvorila i morate nastojati, da je i opet ne izazovete. Mir, počivanje, neuzrujavanje. Najbolje, da proležite nekoliko dana, a nada sve suzdržavajte se od kašljanja. Jedan gutljaj friške vode, a

ovo (tu je propisao lijek) svaka dva sata jednu žlicu. Čuvajte se nagle promjene temperature, a po ovakim vremenima ne izlazite. Čekajte sunce...

Sunce je uistinu bilo već od dva dana zastrto gomilom oblaka, što su na mahove sipali sitne kaplje kao da ih sa njih truni vjetar. »Čekati sunce!« I on je odlučio čekati sunce. Začas mu se dapače pričini, da je našao svrhu životu. »Boriti se s njom!« Vidio je neprijatelja i osjetio sav čar borbe. I dižući se pogleda bradato lice liječnikovo i progovori sa zanosom:

- Gospodine liječniče! Ja bih želio, da mi iskreno kažete, je li to tuberkola. Poslat ću vam na analizu... Budite iskreni. Ja sam Primorac, nisam melanholik. Ako se ustanovi bolest, ja ću se tek onda primiti čvrsto liječenja. Razumite!...

On je još govorio. Htio je potpunu istinu, zaći u sve tajne svojega neprijatelja, i liječnik ne podnese njegovog nasrta.

- Pošljite - reče.

I on pošlje, a liječnik izjavi, da je zaraza tu. Arsen se ni sada ne prepade. A s pomisli, da je zaražen, osjeti ono novo još jače. On je neprijatelja imao na dohvatu i maštajući o njemu izdaleka, činjaše mu se grozan do užasa. A sad ga je prozreo i ništa ga užasna ne zahvati. Smrt mu se pričini tako jednostavnom i običnom, te se čudom nasmijao svojim pjesmama, koje ni ne bijahu drugo, no krik vjekovanja, otpora, života. Izdaleka, gledajući u ralje proždrljive nemani - on je se prepade. Ateista imadijaše da prizna veliko ništa od svega svojega: krvi, misli i mesa. Htio je živjeti i vjerovaše da živi. I u klicanju životu zaboravi na smrt. Ponašaše se kao zaborav bluda, kao ekstaza mase. Ne bijaše dubok; bijaše širok. Plovio je površinom, plovio po sebi i rijetko, na mahove, od slučaja zaronjivao bi u sebe i odmah izmiljio na vrh. A sada mu postane jasno, da je zaražen; da ima u njemu nešto, što se ne da prosuditi iz njegovih pjesama, iz njegova smijeha i njegovih lakih razgovora. Bacil je u njemu, razorni bacil, što se baca blatom na rimu njegovu i ideju njegovu. On već nije pristupačan društvu, ne smije pljuvati na pod, ni piti ne smije iz druge čaše.

Takav je bio otprilike njegov pogled, što ga je plaho bacio na sve oko sebe. I ne poništi se. On je osjetio svu snagu svoje nutrine, što ga je stala skupljati oko sebe. Jer tu bijaše poprište njegove borbe, njegovih zamišljaja, uspjeha i poraza. Ovo je bolest, što osamljuje čovjeka, odstranjuje iz društva i posvećuje sebi samome.

Tek je kasnije počeo pomišljati na svršetak. Jer njegove misli ne bijahu sklad, zaokruženost i logika. One se, istina, izvijahu jedna iz druge, ali si zato ne bijahu nalik. (Sin je drukčiji od oca, a nema toga, koji bi zadero u dugu prošlost, da iznese zakon hereditacije.)

Duga bijaše ta prošlost. Mrka, mutna. Kao oblak u noći s rijetkim bljeskovima. Arsen nije još počeo prebirati po njoj, jer ne bijaše dovoljno sređen ni sabran. A čuvstva bijahu nalik mislima. Ne bijahu burna. Tiha i mutna. Kao oblak. Budućnost mu se ukazivaše bez turobnosti, kratka kao proljeće. On je mislio: umrijet ću, ali ću umrijeti kao čovjek. I onako se nabacano pojave u njemu dvije misli: »Punoća života i jest kratka, jer radi se o tome: ispiti vino jednim gutljajem i osjetiti svu slast alkohola - ili na mahove, kao dobrodušni staračac i solidni želuci. A živjeti znači razumjeti svoje doba i živio ja sto godina kao fratar, bio sam svejedno mrtav od poroda.«

Njegova majka bijaše kao svaka majka. Udovica od dvije godine, življaše nešto od pripomoći bratove, nešto od starijeg sina prehranjujući sa tim i Arsena. On se je nazad nekoliko mjeseci vratio kući ostavivši svoj agentski posao, a oboliv ostade tako.

Njegovoj majci bijaše pravo. Kao što je ocu milije imati sina uposlena u svijetu, tako je majci milije imati ga besposlena kod kuće. On bijaše još jedini, koji potrebovaše nju, a to je bilo ono, što joj ispunjavaše nekim smislom besmisleno življenje. Jedna joj kći bijaše udata za profesora Magdića, a sve drugo pomrije tijekom tih trideset godina bračnoga života. I ona se dade u službu najmlađemu sinu hvatajući ga za sebe, zavidna ženama, knjigama i drugovima, koji ga otimahu. Njezina je zavist bila nekaka podla krepost, koja s ljubavi rađa mržnju od kleveta, ogovaranja i laži. Kad bi u noći ostao do kasna vani, ona je tad imala jednoga neprijatelja: bio je to onaj, s kime bi se Arsen zadržao ili onaj, što bi ona zamišljala, da joj ga zadržava. Ona nije ni rasuđivala ni pitala, je li to zaista taj i taj; njoj

bi samo sinulo koje poznato lice i odmah bi oko njega skupila svu žuć neegoisanog altruizma.

Arsen ju je osjećao i razumijevao. Ona mu je dala život; ona bijaše prošlost. Sad mu je ona smetala životu; razbijaše mu sadašnjost. Njemu je sad bila suvišna; bila mu je zapravo ništa, ali on njoj ne prestajaše biti sve. A dnevice bijahu zajedno, i tu je Arsen počeo zadirati u taj ogorčeni nesklad osjećajući njezinu ljubav, što se hvatala njegove egzistence, osjećajući suvišnost i u vječnoj trzavici da skine teret sa sebe. Cijela ta borba bijaše pritajena, tek kadikad primajući otvoreni biljeg sukoba, koji je ubijao nju i ogorčavao njega. Majka i sin - sin i majka pružahu prizore najbrutalnijih sukoba, zavisti i mržnje.

Njegov brat Julije bijaše trgovac. Braća bijahu u prikrivenoj antipatiji: bijahu tuđinci po idejama i nagnućima, a osjećahu vez krvi, jednih roditelja i jednoga stola.

Sestru Jelku rijetko vidjevaše i zato je prema njoj bio puniji stiskajući joj katkad bijelu, pjenušavu ruku, kao da ga baš podilazi ljepota sterilne žene, koja je družica strancu, profesoru iz povijesti i ljubomornome učenjaku s vječno nakupljenim obrvama.

A Jelka bijaše lijepa, razvita, crnokosa. U hodu se svijaše kao da ni nema kostiju. U nje je bio uvijek miris haljina izmiješan mirisom kosa i meso podrhtavajući kao hladetina. Nije bila rumena. Lice bijaše bronzano kao da ga osvjetljuje tama s očiju; a usne se prćile, mrko-crveno kao grožde. Ali nada sve bijahu zamamna njezina uda, jer ona je umjela slučajno prebaciti nogu preko noge, svinuti se o koljenima ili pritegnuti suknju kao rođena kokota, koja nije ni pomislila, da time privuče muškarca.

Profesor mu bijaše oduvijek nesnosan. On je rado govorio o etici, koju ne skrši ni historija. Ali još je radije veličao razumnost, koja sastoji u tome, da lumpaš cijelu noć, a da se ne opiješ. Kad je htio da razgovara učenjački, hvatao se etike, a kad je htio začiniti govor duhom, govoraše o razumnosti. U školi bijaše uvijek razumna etika, pa je u nižim razredima udarao đake nogom, da si ne ozlijedi ruke.

Ujak bijaše sasma drukčiji. Po zanimanju graditelj, bijaše u

razgovoru prostak, sa ženom žandar, u politici cinik, u vicevima bez duha, a u samom životu jedan ogroman vic. Zato nije ni znao, zašto se oženio, kad ne bijaše kadar ljubiti, kad nije htio djece, a žena mu bijaše po vlastitom uvjerenju teret, koji je trebalo nositi i još plaćati.

Njegova žena, milostiva Gorup, kako ju je sam nazivao i zahtijevao, da je tako svaki zove, bijaše anemična i puna kao vrč budjejovičke pive, dobra i meka kao palačinka, a ljepušasta kao žena, što ljubi svoga muža, koji ju katkad ošine u vinskom zanosu i draga pred ljudima u trijeznosti.

Arsen sa svim tim ljudima ne zađe u razgovor dublji od objeda, cirkusa i politike. O sebi ne govoraše nikada, a o njemu su imali svi jedan pojam. Kad se ispostavila bolest, onda mu svi dotrčaše sa savjetima, jednakom zauzetošću i shvatanjem. A on je samo mahnuo glavom, primio se nekake »kućne higijene« i shvativ, da je sve u tome: »reagirati na rastrovno djelovanje bacila sa dovoljno jakosti i spreme« - hranio se i čas poživio uredno.

I.

U prvom katu iste kuće služila je jedna zdepasta, smijuljasta djevojka, s oparenim, crvenim rukama. Bila je zažarena kao soldatuše, a stidjela se od radosti kao sluškinje. O proljeću obukla crvenu haljinu, što je titrala na njoj kao od uzbuđenja. Arsen je ovaku sretne i još napola konvencionalan ne prođe bez opaske kraj nje. On je još držao, da je njegova *dužnost,* dužnost mlada čovjeka, osloviti za prvi put svaku ženu, koju sreta češće izazovnog rumenila i usana, drugi je put dirnuti, a treći bar poljubiti.

- Veseli ste, eh!

- Nisam.

- Šta vam fali?

- Dragi...

U proljeću sluškinje obično ovako odgovaraju. Hodnik je bio u polutmini, a u tu polutminu zujahu njihove iskidane riječi. Arsen priđe bliže i obuhvati njezina pleća, što mu se pričiniše podrhtavajuća. I gledajući joj u lice, zahvati nekoliko crta oko usana, što iskazivahu preranu starost i podavahu izgled glup i neistesan. Dirao joj se sisa, velikih, ispoljenih kao mjehuri, ali ne osjeti strasti. Ona mu se podavaše otimajući, uzbaciv glavu nahero. A Arsen je samo poljubi u kose i srdit na mlaki svoj cjelov iziđe napolje.

Zrak je bio oštar, nebo staklasto, sa zadnjim rujem o zapadu. Arsen podigne ovratnik i brzo zakoraca ulicom. On nije ni imao druge namjere, ali ga svejedno cjelov porazi. »Ovakav cjelov! Jesam li ja poljubio ženu ili muškarca? A bijasmo sami... i kad se uzme... nijesam cijele zime... Je li to impotensa? Ili je sušica već počela da djeluje?... Ali to je glupost! Što to ulazi? Ili je to intelektualnost? Glupost! Same gluposti! Nije impotensa, jer zašto me uzrujava« - Tu stane i pogleda u prolaznike. On je pomislio na svoju sestru i odmah prestao misliti. »Šta je to sada? Šta?« I hotice stade pomišljati na svojega prijatelja Nikšića, zabavljen jednom tričavom misli, hoće li ga naći kod kuće. »On je rekao u šest, a već je pola sedam. Ako ga ne nađem, potražit ću ga u gostioni »K lavu«. Tamo on obično večera. Obećao mi nekake knjige. Čekaj... uzet ću...« On je brzo mislio, kao da se zabrbljao. »A kćerka trafikantice? Vidiš, zašto me i ona uzrujava, baš kao i sestra...«

Tu ga obuze srditost i stade fićukati udarajući štapom o trotoar. Bio je uvjeren, da ne misli ni na sestru ni na trafikanticu, i počeo se zanimati, kako čovjek može da misli na što hoće i može dapače reći: vidiš, na to ne mislim.

Na zaokretu naiđe na hrpu ljudi, što su vikali silne »abcuge«, pomičući se polako naprijed. Arsen se zagleda u njihova otvorena usta i postane mu neugodno. Čekao je, dok prođu, pomnjivo gledajući u svakoga, ali ni jednog lica ne upamti. Njegove misli bijahu drugdje, nije ni znao, gdje. I kad su ga oni obišli, on je još stajao i tek na zapovijed stražara krene dalje, govoreći na sav glas:

- To je bezobrazluk! To je bezobrazluk!

Da su ga radi te riječi uhapsili, on bi bio iz uvjerenja rekao: to ja nisam vikao. Ali stražar ne pođe za njim; stao je na njegovo mjesto i puhnuo kroz nos... A Arsen je išao grdeći svejednako. Jedan ga gospodin sustavi:

- Šta je to bilo?

- Bezobrazluk! Eto! Ljudi izjavljuju svoje negodovanje, a policija svoju prostotu. Zar se više ni vikati ne smije? A šta se onda smije? Gutati, jelte?

Oko njega se skupilo nekoliko znatiželjnika.

- Ja sam stajao na uglu. Mirno dakako - i promatrao. Lažem, nisam ni promatrao. Najposlije, zašto sam ja stajao, to spada samo na mene. Ili se već ni stajati ne smije? Ne smiješ stajati, ne smiješ vikati, a šta onda smiješ?

- I samo ste stajali - čuo se glas. - Pa to još nije nikakav bezobrazluk!

- Dakako, da to nije. Ali gurnuti čovjeka i reći mu »marš«, to može biti fino ponašanje za psa, ali ne za mene.

- A što to vi? Niko ni ne kaže, da je to u redu.

- Pa šta, gurnuti - oglasi se jedan deran. - Mene je sabljom!

- A - gospodin se je odalečio.

- A, a - jarosno poviče Arsen, a publika za njim.

Neki se nasmijaše, a onda i Arsen, videći da je to najumjesnije, prasne u smijeh i krene dalje.

Iz daljine čuli se povici, a onda najedamput iznikne masa šešira i krakova motajući se u bijegu. Za njima stražari. U čas se sve raspršti. Ulica bijaše po sredini prazna, tek se na vratima i prozorima skupljaše svijet.

- Šta je to bilo? Šta je to bilo?

A Arsen silno raspoložen uze mahati rukom:

- Šta bi bilo. Jednome su zavrtili glavom, a koliko ima ranjenih, to neće nitko nikada saznati.

- Bilo je i krvi, a?

- Krvi, da. A jedan se je konj srušio.

- I stražar s njim?

- Ne, on je svejedno ostao u zraku.

Neki se stadoše smijati, ali onaj, što je pitao, nastavi tvrdoglavo:

- Kako to u zraku?

- Pa lijepo. U zraku -

Sad se tek sjetio, što je na stvari, i progovori: - Glupan!

A Arsen je još govorio, lažući i mašući rukama, pa videći, da je svijeta sve manje, udalji se. »Zašto sam lagao?« pomisli Arsen, ali se nije dugo bavio tim pitanjem. »Ovaki cjelov! Pfui!«

- Arsene! Arsene! - netko ga je zvao.

On se strese i osjeti, da ne može stati.

- Arsene!

Tu otvori usta i zijevne dva puta, ali ne stane još. A koraci bijahu već bliže, brzi i sitni, praćeni onim istim glasom, što mu je cijedio krv i gušio riječ. Znao je, da je to sestra. »Kaki slučaj!« bio bi pomislio dva sata kasnije, ali sada bijaše prazan, bez volje, bez rasuđivanja.

- Šta si gluh? O bože moj! Kud ću sama, a tuku se?...

- A šta izlaziš sama? Ja nemam vremena, vidiš - Arsen je mirno govorio i dao joj dapače ruku.

- Alaj si smiješan! Da s kime ću?

- Imaš muža - porugljivo dahne Arsen i pomakne se od nje.

Sestra je šutjela. Znala je, da Arsen zna najbolje, kakav je to muž. Jer ona je njemu već jedamput izjavila, da svoga profesora ne podnaša. S njim je mogla da tako govori. Oni se ne bijahu vidjeli punih šest godina. Arsen nije dapače ni na ženidbu došao, (a kod očeve smrti ne bijaše nje): Rano je ostavio kuću, skićući se kao agent, zavađen sa svima, što je prekinuo nauke. A imao je jednu aferu, rad koje ga nijesu smjeli primiti u kuću, dok ne oboli, a majka izjavi bez razloga:

ili će on k nama, ili ću ja od vas. Ova je afera bila velika malenkost: on je bio naime digao na očevo ime malenu svotu novaca, kad ga je jedna noć u bordelu riješila i posljednje pare. Izbivajući tako od kuće, postao je Jelki bliži od brata i majke, jer je gledala u njemu čovjeka, što je već sagriješio i što će najlakše razumjeti grijeh od nužde. Zato i ne prikrivaše svoje mržnje prama mužu, bijaše dapače u njezinome izjavljivanju nešto obijesna zanosa. A taj je zanos bio Arsen odmah osjetio, ali ne opazio ni ne zabilježio.

- Divan muž! - usklikne Arsen i bez neprilike zapitâ: - I tebi je dostatna njegova ljubav?

Ona ne odgovori.

- Reci - šaptaše on. - Ti mene poznaš. Znaš, da dajem manje na moral negoli na etiku tvoga muža. Jer mene nije uzgojila škola, mene je uzgojio život. A život razumije čovjeka kao što škola razumije sistem.

On je govorio toplo.

- Znaš, što držim o braku. Jer ako poznam ičiji brak, to poznam tvoj toliko, te mogu reći: on nije ni svetinja ni dužnost - jer je laž. Tvoj je muž trebao kuharicu i namjerio se na krivu adresu.

Tu se ražesti. On nije trpio profesora Magdića radi njegove etike, radi njegovih brkova i radi svoje sestre.

- On je podlac, jer je u ime etike prebio kukove jednome đaku i prebio tvoj život!

Ona popostane i primi ga čvrsto za ruku:

- Arsene! Tebi mogu reći sve... Kad bi dakle bilo što...

Ona ponovi: - Kad bi bilo, reci, što bi ti...

Arsen pljesne: - Kad bi bilo, bilo bi! - On se uzradova: - Kad bi bilo, onda bih ja stajao uz tebe, razumiješ, a onda... onda bih bio i ja kadar polomiti nečiji život.

On tu progutne riječi, što su spuznule nehotice iz njega. A misao ga jedna udari nenadano i omami. Zato nije čuo njezinog šaptanja i drhtavice, što je drmala njegovim laktom. Možda mu se ona privila,

dirajući ga zaprepaštenim dahom i plazeći svojim izdisajima po iznakaženom njegovom licu. On je nije osjetio. Kao da se začudio svojim riječima, a usta ostadoše stisnuta, kao da ima još nešto porazna, čemu ne da napolje.

- Šta si to rekao... Kako si glup! - Ona je progovorila tiho vukući ga sa sobom. - Kako si glup! Na što ti! Na što ti!

Tu se začuo njegov hrapavi glas, kao da ga je izderao u piću:

- Ti odmah misliš bogzna šta... Ja sam htio da kažem: kad bi tebe tko dirnuo... A ti si slobodna, zapamti...

Pružajući joj ruku na rastanku, ne zadrži je dugo po običaju. Njegove su ruke bile nemirne, a njezine se skliskahu kao da padaju od umora.

II.

Nikšić je bio pred nekoliko godina zajedno s Arsenom ostavio školu. Oni onda nijesu znali, koji je pravi razlog tome, pa su sve bacali na dosadu, koja se orila iz učiteljevih usta, a odjekivala iz učeničkih ušiju. A donekle bijahu već prerano razviti i ostarjeli za svoje drugove. I Arsen i Nikšić već zarana zađoše u život, kome se s pravim zanosom spremaju tek abiturijenti, a njihovi drugovi školski zaudarahu još uvijek po mlijeku, crnilu i prašini. Ovi su bili u fazi apologetike, Homera i estetike, a Arsen i Nikšić, protjerani iz jedne gimnazije, zađoše u fazu politike, birtije i bezvjerstva. Vidjevao si ih kod svih iskaza, ko što ih nisi vidjevao na misi, što je sa žalošću konstatovao kateheta, Arsenov krsni kum i najmrži čovjek, što ga je upoznao u svom životu.

Na njemu bijaše popovski trbuh i afera s jednom sluškinjom, katehetsko zgražanje i špijunstvo, a kumska škrtost i propovijedi. Što je bilo ljudsko, to Arsen nije nikada ni mario naći, jer ima,

govoraše on, ljudi, u kojih su i kreposti mana.

Tako je Nikšić od pisara postao neke vrsti inkasanta i komptoariste, jer je bio uistinu spretniji od Arsena. Bijaše to onizak, krepak čovjek, mio ženama i darovit u švindlanju. Već je u školi umio obarati oči kao milosrdnica i uzdisati kao fratar. Ali što je glavno, on je znao otići iz škole tako, te su njegovi kod kuće još uvijek držali, da krasno napreduje, postavljajući ga za uzor seoskoj mlađariji.

Rastajući se Arsen sa sestrom, potražio ga u gostioni, ali ga ne nađe. Donekle bijaše mu žao. On je bio raspoložen i veseo. Opazio je u obitelji svojoj neko miješanje, što ga je počela miješati njegova sestra. Njemu izgledaše njihov život previše tih i jednolik, od česa su svi primali mlake boje i neugodan vonj - ko mirna voda. I zato se sada uzradova. Ne mogaše ostati miran, bio je uzbuđen, i zato ni ne zagleda dublje, zaboraviv dapače na ono mutno i crno, što ga prije obuzimaše. I odluči čekati.

U gostioni bijaše nekoliko stolova zapremljeno. Arsen ih prođe i zaustavi se čas na gazdarici. Bila je ona ugojena i predebela, što zanašaše na brutalnost. Njemu se pričini, da ova žena ne može zaplakati, da ova žena ne može imati mrve samilosti. Češće ga napadahu slične misli pogotovo u ovo posljednje doba. Pričinjaše mu se sve zdravo i ugojeno nečim ravnodušnim i osjećaše antipatiju prema njima. On se od njih odalečivao, znajući, da je suvišan u njihovu društvu. A ako je i bilo samilosti u njima, ova je samilost bila samilost cinika. U gostioni inače ne bijaše bučno. Dvojica su govorili o politici, obaziruć se bez prestanka na okolinu, ali im nitko ne podavaše važnosti. A u kutu sjeđahu dva mladića s beskonačnom dosadom na izduljenim licima.

Tu se gazdarica približi Arsenu:

- Što izvolte?

- Je li bio već u vas Nikšić?

- Nikšić? - i tek nakon premišljanja, razmotrivši dobro Arsena, odgovori:

- Nije bio.

»Nije bio, pomisli Arsen, a već je osma. On dolazi obično iza sedme. Zacijelo je bio, ali ova se neotesana baba ničega ne sjeća.«

Ona je svejednako stajala pred njim. Arsenu se učini, da mu se nasmijala porugljivo.

- Što dakle?

- Ništa! - i izađe.

Bio je opet srdit na nju, na njezine sise, bokove i prepuno lice. Ona je stala porugljivo poigravati u njegovim očima. Gledao je njezine krepke laktove, gvozdene pesnice i iskrivljene usne. »Kako mora da je jaka i odurna, zdrava i gadna.« I tu je zaredao spominjati svaku zgodu, što ga je vezala s njom. Ona je uistinu bila zla. Davaše male porcije povisujući do prilike cijenu na novčić, dva, režući malene komade kruha i vičući na goste, kad bi prigovorili. Arsen je sad svagdje vidio njenu pohotu povećanu. I sjeti se, kako je znala pijane goste bacati iz gostione, polupijana često i sama, teškim kikotom, pri čem se hvatala za bokove i dizala jednu nogu u zrak: »Ovako ću ja sa svakim!« I opet je gledao njezine laktove i pesnice, što su se ispruživale izazovno za njim. A Arsen bijaše slab. Nekoliko sati hoda, i on bijaše umoran kao kad bi u svoje vrijeme prevalio po četrdeset kilometara. Sada ga, istina, nijesu pekli tabani i nije ga rezalo po prstima, ali noge su drhtale i nešto teško nalijegaše na glavu. A u trbuhu bijaše puno, razbacano, pritiskavo. I onda bi sjedao klonuv glavom i dugi izdisaji izlažahu iz njega. U prsima bi ga stezalo, a on nije smio udahnuti, da ga ne napane kašalj. Ni porvati se nije smio. Njegove mišice bijahu bez otpora, uvele i mlake. A noge ne izdržaše napadaja. On se sav lomio i padao. »A nekada! Koliki put i kolika snaga!« Kod te pomisli nimalo se ne snuždi. Jer on je baš sada mnogo radio i koliko mu se pričini, sve je lakše shvaćao i brže rasuđivao. Tolikoga bogatstva misli i riječi prije ne imađaše. Ali što je glavno, sad je mogao tek pravom nasladom misliti. »Čudnovato. Što slabiji, to jači. A vele: zdrav duh u zdravom tijelu.« I sjetivši se, da su svi njegovi zdravi znanci dosta glupi, i pomislivši na svoj prijašnji život, stade se u sebi podrugivati.

Usput sastane pravnika Jurića. Ovaj mu se približi, govoreći o današnjim iskazima, pa ga pozove na »pouzdani sastanak«, gdje će

po svoj prilici sresti i Nikšića.

Jurić je bio kroz prve dvije gimnazije njegov školski drug. Bijaše naivan i važan, ponavljajući tuđe nazore i smijući se na primjedbe nekih već određenih ličnosti. Takva je ličnost za njega bio Arsen. Štogod bi Arsen rekao, to je Jurića tjeralo u žablji smijeh, pri čem se je jednom rukom hvatao stegna, dižući glavu s očitom namjerom, da pokaže cijelome svijetu idiotski zavoj svojega lica. Došav na univerzu, počeo da uči njemački i da čita Renanov »Život Isusov«, što je već znao i sveučilišni podvornik. Prama starijim se drugovima ponašao vrlo učtivo, pitajući uvijek za savjet, što bi mogao čitati, makar bijaše poznato, da ovu jednu knjigu čita već sedmi mjesec. I prama Arsenu bijaše učtiv, smatrajući ga za žurnalistu, jer ga je svagdje vidjevao bez posla kod čaše piva. Arsenu bijaše dosadan, ali je rado razgovarao s njim, podrugujući mu se od samilosti. Jurić se smijao tome podrugivanju, jer je mislio, da se to tiče nekoga trećega, kojega on pozna, ali od same pristojnosti ne spominje imena.

U restauraciji bijaše sve puno. Netko je govorio prekidan silnim primjedbama, odobravanjem i pljeskanjem. Najedamput prodere se jedan iz mase:

- Dosta! Neka pokušaju još! Gdje padaju u Rusiji stotine bomba, može pasti i jedna u Hrvatskoj!

A govornik nastavi uzdignutim glasom:

- Naše su bombe svijest naša! - Ali onaj se nije dao umiriti. Arsen ga nije vidio, ali je čuo njegov glas, što bijaše i grub i plačan kao psovke u pijanice. I njemu se pričini, da ga vidi ružna, gladna, izgrizena od bora i izubita od rada. »Mora da je užasno iznakažen, dok ima toliko snage u zvuku njegova glasa.«

- Ne, braćo radnici! Naša će borba biti mirna kao savjest naša. A tko bude smetao našoj savjesti, taj će brzo uvidjeti, da je savjest naša savjest miliona. - Tu se prodere vika i pljeskanje sred uzdignutih ruku, što se motahu u zadimljenom svijetlu. Arsen, uzrujan, ne mogući srediti čuvstva straha i zanosa, što mu besavezno navirahu, uhvati dojam onih ruku. Pričiniše mu se crne i mršave, stršeći kao prsti jedne ogromne zvijeri, što će razderati svijet i raznijeti življenje.

A onaj isti dizaše svoj glas, ko da na njegova usta izlazi prošlost propitog očajnika.

Uto provali na vrata golim sabljama policija i pozove ih, da se »u ime zakona razibu«. Arsen nije čuo, što se zatim dogodilo. Nekoliko se stolaca izvrnulo, nekoliko je čaša tresnulo i restauracija se stade prazniti. U njoj je još bljeskala sablja i nekoliko gologlavaca, što ne mogoše odmah pogoditi vrata. Arsen osjeti na leđima rezak udar, a onda ga nasrtaj blijedih i dršćućih ljudi od srdžbe i straha potisne napolje. Arsen je tu tek vidio, kako su na drugoj strani ulice dva stražara udarala sabljama jednu ženu i zavikav nešto nejasna priđe bliže. Ali oni je odmah ostave, jer su se na drugim vratima tukli još stražari s općinstvom, što se opiraše štapovima i grdnom vikom.

- Gospođice - izmuca Arsen - dozvolite -

- Hvala. - Ona je bila zaprepaštena i samo ga primi za ruku govoreći brzo: - Ajdmo, zaboga, za miloga boga, ajdmo...!

Brzo pođoše ostavljajući osamljene povike, treskanje sabalja i iz daljine muklu viku, što se je osudno nosila kroz tišinu noći. Ona je bila ugnječena te joj svite izgledahu ko od hartije. Jedan je rukav visio, a kosa već padaše na stisnuta pleća.

- Prostaci - progovori Arsen i pogleda njezino lice. Bilo je vlažno, ali se to nije primjećivalo. Ni očiju nije vidio, ali usne su drhtale i njezina je ruka drhtala. On ju je teško slijedio. Hrla, ko u panici, odmicaše, te je Arsen tek dospijevao govoriti:

- Tužit ćemo ih. Ja sam vidio - to je nasilje - zločin tjelesne ozljede - razloga nije bilo - ja znam najbolje, razloga nije bilo - vi ste bili sami - potpuno sami. - I zašto na vas - zašto -

Ona tu tiho progovori:

- Poznaju me -

- I vi ste dakle jedna od onih?

- Dakako.

- A! - tu je zadrži i sustavi. On je pogleda. Njezino lice bijaše bez nježnosti, a goli lakat bijaše bez bjeline. »To je radnica, žena radnika

ili dijete radnika«; pomisli, jer na njoj ne mogaše razabrati, je li žena ili djevojka. Bijaše cijela bez izraza. Ali ona ne htjede da stane. Arsen je tražio riječi, a nekako čuvstvo, veliko od strasti i udivljenja, ko klicanje ljeta ili trijumf sunca, zahvaćaše mu misli. On bi je bio poljubio u lice kao ženu i cjelunuo u ruku kao čovjeka. Mogao bi s njom proležati kao sa ženom i boriti se kao sa drugom. I začas ga stane nešto motati hvatajući ga za jezik, ruke i mozak. Ona je valjda osjetila, da joj je on previše blizu i da je oblijeta svakakim mislima, pa se stane opraštati zahvaljujući i pružajući bez smisla dvije ruke.

- I vi stradate za ono - progovori Arsen - što je kultura upisala u svoj barjak. I dok literatura propovijeda slobodu, vi primate udarce od sabalja, deru vam rukave i mrcvare. Vi žena!

Ona ga već nije slušala. Spremala se da ide, ali on pođe i opet bliže, uhvati joj ruku i drhteći s njom progovori:

- Udariše vas! Vas!

- Ostavite to, zaboga! - Njezine su riječi zazujale ko besvijesno otimanje pred jednom novom strasti.

- Zbogom!

Arsen bi bio najvolio poletjeti za njom, slušati je i stiskati k sebi njezino izbito tijelo i raspuštene kose. Ali on je svejedno išao na drugu stranu, pa kako iz druge ulice trčaše svjetina, zakloni se na vrata kavane. Bila su puna gostiju, što su znatiželjno gledali na masu, očito zadovoljni zabavnim prizorom. A Arsen odmah zaboravi na svoju strast i upilji se u finoću njihovih lica, što bijahu fina do praznoće.

- To su radnici - protumači jedan.

- A šta hoće?

- Izborno pravo i slobodu štampe - nasmija ih se nekoliko.

- Jest! - srdito dometne Arsen. - Sankiloti traže tečevine kulture, dok prvi naši intelekti udaraju po njima stražarskim sabljama ili podrugivanjem znatiželjnih blesana.

Nitko ne odgovori, a Arsen izađe s crnom ironijom u duši. »Sve

prozirem, čitavi naš život prozirem. Sankiloti i ovo umnika, literata i naučenjaka!« On je bez razloga bio uvjeren, da su ovo sve ovaki ljudi. Njegova dapače srdžba postane nepravedna do apsurda. On ih je u sebi nazivao poznatim imenima: to je zacijelo taj i taj... Jer njega je živo zahvatio neosušeni znoj i neplaćeni rad, što dizaše glas čovjeka, glas svijetla, glas kulture. I ona je žena tu nicala da predstavlja emancipaciju žene, ne znajući možda ni pisma i ne došav nikako dalje od pučke škole. Nisu njemu sada - kao prije - udarale u mozak ideje, večeras ih je čuo svakakih i možda su u čemu nazori one gospode bili njemu bliži, ali u njega udarahu ljudi, udaraše krv i meso, udarahu životi miliona, udaraše cijelo čovječanstvo. I u ovakim osjećajima išao je ulicom osjećajući ono nešto nova, što je dolazilo iz daljine, duboke, crne, abisne. Jedan dan nosio je u sebi, a toliki mu oprečni i izmiješani osjećaji ispljuskaše dušu. Htio ih je srediti, ali ne dospije. Pomisli, da je to ludilo, što ga u slici nekake Erinije zove u smrt, a on se oteti ne može. U njemu se sve lomi i šumi: sestra, mlaki cjelov, izbita žena, znatiželjni blesani, crne ruke, tuberkuloza, krepki laktovi i želja nauke. Sve ga to udaraše poput neumornih, beskonačnih valova. A ono nešto, ono duboko, crno i abisno bijaše u njemu, u njegovom životu, organizmu i mozgu. I zamišljen zagnjuri glavu u kaput.

III.

Kako je živjela Nikšićeva gazdarica, to nije znao ni njezin stanar Nikšić. On nije znao ni to, zašto je pošao u nje stanovati. Ona je imala dvije nazovisobe na tavanu. Zapravo ta dva odijeljena prostora ne bijahu ničemu nalik. Bile su to i dvije sobe i dvije kuhinje. U prednjoj, manjoj, bez prozora, spavaše jedna žena, koja je samo zato i uzela tu sobu. U drugoj, većoj, s jednim poluprozorom, stanovaše gazdarica i Nikšić, a pokadšto bi u noći našao na podu još dva stvora, za koja nikada ne saznade, ko su i kako žive. Uopće

život je tih žena bilo teško opredijeliti. A tu dolažahu i druge, u iznošenim šeširima, razderana lica i žutih nekakih, papirnatih boja krsteći se uzajamno »gospa«. One su od prošlosti imale tek rijetko šaputanje i obični muk, koji nije dao čeprkati po tužnim, prošlim vremenima. Sama gazdarica bijaše isprebita, nemajući na sebi ništa ljudsko do dva modra oka i patnju. Življahu većinom, činilo se, od milosti, jer si ih češće našao, gdje stiliziraju molbe uzajamno, a gazdarica uvijek napastovaše Nikšića, da izmami po koji veliki, cijeli i čisti arak papira. A kad bi joj dao, ona ga je gledala svojim modrim očima s dubokim poštovanjem i ushitom, što ne mogaše biti smiješno u smradu sirotinje.

Čudnovat čovjek, taj Nikšić! Pun razgovora o noćnim bojevima sa stjenicama, koje nevidovno domilje i ispackaju pleća, pa buhama, što vratolomnim skokovima prave čudesa skačući iz gazdaričina trbuha na njegov nos, a nikad da ode od nje. Oni, što ne poznavahu njegove gazdarice, šaputahu štošta, lako probavljivo za kavanarska ušesa. Ali Nikšić kimaše glavom, nasmijan od gorčine. Tek Arsen zalažaše kadgod tu, da začini udobnost i istančanost svojih oćuta s ovo gada i blata i da donese koju buhu u svoju kuću kvareći slatke snove i savjesti sretnika. Tako podiže veliku buku jedna sitna buha, što je, đavo je znao otkale, skočila na stô. Bijahu baš kod večere. Arsen, majka, ujak i žena. U prvi čas kriknuše, a onda se stadoše izmjenice grditi.

Majka od ljubavi prama sinu tvrdijaše, da ju je ujak donio, a milostiva Gorup od ljubavi prama suprugu govoraše, da je mogao samo Arsen.

- Pa ko bi drugi! Znamo, što je donio s puta! - klikne ona.

- Uš sam donio - poviče slasno Arsen. - A vama valja to donašati, da saznate, čega sve nema u svijetu. Vi znate najviše za žohare, (majka tu izađe), vi! A treba toga vama, svima vama treba.

Ona se ogorči:

- Ne govorite o tom sada! Tražite si za to društvo!

- Ha, ha - prasne u smijeh Arsen, i ujak se uze smijati. Ali Arsenov smijeh bijaše drukčiji. On je gledao Nikšićevu gazdaricu, kost

omotanu u kožu, glavu s rijetkim vlasima, što padahu ko istrulo lišće i glad, što je ne mogaše skončati. A onda se je obraćao k njoj, milostivoj Gorup, k njezinom zgražanju, što je titralo na punom i bijelom licu i srditom uzbacivanju glave, te joj dražesna, laka haljina podrhtavaše.

- Ja bih vam donio najradije ovakvih gostiju u kuću, jer kad literatura ne može da prodrma vašu savjest, to će je zacijelo - buhe!

Ujak se je smijao i saslušao ga do kraja; nije mogao na ino, no da ispije do zadnje kapi drugi krigl pive. A ona bijaše ogorčena. Arsen si je štošta dozvoljavao, kako je ona govorila mužu, tužeći se na ponestajanje pristojnosti i - dakako - religije. Bila je nabožna, žalosteći se, kad ne bi nedjeljom dospjela na misu, da se pomoli dragome bogu, i nadari kojega prosjaka s ono sitniša, što bi joj ostalo na haljinama. Ujak, smijući se uvijek, pokadšto je morao konstatovati, da je uistinu žalosno, što ponestaju religije.

- Da nema vjere, ljudi bi klali i robili.

- A zašto kolju i robe danas?

- Jer je nema.

- A zašto su klali?

- Jer je nije ni bilo.

- A kad je prema tome bila?

- Nikada!

Tu se uzeše smijati i Arsen i ujak ne nadajući se takvome zaključku. Nikšić je svoju gazdaricu zvao »stara« ne znajući, je li frajla ili gospa. A on je tu »svoju staru« volio, činilo se, od samilosti. I ona je njega voljela, makar joj plaćaše neredovito stan.

Drugi dan, u nedjelju, Arsen ga pohodi, a ne našavši ga kod kuće posjedne se do »stare«. Ona se odmah potuži na nelijepa vremena, što joj ne daju izlaziti, i na sobu, što je prevelika, pa se zimi teško ugrije. A ovu je prošlu zimu jedva glavu iznijela. »Zapeklo me rebro«, govoraše nekoliko puta hvatajući se za nj zgrčenom, drhtavom rukom. A kad bi se spomenula Nikšića, smiješila se

otvarajući velike, naivne žive oči. O njem govoraše ko o dragom, prokšenom čedu, i bijaše ganutljivo gledati osamljenu bolest i potištenu starost, što se na pragu groba hvataše jedne razuzdane i obijesne mladosti. Ona bijaše sama. Po čitave dane i večeri sjedaše u sumračju svoje sobe, u onoj tišini, što izaziva škripanje i draži čula. Ona, osamljena i sujevjerna već kao žena, osjećaše sablasti, jer čitavi život ni ne bijaše na drugo nalik. Ono neba, što se vidjevaše kroz prozor, često zastiraše nezgrapna oblačina ko krilo, u kojem se kote aveti. I cijela ova kuća bijaše slične tajanstvenosti ko vapaj probuđenih mrtvaca. I na njoj bijahu upisani ti znaci osamljenosti, koja ne mogući biti jeka živih ljudi - ječi sama u sebi. Nikšić kazivaše, da je često vidi onako kljastu, gdje se noću uspinje na prozor i štakom tjera duhove ko da su to vrapci. Ona je i sada pripovijedala Arsenu djetinjskim uvjerenjem, kimajući suludo glavom, kako je »budlaj« (vukodlak) i noćas tjerao Nikšića.

- Kamenjem, tak, dragi gospodine. - Uh... a Nikšić je morao paliti šibice, tak, tak, tak -

- Pa šta bi mu budlaj? - pitaše Arsen žalosno.

- Joj bože! Sve on dere - tak, tak, tak. - I ponavljajući »tak« čudnovati joj smijeh raširivaše usne, te izgledahu dugačke do ušiju. I njezin pištavi, hripljivi glas sâm ozvanjaše u neugodnom prostoru i činjaše se ko škripanje, što draška čovjeka nervozno, uzbuđeno i tanko. A vani bijahu nekaki sivi, jednolični oblaci, što stajahu ko nedogledne naslage, ko da je ono sunce spržilo nebo i ostade gusti, tvrdi, nepomični pepeo. Nije bilo ni vjetra, ali nešto hladna kao da jaukaše ispod one pepeljaste mase. Sve je ostalo šutjelo, a opareni zidovi, niski krov i blatom ispunjeni patos imadijahu na sebi nekaki nagnjili vonj i istrošene, starinske boje, šta pričahu čudne bajke prošlosti. Bogzna, koliki je svijet ostavio svoja stopala tu, bogzna koliko se je plača, kletve i crne ljubavi nakupilo između ovo ocrnjelih od dima zidova; bogzna, kaki je svijet ležao po ovim daskama i kakve su bile noći zimske u toj sobi, što propuštaše vlagu i divlji, oštri nokat bume grdosije. Nešto prošla, crna i odurna drhtaše tude, a ona iznakažena starica nosaše u svojem glasu grke i ljute glasove, u svojim očima zadnji i prvi krik života. I Arsen osjećaše gadnu, rumeno-crnu strast u igranju svojih zamućenih očiju i iskidanom dahu, što ga je lizao

vonj čudovišta, nakaza i bjesova. I gledaše u nju i pričinjaše mu se kao glad, što neće da jede i sâm se izgriza kidajući ljudsko meso i oblizujući svoje nokte. Pred njim su sad počele izilaziti i sve one druge žene, tajne prošlosti, iznošenih šešira, papirnatih boja i iskidanih razgovora; ili mesnata, sanjiva, oparena lica, što su imale krepke laktove i mrske razgovore, raskuštrane kose i sagnječena odijela, brutalnost i rugoba, smrad sala i trulosti, ili ona u prvoj sobi, koje je hrkanje počelo udarati u vrata, a ona ležaše zgurena u klupko, u tijesnoj surki, što pritezaše njezine grudi i bokove, a znoj joj lijepljaše kosu i rumen paklene vatre sažigaše nabuhla lica.

Ali Nikšić je došao i donio trešanja.

- Vina, vina - progovori ona - kako bi to meni dobro došlo. To bih ja trebala, to, to. Jača to. A za vas, nije vino. Vi ste predebeo.

Nikšić nije bio ni debeo, ali omalen izgledaše njoj predebeo, jer ona osjećaše njegovo meso u blizini svojih kostiju. Dapače, njegovo lice bilo je omršavilo i jabučice bacahu tek primjetljivu sjenu. Ona je međuto zobala jedva pridižući ruku, a Nikšić žmirkaše čeprkajući rukom po malom džepu i govoraše smješkavo:

- Vidite, da se ja vas uvijek sjetim... uvijek se vas sjetim...

Pođoše na šetnju. Kroz trg je išao sprovod, duga povorka muževa, žena i nekakog obrtnog društva. A glazba je polagano pratila tužni i dosadni korak, pod tmurnim nebom, u nesnosnoj nedjelji, što pozatvori dućane, iščisti tržište, ponese ljude na šetnju ili ih izijeva na kućnim prozorima. Bijaše poslije podne. Po strani bijaše svijeta, što gledaše tupo u povorku. Raznobojne halje, oba spola, malo i veliko, i sve s istim pogledima, koje ne bijahu ni tuga ni znatiželja, nego nekaki dugi, razvučeni i sumrtvi pogled, što ništa ne zapazi, a sve vidi. Zvonjava se je nosila ko da se nečiji glasovi kidaju, tonu i ničuu poput brodolomca. Arsen se zagleda u lijes. Za njim je plakala jedna mlada žena, bacajući mahnito glavu u rubac i trzajući ramenima ko da želi odbaciti nekaki teret. Jedan ju je gospodin mirio, ali ona je potresavala glavom sve jače i glasovi ko ona iskidana lomljava srtahu na bijeli lijes i ono smrdljiva trupla u njemu. »Plače« i Arsen odmah poželi, da i za njim mrtvim zaplače ovako mlada žena, crna odijela i zažarenih obraza, da baca glavu u

rubac i dira nosom svoje suze. On se raznježi. Gledaše za njom slušajući jecaj, mio, sladak i pun. »Ovako jecanje... A ja bih ležao u vlazi dasaka, na kojima se još ne osuši boja. Zlatna pismena: *Arsen Toplak* - a ljudi čitaju i tkogod se sjeti, da je toga čovjeka poznavao i bude mu žao umrle mladosti i one crne i zažarene žene, što plače za njim... I ona je mlada...«

Za pô sata sjedili su Nikšić i Arsen u bašči jedne gostione i gledali ljude, što bijahu oko njih. Nešto komijsko bijaše na njima. Odmah si vidio, da ovi ljudi, muško i žensko, rade šest dana, da se mogu nasmijati sedmoga ovakim smijehom, što ne kaže ništa drugo, nego da su žalobno glupi. Jer njima bijaše smiješno samo ono, što ne bijaše smiješno. Muškarci zauzimahu pozu zabavljača, što im pristajaše kao smještkanje njihovim družicama. Ne bijaše duha. Bijaše tek želja zabave, samo želja, što se stvaraše šest dana, da ostane zauvijek - želja, nervozna, gladna želja. To je bilo njima sve: ovaj dan, i ovo društva i ovo vina i ovo slanine. I mamurluk ponedionika umirivaše im glupe jezike, što govorahu: alaj smo se zabavljali.

- Nema ništa vrednijeg promatranja od norme, kad je sve zatvoreno i kad se ništa ne radi - progovori Arsen. - Prošetaj se izjutra ulicom: sve puno svijeta. Tu nađeš lica, koja nikada ne sretaš; tu vidiš sve grbavo, kljasto i sakato, što se rijetko kaže. I sve to uhvatiš u motanju pisara, obrtnika, švelja, trgovaca i dama... Haljine hoće da izjednače sve; haljine i velika sreća, što ironički podrhtava u glupim pogledima. Kolikima je to dan, veliki dan, što se iščekuje velikim, beskonačnim razgovorima, pripremama i programima »sjajno« - a ironija lijeta povrh njih, oko njih i u njima. Poslije podne prošetaj se i opet i pogledaj na prozore: gleda se u prolaznike, ispija kava u obitelji i pivo u pivani. Nitko ga ne progleda, nitko ne prozre taj dan i nitko ne pita: zar to bijaše sjaj i sreća - iščekivano veliko, vanredno, ogromno? Jer ogromna sićušnost i praznoća zablista ko velika fraza, što je prhnula iz knjiga, da se u knjige vrati. Izmakla se. Tek rijetki zapazi ironiju i gorko uzdahne: opareni, tvrdi čovjek, rad, patnja i napor - pa kakom zna da plane naivnošću i zablješti nenavikle, mračne oči! - A ovo društvo, što imaš tu oko sebe - nastavi iza stanke prignuv se bliže Nikšiću - promatraj, da zahvatiš žalobnost

čovjeka, kad hoće da se poveseli. Ne osjećaš? Slušaj im šale i u isto vrijeme dobro promatraj zanos, što se neprilično gega na ličnim mišicama ko nevježa, pravi nevježa. Onaj se je tamo počeo igrati lancem i zacijelo misli, što li bi sada mogao da kaže. Ona djevojka baca postrance poglede na nas, jer misli, da zaviđamo njezinome smijehu. A onaj do nje, što reže salamu, sprema se velikim uzbuđenjem i bedastim samouvjerenjem da ponudi društvo. Oh! svi su isti u raspoloženju, duhu i mizernosti. Ovako ti je svako društvo, koje se danas »zabavlja« prazne glave, a sutra »spominje« prazna džepa.

Jedan sat poslije, Arsenov je šešir bio prignječen, kose mu puzahu po čelu, a gusti dimovi sukljahu iz njegovih nozdrva i ustiju. Nikšić se rumenio, a nosom mu poigravaše nešto crvena i mračna. Arsen klicaše: - Šta ću tamo? Šta? Oni me ne razumiju; ja sam tuđinac u svojoj kući. Razgovaram tek s tobom, Markom i još kojim. Ali ono tamo, ono tamo, meni je nesnosno, ono mi steže riječ i prti laž na jezik, na oči, na sve. Razumi to, Niko! Razumi -

Htio je da ispriča čudne osjećaje, što su ga obuzimali od sinoć, od onog mlakog cjelova, koji mu još stezaše usne. Ali najedamput on je počeo duboko govoriti, sagibljući se k Nikšiću i mrskajući čelo:

- Koliko sam puta poželio da sam nezakonito dijete, da ne nosim zakon od poroda na sebi! Gnječi me zakonitost svojom antipatijom! Da mi je mutan izvor, da nemam nikakvih veza, da je prošlost crna ko duša. Crna ko duša... Onda bih bio slobodan u toj zemlji... A sad me hvata bijesna želja otići nekud daleko, u drugi svijet, druge ljude, sasma druge, koji neće znati, okle sam, što sam i kakav sam...

- Otići - dahne Nikšić i raspruži ruke. - Daleko negdje... vrlo daleko...

Sat iza toga išao je s njima i drug Marko pomažući njihovoj pjanoj pjesmi trijezno, suho i još neskladnije.

IV.

Marko Božić školovaše se sâm. Najprije se uzdržavaše instrukcijom, a onda pisanjem adresa u jedne tvrtke, što plaćaše za svaku hiljadu tri krune. Njegov instruent bijaše smatran od roditelja po običaju talentom, a Marko imadijaše da iskusi svu mizeriju toga talenta. Jer on bijaše u potpunom smislu tup. Kad bi mu Marko što protumačio i zapitao: razumijete li?, on bi kimnuo glavom i nije shvatao ništa. Prvo je poljeće donio treći red, što kod njega ne bijaše znak darovitosti. On je učio kao lud, al zaludu. I sada se sve surva na Marka. A on, dosađivan prekorima, otkaže instrukciju, opsuje tri »talentirana sveca« i primi se adresa.

Večeras bijaše ogorčen i tek sjedoše do stola, on prekine pjevanje i plane: - Čekajte! Ja odlazim kući. Ne da mi se crkavati. Sinoć sam vidio, ko me ubija i daje uz to kruh, da me što kasnije zatuče. Slušajte. Ispisah svoju hiljadu, a pomogo mi Pleše. Htio sam da svršim, pa da dignem novac za danas. Ni prebite pare nije u mene, a u »potpornom društvu ne dobih ni prokletog bloka. I Pleše mi pomogo. Odnesem ja to jučer popodne nekakome zelenom idioti u tvrtci. Pogleda on sve i dođe do Plešinih adresa. Tu zastane, zagleda se i razdere. Ja gledam, kako to on dere i sve zahvatam njegove usne, što se prikriveno, iznutra, smiju. »Stani«, rekoh, »zašto derete?« »To je drugi rukopis, ne vrijedi.« »Zašto ne vrijedi?« pitam ja, a ruke mi podrhtavaju i glas mi dršće. »Ne valja rukopis, eto.« Ja se dohvatim jedne razderane kuverte, sastavim je, postavim do jedne moje i sravnim rukopis. »Gledajte«, rekoh, »ovaj je rukopis bolji, ljepši, čitljiviji od moga.« On se nehotice zagleda. Onda se odvrne. »Gledajte«, rekoh suzdržavajući krik. On sve odvraća glavu. »Pa neka«, odgovori, *»ja tako hoću*. Ja ću vas svejedno isplatiti, ali tako mora biti.« »Šta mora!« dreknuh. »Zašto mora!« Ja sam ga sad gledao glupog, zelenog, nakicošenog, dijete s brkovima i protekcijom, i mržnja mi stade izlijetati na oči. Jer ja sam sve sad shvatio. Ono sitno čeljade udari pljuckajem u moj ponos i čovječnost - ne *interes*. Ima vam ovakih ljudi, što hoće nekoga potčinjenoga, ispod sebe, da prostituira karakter i da ga oni prostituišu svojim niskim, pandurskim strastima. Ne podnesoh. Zgrabih sve kuverte,

razderah i bacih u pasju mu njušku, pa tresnuvši vratima pođoh na zrak. Za sobom sam čuo: »anarhista«, ali u meni bijaše još nešto fanatičnijega. Bio sam sirota, prosjak, što je osjetio čovječnost i saznao, da za njega nema ni rada ni milostinje.

A ona dvojica svratiše svoje glave k Marku i nešto im rezaše po licu jednaku mržnju, jednaki krik i jednaku kletvu. Marko nastavi:

- Sve sam razumio. Pisarija - mrdne gorkim prezirom, kroz koji se vijaše ljuta samilost. - Razumjeste li vi pisariju? Kad sjedoh uza sto da pišem, bijah snažan i mišljah: ispisat ću se i dobiti pare. Šta je to hiljada na dan A tri krune u džepu, dvije knjige u biblioteci i kad dođem kući, sve ću nadoknaditi. Sjedoh. Uzeh pisati. Veselo lijetah perom po papiru, a onda - oblak stade padati na tjeme. Oblak baš oblak. Nije težak, ali se svejedno ne snaša. A tu, braćo, gori, struže i reže i oči se mute. Stotina! Ispuših cigaretu i pijano pogledah u ostalih devet stotina. Dođoh do dvjesta i pedeset, odahnuh i bacih pero. Šta bijaše ono sve, pitah se sâm, a u želucu se prevrtaše sve. I kose su stršile, čini mi se. Odahnuh i pljunuh. Ne bijaše ni sline. Nije me bolila ruka, ali ja bijah čitav bolestan. I izazovno zapitah: što li bješe ono? Jednu sam poštu pisao cijelo jutro i ne zapamtih joj imena. Ne znadijah, što sam pisao. Mozak bijaše umoran i ubit, a nije radio ništa. Ništa. Radile su oči, ruke, ali mozak ništa i opet bijaše ubit. Htjedoh se primiti čitanja, ali ne uspjeh. Novine me postahu sva duševna hrana.

- A vi mene znate - mrdne još gorče. - Znate i moju duševnu hranu i neumorni mozak, kad čitah i najzamršenije probleme. Prolažahu dani: pisarija, novine i bože daj da prokuburim intelektualno u šupom razgovoru s kojim kavanarskim filozofom. I tu, eto, razumjeh pličinu našega društva, dok inteligencija vrši ovake role pisara. Jer ovo sve rade oči i ruke i ubija se - mozak! Ruka postaje vještija, a suši se mozak. Tražite onda umnike i čitatelje. Misli se kroz oči, radi se kroz ruku i otupi mozak. Recite zahiri, ali tako je! Meni se tu ukaza sve naše društvo. Ubite ekzistense, ali što je glavno: ubiti intelekti. Iscijeđene glave i - čaše!! -

A Arsen progovori mrko, nezadovoljno:

- Osudi onda čovjeka! - Ali odmah prestane, jer »zeleni idiota« pane

mu nenadano na pamet. Sada osjeti nešto mutno, što bijaše i srditost i žalost, pa bježeći te neskladne osjećaje zapjeva.

Ali Nikšić prekine pjevanje:

- A slušaj ti! Slušaj ti! U svoje vrijeme, kad ostavih školu, uđoh u komptoar. Od sedam i pô ujutro do sedam i pô naveče. Uzmi dva sata o podne, ostaje deset sati. Deset sati - ponovi i pogleda obojicu. - I zato mi je davao deset forinti na mjesec. Živi! - Mahnu rukom i isprazni čašu.

- Deset forinti - i Marko isprazni čašu.

A Arsen teturaše pogledima po stolu, dok je Nikšić nastavljao:

- Ma imaše li dušu taj čovjek? Imaše li on dušu, recite: Kako to? U njega nisam ništa učio, a radio sam ono, što bi radio na mome mjestu ministar i doktor. A kad bijah agent u istoj tvrtci, radio za nju i gladan ne dobio više puta ni krajcare. Dapače: kad otiđoh, prevari me tvrtka za pet banaka.

Arsen tu skoči i vikne:

- Bio si gladan! Slava ti! Bijah i ja i sve razumjeh.

I njegove riječi lepršahu u mirisu vina i dima bacajući mračni sjaj na njegove drugove. U birtiji bijaše bučno od treskaja, pjevanja i svađe. A gusle škripahu ko da nokti stružu po koži motajući svijet u plesu, što bijaše nalik na pjenu, kad bura zaveze svoje prste po beskrajnim tipkama morskim. I tu provali graja, što se ishlapljivaše iz nekakih dubina, gdje je krv i žuč, grohotanje i plač.

V.

Drugi dan u noći, oko jedanaeste, kad već svi legoše, zatvori se Arsen u sobicu, izvuče nekake omotane papire, razveže ih, razastre i stane čitati. Bijahu to očeva i majčina pisma, što ih pisahu uzajamno.

Istrošena, izjedena s kraja, na nekima već isušena tinta, stara do trideset godina. Spremao se već i prije da čita, ali to je valjalo iznesti s tavana, izvući iz prašine, što je vlažna bacala svoje zubiće na ispisanu prošlost od tri decenija, koji će niknuti pred njegovim očima, kako mišljaše, u jasnoći i istini. Želio je nešto otkriti, nešto novo, nešto osobito, što bi zamutilo pojam o majci, ocu i njegovom životu: Mjesec je po nebu pršio bljedilo od naivne sjete. A nebo bijaše čisto, oblijevano mliječnim sjajem, što se je lako rastezao i gubio. Ono izgledaše ko plamsaj srebra i laki, hladni dah udaraše kroz rastvoreni prozor. Činilo se, da su to izdisaji lune, da je to njezina blijeda, srebrena, hladna sapa, što je u dalj sve bljeđa gubeći se ko dim. Ona izgledaše zadahtana ko beskrvna djevica, što se zatrčala uz goru. Jer ona primaše cvjetne, mirisne uzdisaje ženske naivnosti i sanljivi, plahi pogled djevičanskih očiju. I Arsen ostade zagledat u noć, a blago lice jedne djevojke pomaljaše plavetnu glavicu sa sanjom u raspletenim kosama, pružajući po licu trakove melanholije, što je crnila podočje i nabirala oko ustiju tanane bore. Ali on pređe na čitanje, jer zapadaše u mir istraživaoca.

Bijahu to najstarija pisma. Otac pisaše majci prva muška pisma, pisma muža i zaljubljenika. Sve citate prvih pjesnika, što mu padoše na um, upotrebio je tu. Arsen je stao zamišljati majku u dvadesetoj godini. Moraše biti lijepa. Prosjede kose iskazivahu još i sad tu i tamo crne, dobro sačuvane vlasi. Bijaše dakle crnka. Oca ne mogaše sebi nikako predstaviti u tim godinama. On ga oduvijek pamti sijeda, bradata i okrupna.

»Muž se mijenja, ali žena« pomisli. Jer činjaše mu se majka uvijek onako isto dijete, koje osvoji mlada, plemenita mladića. Ona je gledala u svijet istim pogledima ko djevica i majka desetero djece. »O žene!« usklikne tiho u sebi i zamisli se u cijeli svijet ženski. »Ma što se survalo na vas, ostaje onako isto dijete, kojemu mlijeko napunja rubove usana i obijesna suza velike oči. Bludnice - i naivne ko smijeh petnaestljetne djevojčice, što im kratke suknje kite naprćene usne. Žene umnika - i glupe ko seljanka, što je u znaku križa vidjela spas duše i sreću zemlje. Majke - i vječne zaručnice naivnosti, što ponavlja riječi, kojih ne razumije i zanaša se za idejama, kojih ne shvaća. Za vas ne postoji znanost: vi se lelijate na

vjetrovima muškaračkog nagona i zakonika prirode. Vi ste besvijesna nerazumnost, što je svijesna umnost besvijesno grli, čuva i brani, da ne propane ljudstvo.« I tu se nehotice gane. »Majka! Kolika bol, što se smije, i patnja, što uživa! Kolika ljubav, što mrzi, i mržnja, što ljubi! Kako si velika u svojoj gluposti, kako čista u svojoj zlobi! O Majko! Bolovi tvoji - kolika pjesma! Svemir je pjeva, sklada i - uživa!« I Arsen baci pogled na noć, što se lelijaše lagano ko grudi. A pred njim se izdizaše trbuh ogroman, brutalan i nabuo. I zasine mu djetinjstvo, a jedna crna točka stane micati pred njim - sluškinja nekaka, za koju mu kazivahu, da je voljaše više od majke. I ova crna točka postajaše veća i već prestajaše biti točka. Bijaše to sad uskličnik, vrlo nezgrapan, te zanašaše na upitnik. I on je stršio neukusan, hrapav ko da ga je nevješta ljudska ruka bacila na papir od slučaja ili u umišljenosti, da razumije pismo.

Arsen nastavi. Hladniji postajaše zrak pridižući mu kose i kup hartija, a svjetiljka na mahove štrapaše crnim mrljama staklo. A u tišinu udaraše pasji lavež ko komadine zlobe. Izgledaše obao, bezvučan, i tup. Arsen čitaše kasnija majčina pisma, beskonačna i brbljava. Pisaše o djeci. On uze srdito premetati listove bacajući hrlo oči, kojih ni o što ne sustavi. Želio je naći bar riječ, što bi zanašala na nešto neskladno i tajno, ali sve bijaše jasno. »Kako je vjerno tekao njihov bračni život. Čista li kreveta! O čistoćo! Vidim te u svakoj mrlji tinte i suvišnoj riječi. Zamamna si, da, ali inače iz tebe udara dosada, jednoličnost i nepriličnost. Stidim te se, nevinosti! Stidim!« I opet premetaše dalje, a sve veća neudovoljenost padaše po njemu. Primicaše se kraju. Bijahu pisma posljednjih godina i presta čitati. U njemu bijaše nešto bolna, što unutarnjim suzama oblijevaše majku. »Jesi li ikada zgriješila? Jesi li krenula vjerom svome mužu? Reci, jesi li? O da jesi, ja bih te ljubio! Ljubio! Zašto ne nosiš grijeha u sebi i zašto nemaš vanbračnoga cjelova na svojemu licu! Zašto? Gdje ti je krv prevrata i pljuckaj zakona? Zašto si tako sveta, tako čista, tako nevina! O majko, reci riječ! Zašto je dosadna prošlost tvoja i zašto je zakon filistara rodio mene...« I u velikoj tuzi prekapaše listove, a ono ogromno »Ništa« valjaše se po njemu ozvanjajući u noći ko misao lude.

VI.

Ustavši sutradan i otvorivši prozor ugleda svoga kuma, gdje se zaputio ravno ulicom. Ne izgubi ga s oka. Široka njegova crna pleća vrlo dobro zamjećivaše i baš na vrata one kuće, gdje stanovaše njegova sestra, uđe. Ta je kuća bila pod kraj iste ulice. Arsen se odmah obuče i izađe. Slutio je već iz majčinog držanja, da se je nešto tamo dogodilo, ali mu ona ništa ne iskaže. Kad je pozvonio prvi put na sestrina vrata, ne javi se nitko. On počeka, jer se je bio zapuhao i izgledaše još uzrujaniji. Nakon pô minute pozvoni i drugi put. Tu se začuju koraci, a kroz otvor vratni progovori staračko, žensko grlo:

- Nema je kod kuće.

- Moje sestre?

- Nema je.

- Nije moguće! - začuđeno će Arsen. - Ona jest kod kuće! Ne pravite gluposti. Nešto važna. - A na njega bijaše uprto nekako mačje oko, što ga promatraše nepomično. Ne dobije nikaka odgovora.

- Ne pravite gluposti. Marta! - On se rasrdi. Ono oko postajaše nesnosno, a čitava šutnja sumnjiva. Tu škrine ključ i vrata se napola rastvore. Pred njim je stajala mršava, azmatična starica, pognjurena kao mula.

- Psst - dahne ona. - Gospođa nije sama. Tu je gospodin kanonik.

- Znam - jako progovori Arsen i pođe ravno prama sobi. Žena ga ona lagano dirne za rukav, ali Arsen pokucavši odmah uđe.

Sjedili su kod stola, kum i sestra. Jelka bijaše ko uvrijeđena, dirajući se podbratkom gologa vrata. Ruke je bila sklopila, stiskajući punim prstima prebijele laktove. Bijaše još neuređena, sa zadahom kreveta, neispratih ustiju i mutna pogleda.

Kum se odmah digne i zapita žestoko:

- Što želite vi tu?

Arsen ne odgovori ništa.

- Ja vas zato molim, da se udaljite.

Kumovo lice bijaše rumeno i grešpaše se od srditosti. Vrlo velike usne izgledahu sred onog masnog crvenila tamne, garave. Oči bijahu zelenkaste, zaprljane krvavo-crnim crtama. Na kumu se obrve ne razabirahu, nisi primijetio niti da je zabrijan, jer njegovo lice bijaše cijelo jedne boje. Arsen se tu uspravi i spusti šešir na stol.

- Recite vi, gospođo Jelka, recite vi.

Ali ona se odvrne i zakopa glavu u šake. Bijaše se svinula ko polumjesec. A noge se dirahu prstima patosa i udarahu nervozno o stolac. I tu se začuje duboki, ogorčeni i dostojanstveni glas, kaki se sluša samo na pozornici:

- I ja sam dakle svršio?

Jelka niti što odgovaraše niti što slušaše. Njezine noge stadoše nestašno poigravati ko u djece. Kum ponovi:

- I ja sam dakle svršio? - i njegova se obrazina nadvije nad tijelo žene, što izgledaše sitno i slabašno. Sunce je udaralo bijelim tracima po prozirnom crvenilu njezinih ušesa. Kanarinac je skakutao u krleci cvrčeći ko da nešto pita i dizaše glavicu ko da iščekuje odgovor. Jedna je muha dostojanstveno oblijetala sjajnu kumovu ćelu. Kum se ne pomicaše. Bio je raspružio ruke i ovjesio donju usnu. Njegove su ruke bile isto onako crvene ko i lice. I iza šutnje začuje se drugi, još dublji glas:

- Da.

Kum uzdahne i izvrne pogled na Arsena. Bijaše mu ispod časti odgovarati. Pa uzevši šešir izađe govoreći u patos:

- Govorit ćemo s gospođom majkom.

Jelka glasno zaplaka. Možda je njezin osjećaj bio razuzdanost i ganuće mlade žene, koja se samoj sebi mili u plaču. Arsen ovije svoje ruke oko njezinog struka; pričini mu se kao da upadaju u meso. Ovako postade časak. A onda osjeti, gdje ih njezini prsti odljepljuju

sa sebe, pa sjedne i mrko uze govoriti ponavljajući:

- Šta je on htio? Šta si ga propustila? Ja znam. Nešto je bilo između tebe i muža, a kum došao da miri? Znam -

- Da, zato. - Ona ga nije gledala. - A sad idi. Molim te, idi...

- Tjeraš me?

- Ne, ja te ne tjeram. Ali idi. Treba da ideš. Nisi smio doći.

- Zašto?

- Nisi smio... nikako nisi smio. - Ona je govorila vrlo tiho i njemu se pričini, da u njezinom glasu ima nešto užasno stidno, što buni poglede i sklapa oči. »Nisi smio...« Tu je i njega počeo podilaziti neiskazano zabunjeni stid, pa izađe.

O rubu nebesa bili se pružili oblaci, što izgledahu ko bijeli ledenjaci na modrome moru. A samo nebo, što se vijaše nad glavom, bijaše sjajnog plavetila, s tu i tamo prozirnim oblašcima ko grude rastapajućeg se snijega. Na prozorima vidjevaše se cvijeće, po koja krpa ili načas ženske, omotane glave. Lica ovih žena bijahu vrlo ružna. Manjkaše im frizura. Ulicom se je gonio jedan voz, što su ga vukli konji pijana kasa i dupinskih hrptova. Kočijaš bijaše poštrcan lijepom, izvalivši jednu nogu s ogromnom čizmom i položiv bič na kukove konjske.

Arsen zagleda pred sobom crna pleća svojega kuma i nasmija se zlobno. Bijaše mu u volji, što je prekinuo njegove savjete. Kum se je tako miješao u sve kućne razmirice kao prijatelj i kao sveštenik. On si utvaraše, da vrši misiju, koja ga ide po dužnosti i po pravu. Arsen toga ne podnašaše. »Što da se diže čovjek nad čovjekom i da budu ljudi sudije ljudima. A on, moj kum, potpunoma sliči »zelenome idijoti« iz tvrtke.« Tu postane raspoložen, ali se sjeti Marka i upravi se k njemu. Zakrene desno. Ova je ulica bila još neizgrađena, natrpana pijeskom, gredama i daskama. Po pijesku se sigrahu djeca, gologlava, bosonoga i zamusana, ko da se traci sunčani igraju s ono života i bacaju drobna tjelešca ko lopte. Samo je nekako čeljade s dvorišta psovalo »šmrkavu majku« izbacujući nekake »iš«, »iš« ko lokomotiva. Onda je dolazio stražar polagano i odmjereno ko da

uživa u svojim koracima. A dreka djece srtaše drsko u njegove brkove, što stršahu ko mačji rep. Još se je javilo zvono ko da nekaki zastarjeli pedagog nateže nečija ušesa - i Arsen ude na vrata. Marko ga dočeka s jednom osnovom. Ulazeći Arsen je odmah primijetio sjaj njegova lica, što je pobjednički drhtao na širokom čelu.

- Šta je to sve skupa! - poviče Marko, zapali cigaretu i sjedne na prozor. Soba je bila još u neredu i smrad se ispavanih teško lelijaše na sudaru svježega jutra. A jutro je tu na visini, na trećem katu, bilo čisto ko ptičje grlo, jasno ko put nebesa i lako ko pjesma lišća. Mladost je pirila iz svojih vječnih grudiju zanos, kretanje i polet, hvatajući se sunčanih traka i vezeći njima svoj štit i koplje. Ljupko se smiješilo granje ko da ga sunce škaklja toplim prstima i lišće je trepetalo ko srce ljubavi prve i glasovi dječji. Pred njima se izdizahu banane, u zelenilu trave i šarobojnom cvijeću, što bijaše priklonilo glavice ko da prisluškuje dubokoj pjesmi, što se nosi iz same zemlje. Vodoskok srtaše uvis ko da si smrskao grlo pune šampanjske flaše i od samog ushita zaboravio pretočiti u čaše. Oko njega pogledi dadilja, djece i djevojaka, lijepi od samijeh iskara, pjene i sunca, što im se odražavaše u začuđenim očima.

- Valja se krenuti. Mene ne zadovoljava ovaki život i ovako društvo. Dosadanji moj život bijaše borba za kruh, a društvo jedan birtijski drug, s kime se nađeš na objedu i večeri. Zato ti ja smišljah, kako da prestane borba za kruh, a da ne postanem gladan i kako da nađem društvo, s kojim me neće nužno vezati birtija. Postati bogat, eto! Sve se može, sve uspije. I slušaj. Ja odlazim kući, dat će mi Nikšić novaca. U mojem selu ima jedna djevojka za udaju, jedinica, priprosta i bogata. A ja sam jedini od našega sela na visokim školama. I eto ti!

Arsen skoči i uz silan smijeh udari pesnicom o stô. Zaludu! Mladost se je nosila ko polet ptice pod nebesa i sjaj se rose tek osušio na razdraganoj travi. Zelena polja i ševina pjesma ozvanjahu u ulicama gradskim i »poleti«, »pođi« pisahu se u obijesnoj mašti. Sve se činjaše moguće i život izgledaše vječan. Jer oni sad ne vjerovahu, da će omrknuti sunce - i više: niti će prestati proljet - i više: niti će noć progutati mliječnu modrinu i igru sjajnijeh traka. I Arsen plane razuzdanim veseljem:

- Tako, da! Izrabiti makar i nju, unesrećiti makar i jedan život. Neko mora da pane! Ko da sustavi let misli i stvaranje ljudi? Paragrafi, savjest, poštenje? Obziri kukavicâ i impotentnih. Neko mora da pane! A što bijaše ti, Marko, do sada? Pokaži jedan veliki akt u svome životu. Najviše lumpacija i izljubljena prostitutka. Općeniti čovjek, obični čovjek, heroj ulični, heroj moralni. Do vraga! To će biti akt, veliki akt, koji će se jedini izdizati u tvome životu, kad si nešto pogazio i nešto posagradio. Srušio i sagradio. A sada rušiš druge i zakapaš sebe. Budi heroj i slava nama! - Ništa ne bijaše zla u tome. Prekršiti vjeru, unesrećiti djevojku, prevariti roditelje - šta bijaše to sred širokih srdaca i uzavrele krvi i smijeha mladosti? Dok je budućnost pružala ruke, da primi djecu misli, ideala i rada? Kolika obijest! Koliki usklik! Samo ga jutro donese u zlatnoj šaci nebeskoga diva i poskočnoj himni zeleni i svetom ditirambu pernatih soprana. Koliki ushit u cjelovima vaselene i plavetnoj vječnosti što se visoko dizaše ko smijeh bez bora i cjelov bez rumeni. Šuškaše lišće ko blaga ruka, što će da miluje prokšenu djecu, jer živa djeca radost otaca. Ne priječite skok djetetu, ne smetajte igru razuzdanosti! Njoj se nasmijaše bijeli oblaci, što lijetaju, dolaze i odlaze, njoj se nasmijaše ćusi s planina, što nose miris izvora; njoj se nasmijaše žuborni potoci i šumni slapovi. Fićuknu željeznica i fićuk se ponije pun, velik i silan. A tamo se izdigo dim i progutat će ga, mniješ, atmos... Ali nek se pali cigareta, neka šara svoje kolutiće i ispunja dosadu i mirisom draška nozdrve. Frčite, palite i pušite. A kad dođu crni dani, sjetite se, da ste u malenom džepiću ostavili čik, osušeni, ugnječeni čik... frčite, palite i pušite - i ne odbacite čika, ne odbacite...

VII.

Došavši o podne kući, majka mu spočitne »nedolično ponašanje« s kumom. »Bio je dakle i tu« pomisli Arsen i sjedne k objedu. Brat je Julije uporno šutio, ujakova žena ispitivaše o cirkusu, što je imao

doći, a ujak je tvrdio, da će to biti vrlo obična švindlarija.

- Tebi je sve švindlarija! - srdito progovori Julije ko da tjera muhe.

- Da šta! Šta bi drugo i došlo k nama.

- A! - Julije mahnu rukom ko da tjera istu muhu i već postaje nestrpljiv.

Arsen je iščekivao običnu scenu, da se naime posvade, ispiju crnu kavu i pođu svaki za svojim poslom i svojim mislima. Ali gospođa Gorup ne obazirući se na muža stane ispitivati velikim apetitom Julija, te je izgledala ko pseto, kad gleda u kobasicu.

Ne čuvši ni riječi o sestri, pođe u svoju sobicu i zadrijema na fotelji. Za pô se sata probudi ponešto uprepašten, makar je i u snu znao, da je to san. Snivaše o kumu, da umire, negdje daleko od njih, a Arsen se sprema k njemu i nikako ne može da dospije na kolodvor. Njegove su noge pretrgane, teške ko da je o svaku privezano olovo. A već se čuje i fićuk i ulica izgleda beskonačna. Sumrak je, ali se još ne pale ferali. On se s velikom mukom diže pomažući se rukama, ali one propadaju i ne idu dalje. Sad se poče hvatati zida, ali ruke se skližu i zid se ruši. On još misli, da će dospjeti, a već mu nešto nalik na reumatizam struže u nogama i znoj ga počne probijati. Tu stane mahati s jednoga prozora nekaka žena, a usne joj se smiju grohotom i već se hvata za trbuh, da se ne raspane. A njemu postaje već nesnosno i *znajući,* da je to san, potresa se i probudi.

U dvorištu je jedna žena vikala: »Vi ćete njega udarit, vi ćete njega udarit!«, a netko odgovaraše skladno s njom: »Ja ću njega udarit, ja ću njega udarit...« Arsen se primi jedne zbirke pjesama i odmah je odloži zagledavši u crvene korice s crnim pismenima. Na dvorištu je vika trajala. Ona je žena sad vikala. »Ja sam milostiva« - a onaj isti glas: »Vi ste milostiva«... Arsen pođe napolje.

U šumi se zavali na klupu i zagleda dugo u nebo. Jedan je oblak, bio ko snijeg, plovio po nebu. A ona modrina bijaše beskrajna i u njoj se gubljaše pogled i rastezahu oči. »Što *on* (mislio je na kuma) ulazi tu i što su svi napali na nju? Svi. I majka će za njim i brat će za njim i ujak i milostiva Gorup. Ali Jelka će baciti sve do vraga - vidjet ćemo... .«

Dolje, niže, prepirahu se trojica. Arsen pogodi, da su to đaci, jer nitko ne zna da se prepire s tako mnogo zanosa i tako malo razumijevanja. Usput prolažaše guvernantka s dvoje djece govoreći nekaku njemačku pjesmu ko da se moli očenaš u pučkoj školi. »A što je napadaju? Šta? Misle, da je oltar mogao izjednačiti nju s njim. Tako je to, kad se sastanu etika i estetika... Jer... moja je sestra lijepa... vrlo lijepa...«

Uto zaviče jedan od one trojice istim naglaskom tri puta redom: »Dakako, da-kako, da-kako« - a onaj drugi mahaše samo rukom. »Ko da ih ja ne poznam« - »Šta je napadaju. Ko da se ne može pustiti čovjek da ide svojim putem. Ne, nego ovako, pa onako, - uvijek se netko nađe, što se umiješa i hoće da nekim upravlja... Zeleni idijota, eto...« Tu stane, raskašlja se i pljune. »Pa i ja... Što meni smeta njezino živovanje? Što sam se umiješao i što mi smeta njezina vjernost... Što...«

Njegov je pogled pao na zemlju i šešir se nagnuo. On zaista uživaše onoga dana, kad mu je sestra rekla: »Kad bi bilo«. - Sad, gledajući uvijek u zemlju, stane misliti ko čovjek, što ne zna, o čem misli. Tako je morao dugo ostati, jer kad je digo oči, do njegove klupe sjedaše gospodin odbijajući dimove i promatrajući prirodu ko činovnici u nedjeljama. Arsen se zbuni ko da ga je netko u nepoštenju zatekao i pogledav snova u zemlju ostane tako. Nije gledao ni u što, a ipak njegovi se pogledi nikuda ne pomicahu kao da ono obraštene zemlje ima nešto zanimljiva u sebi.

- Ja bih joj dao i deset godina - govoraše jedan prolaznik obraćajući se k drugu. - Deset, jest! Ubila je dijete i zanijekala, da je uopće rodila. I baš radi njezinog nijekanja, dao bih joj deset godina. Jer tu su svi dokazi. Konstatiralo se, da je već imala i mlijeko, a ona taji, da je uopće i rodila. Ali da, kći činovnika, visokog činovnika.

- Ja sam tu poznavao - odgovaraše drug tiše.

»Deset godina«, trže se Arsen i pogleda susjeda. Ali on je svejednako gledao prirodu vrteći glavom ko da ga stište ovratnik. »Deset godina! Ubila je, kažu, dijete i zanijekala, da je uopće rodila. Bah! Ko da je to teško zadaviti i - zanijekati... Roditi, čini se, gospodine sa zlatnim cvikerima, roditi mora da je teže...« I opet je

njegov pogled padao na zemlju, gdje se je žutila pljuvačka, a on ko da je htio prostim okom iznaći bacil tuberkule. Ali on već nije na to ni mislio, jer ko da je naišao na zanimljiviju bolest, za koju ne znaš ni izvora ni razloga ni posljetka, samo znaš, da istjerana iz jednog mjesta plane u drugo. Ko rak.

Digne se i pođe dalje. Ali idući uzbrdice umori se i opet sjedne. Bijaše užasno ozbiljan i zamišljen. Jurić ga pozdravi, ali on samo odgovori ne pogledav ga. A Jurić sjedne do njega s velikim kupom papira i zapita: »Kako se je svršilo?« Arsen nije znao, na što on ide i svejedno odgovori: »Dobro«. Jurić je pitao za rastjeranu skupštinu, pa držeći da se Arsen podruguje, prasne u smijeh. »Zašto se smije?« pomisli Arsen. »I šta je smiješna u tome«. I preko volje pogleda idiotski zavoj njegova lica. »Kako je bijedan! I uvijek bijaše bijedan. Već bi se u školi zbunjivao i zastiđivao, te je dirao čovjeka i tjerao ujedno na daljnje podrugivanje. Svršio gimnaziju i - počeo učiti njemački. Upisao se na jus i napastuje ljude s Renanom. Zašto je taj čovjek došao u grad, kad može novine čitati i na selu. Nikuda ne zalazi. Ni u birtiju ni u kazalište ni u biblioteku ni u bludilište. Smije se, a tako je bijedan, tako bijedan.«

»Otišao je i dobro da je otišao, kako to samo ide. A ovratnik u njega previsok. Nimalo mu ne pristaje. I noge baca ko da su to ruke i sav je bijedan.«

U bližnjoj klupi sjedoše dvojica. Mladi, lijepi i ukusni. Arsen ih pogleda. Razgovarahu potiho, isprekidano, zureći u dim cigareta i gledajući kroz granje u malene komade neba. Ne zanimaše ga razgovor, jer je obojicu poznavao sa šetališta, s važnim licem i važnijim naklonima. Njihove su cipele bile uvijek svijetle, ovratnici bijeli, a štapići tanki ko čačkalice. S njima obično opisivahu krugove u zraku ili ih nošahu vodoravno ko da nose kufer. I njihovi koraci bijahu odmjereni i dražesni ko da im svaki gleda u potplate, jesu li čitavi. Vidjevao si ih i u kavani, gdje bulje u novine ko da je ono zrcalo ili izlog kravata. Cigarete su pripaljivali samo od urednih ljudi; inače su voljeli i ne pušiti. Dimove ne utezahu, a pušili su samo do polovice. Pljuvali nisu nikada.

Uto im se približi jedna djevojčica. Tražila je po svoj prilici

milostinju, jer je jedan preko običaja progovorio glasno i razgovijetno:

- Zašto ne ideš raditi? - i odmah dao nekoliko krajcara, a ona je zahvalno i potišteno odšetala dalje.

»Raditi«, ponovi u sebi Arsen i osjeti nešto ko progutanu uvredu, što je počela žderati nutrinu. On je dobro promotrio onu djevojčicu, s bosim, krivim nogama, zagnjurenu ko da je na ramenima ponijela decenije. Njezine su none bile mrkocrvene ko da je tuda zaderalo sunce, led i trnje najedamput. Bijaše još dijete, s čudnim umorom u glasu i kretnjama. Odšetala se, a njezine noge izgledahu i više krive i deblje od struka. Glavu je bila omotala u rubac i držaše je prignuto, sasma prosjački. Poznavaše je. Prodavala je katkada cvijeće na trgu pružajući svoj tanjir ko što pružaju već ostarjeli bokci šešire.

»Raditi!« I ko je to progovorio o radu! Šeta cijeli dan i sprema se za odvjetnika. Ne uči i svejedno ima svjedodžbe. Gleda u nebo i baca polovice cigareta i govori o radu. Zašto je bio tako važan i strog? Zašto je rekao: radi? Zašto je to baš on rekao? Jer on je trebao ka kaže: idi, bludi! On je tako trebao da govori i ne bi bio tako oduran. A šta je dao novac, trebao ju je oturnuti nogom i ne bi bio taki podlac. Podlac!

Počeo je osjećati žuč, gdje se koti u njemu i pomisli na kuma. »Zašto on govori o dužnosti, o ljubavi i moralu?« Sjeti se sna i uprepasti. »Kum bi mogao zacijelo umrijeti. Već je star i poslaše ga u penziju. Mogao bi vrlo lako umrijeti. Jer stari ljudi umiru nenadano.« Tu ga stane napadati čudnovat strah. »Da umre! I kako bi umro mirno, tiho, umirno i sretno! Jer njegova je savjest čista! Niti je koga ubio, niti je što ukrao. A meni je dapače dva puta isplatio školarine. Njegova je savjest čista!!«

Pane mu na um jedna zgoda, koja ga nevidovno proganjaše i napunjaše odvratnošću. Arsenu bijaše umrla starija sestra. On je bio tada u prvoj gimnaziji. Umiraše, kad pozvaše kuma, da je bar ispovjedi. Kum dođe, ali bijaše prekasno. Sestra je ležala ispružena, s ubitom mladosti i srditim usnama. Njezine gole ruke bijahu tanke, oči sklopljene i dah raspada već miljaše iz nje. A cvijeće je još mirilo na njezinim prozorima i nebo bijaše čisto ko safir njezinog prstena.

Ogromni kesteni zastirahu sunce, ponosni na bjelinu svoga cvijeća i sjajnu odoru zeleni. Samo je pseto čučilo i gledalo turobno ko očaj, što je klonuo od umora. I nebo je plamsalo o zapadu i gledaše svoje lice u glatkoj površini morskoj, nasmijano i veselo, ko začarano od svoje lijeposti. A tu ležaše ona, s prevarenim nadama i prevarenim životom. Još je drhtala majčina usna, a sijedi otac naricaše i kašalj mu davljaše bol. A on, Arsen, vijaše dječju glavu u toplim suzama, i tu je pristupio kum i rekao: »Vidiš, kumče. Nikada ne valja odgađati. Smrt je brza. Jadna duša! Jadna duša!«

Arsen onda vjerovaše sve. I zagleda pakao i svoju sestru. Njegov mu je kum začas dozvao sve u pamet, a užasne riječi »jadna duša« ozvanjahu u njemu i prvi put mu mračna groza presuši potok suza ko da će presušiti sve. A on, kum, stajaše tu velik ko božanstvo, imajući u crvenim rukama svu moć nad dušama ljudskim. I Arsen je gledao u njega i čekao riječ, jednu riječ, jer bijaše uvjeren, da on može sve.

Cijeli mu onaj prizor preleti pred oči ostavljajući mračnu prašinu za sobom. »Gad! Gad!« stade govoriti, a ona mu prašina padaše na oči, na nos, na njega cijeloga. »On mogaše onda sve. Mogaše me u *sve uvjeriti.* Kako bijaše velik! Kako ogroman. A prevarena služavka ostavljaše već onda neplaćene cjelove na njegovoj crvenoj koži - jer ona ne mogaše ništa, a on sve. Mogao me i raznijeti jer on je i *smio* sve, a ja ništa!«

Tu ga udari užas ko da se davni vjekovi, crni od dima, iznesoše pred njim. Sve bijaše jedan užas, nalik na njegov ondašnji osjećaj i jedna nemoć, koja je pružala svoje tijelo brutalnome udu ugojenog kuma. I stid, mrk od žuči, plamtijaše u prošlosti, a Arsen je užasnut govorio: »Da samo tako umre, mirno i tiho, umirno i sretno« koracajući ko šepesavo štene.

VIII.

Iza osme u noći pređe Arsen željeznički most i spusti se ispod jablanâ, što šuškavo uzdisahu ko da su usnuli.

Marko je bio otišao kući, a da nije prestao ni začas onaj jutarnji zanos u trećem katu. Nikšić se otpravio po poslu na more i obećao donijeti novaca. Arsen, ostade sâm. Danju nije izlazio. Čitao je: *Kazneno pravo* i *Stari zavjet* velikim zanimanjem, koje nije ni sâm opazio. Ali tek se javio angelus i prvi žižak planuo, on je ostavljao grad i polazio u polja, što stenjahu tek čujno pod svetim teretom.

Odatle je grad izgledao ko satrta, zgnjurena zvijer, s bezbroj očiju, u kojima bijaše i života i neumornosti. A s druge strane pružahu se nedogledna polja, sitne kućice, i osamljena, umorna svijetla, što tinjahu ko budnost ispaćenih seljaka. Činilo se, da se to poniješe zvuci angelusa, lagano lagano, zamirući u mutne daljine.

Arsen izgledaše spokojan. »Ode Marko. A hoće li išta biti od toga? Moglo bi, ali svejedno biti neće. Koliko bješe tih planova! Koliko svijetlih i lakih izlaza iz ovih tmurnih situacija, potištene svakidašnjosti i preobične dosade. Krenuti se nekuda! Krenuti! I sve ovo ostaviti, jer ovo je obzir, disanje na komandu. Disanje na komandu!«

Tuda ne bijaše žive duše. Iz grada bi se pokadšto začulo pjevanje ili harmonika, ali to bijaše tako daleko, te se činjaše, da dolazi iz nekakih azmatičkih, podzemnih prsiju.

»Rekoše nam: u vas nema energije. Za moga agentskog života prokuburih ko putujući glumac i rekoše: u tebe nema energije. Stvarah osnovu za osnovom i opet rekoše: u tebe nema energije. Smiješno. A šta je ovo, ako ne energija, kad te prevari deset osnova i stvaraše jedanaestu.«

Tamo se je kroz nekake duge, guste i prozirne oblake verala luna izmiljajući i toneći svaki čas ko hrptovi tuna.

»Zacijelo i to je energija, energija zamišljaja. A jesi li ti kriv, što dođe nešto nepredviđena, zapreka, ili - ljepša osnova.«

Luna se izdizaše. Činilo se, da se teško izvija iz onih strogih oblaka,

što ne daju djevici zagledati u bludni, nečisti, noćni svijet. Ali ona se turkaše ostavljajući za sobom sjajnu prašinu. Tek jedna crna, podmukla oblačina stade je grubo zastirati. Ali luna već diže njušku i tihi smiješak sretnika puzne po navoranoj srdžbi crne nemani. A jedan mali, ko vata raščupani oblak nadvije se nad njom ko anđeli nad kraljicom mora. Ali luna ga prestiže i dražesno mu raspršri umišljenu pozu. Za njom se još motaše prašina, kao da je onud zagrabilo bijesno kolo, a pred njom drhtaj neba i zapjehana sapa vaselene.

»A gle!« nenadano mu pane na um. »Kaki se to đavo može u mene da zaljubi!« Uistinu! Jedna cvjetarica, koju je sretao svaki dan i bacao »po dužnosti« na nju poglede, kao da se zazbilja u nj zaljubila.

»I kaka ljepota! Gleda me, okreta se za mnom, zarumenjuje i smije. Ona se smije ko kobila, koraca ko čovjek koga tjera i sustavlja lijavica, a prevraća očima ko da joj je za vratom buha.« On je volio tjerati ovaku gimnazijsku ljubav s usidjelicama nazad godinu dana. Ali sada najedamput stane. »Uvijek se ovako u mene zaljube. Eno Mita! Mita!«

Sjetio se davne zgode u jednom provincijskom gradu. Mita posluživaše. Bijaše sva izbuljena: u nje su buljile oči, obrazi, usne, kukovi i nos. I mozak je buljio: bijaše suluda. Govorahu za nju, da je od silnih batina otupila, što je nekako pala u kuću, a da njezinoj majci nije trbuh pokazivao nikakih znakova. Ko mače. Brojila je već dvadeset godina ne naučivši još izgovarati slovo »c«, zamjenjivaše ga sa »t« i zato je prozvaše Mita. Arsen je češće vidjevaše u parku, gdje koraca široko, posrćući kao raca, s velikom kantom u ruci.

Onda je bio još obijestan, obraćajući cijelo živovanje na šalu, gdje se i pije i ljubi rad - smijeha. I blud bijaše vic. Preljub - vic. Pederastija - vic. Tučnjava u krčmi - vic. U pjesmi to nazivahu anakreontika, u romanima pikanteska, a u humorističkim listovima - šala. I Arsen lijetaše s tom lakoćom, gdje se vic lelijaše po površini kao humor na gomoljastim, crvenim nosovima rodoljubne korenike, ko »nazdravice u borbi za narodne ideale«... O oci, što se srdite na melanholiju sinova, a zaboravljate, da su oni došli, kad ste vi ispraznili podrume i u pijanstvu stvarali djecu. Još slušamo vašu

samohvalu: »To bijaše generacija! Vesela u šezdesetoj godini i jaka podnašati bilikume. A ovo, što dolazi, sve blijedo i slabunjavo. Proklete knjige i filozofija!« O rodoljubni nosovi i sveti humoru i vesela ekstazo! O poštena gluposti, što si rodila djecu, da te izda i sjeti, kako je od tvoje radosti ostala sjeta, od tvoje gluposti filozofija, od tvojega humora ogorčenje, od tvojega zdravlja sušica, od tvojega rodoljublja proklinjanje vlastite grude. O rodoljubni nosovi: crveno-bijelo-plavi, što ponijeste na sebi boje narodne trobojnice i »narodne duše«!

Ovako se Arsen našalio s Mitom pozdravljajući je uvijek sa »Dobar dan, lijepa Mita!« A ona se zagrijala. Odsad si je vidjevao na šetalištu, gdje gleda u Arsena hvatajući se za kukove kao djeca u neprilici. Dok se jednoga dana, na glazbi, ne zatrča za njim vičući: »Srte moje, srte moje« i bacajući obje ruke. Arsen se poboja, da ga ne obujmi i uz gromoran smijeh publike pobježe. »Mita. Kako se je sve ono nasmijalo. I ja sam se smija...« - - - - - -

Na nebu plovljaše luna slobodna ko balon. Visine joj se smješkahu i luna izgledaše lako uzbuđena, vlažna kao riba, što se je istrgla iz mreže.

Arsen se nasloni o deblo.

»Obično u to doba prolazi. Oko devete. Ni ova nije lijepa i dosta je glupa. Ali me sjeća mora, jer su u nje i kose srdite i lice ispareno i zubi ispoljeni. Ovake su baš primorke. Čudnovato. Ne možeš je opisati, ali te odmah sjeti koje poznate djevojke s mora, što joj je majka pročupala kose, a ona se izderala u bezobraznom plaču izgrdivši mamu i svršivši negdje u gromovitom pjevanju.«

Tu se bez razloga zbuni i hotimice pomisli na Mitu. »Šta je bilo ono? i sve ovako... A ja sam se onda smijao i prepao njene ljubavi...«

Arsen se okrene. Još su zadnji ostanci ljetnoga dana razbacano izdisali sred oblačja. A tuda se grdni oblaci ispruživali, raskidani, nepravilni, kao anđeli što sunuše u pakao. Ovaki su na slikama »Izgubljenog raja«. Jedan, ogroman i tmast, kao da je ispružio ruku zaprepašten paklenog ambisa, u koji će se raspasti. U drugoga kao da haljine poletiše uvis, a tanana, izgrizena noga ispružila tabane,

što bi se htjeli uhvatiti podnožja. A treći, sav se ispružio kao da je ruke digo u lice okrutnika nebeskoga, a već mu se nožni prsti diraju plamena.

Nešto se pomakne na vrh ceste. U prvi mu se mah pričini, da je ono sjena, nalik na pseto, koje ne daje glasa od sebe, tek što se pomalja za petama. Ovako pseto preleti kadšto polje u crnoj noći pretrgnutih bljeskova i muklih režaja, što se lome u trbusima ljetnih oblaka.

»To je ona!«

Uistinu, ona se blizaše izuvši cipele i bosonoga prskajući prašinom. Arsen se apstinirao pola godine. U njega bijahu i noći bez provale nagona, i dok bi njegovi drugovi dočekali po koju zoru s polucijom, on iščekivaše svaku proderanim kašljanjem, hvatajući zrak i srčući vodu.

»Jest, ona!«

Nešto ga napane, priđe k njoj i znajući, da su im za plećima oni oblaci, požuri korak.

- Nijeste bili nikada u noći na groblju - govoraše Arsen, a činjaše mu se, da su njegova leđa onaj užasni abis, kojima hrle iznakaženi očajni oblaci. A pogledav lunu bijaše čitava slika drugoga dojma. Kraljica noći stupaše na prijestô, što ga ostavi sunce bacajući grdne trupine, da spriječe ulazak djevice. To se je borio suton i noć; zora, što zamire i noć, što se diže. Drhtnu dah i klecnuše kosti. Šuškaj se jablana ponese dišući na uspavanku srebrenih prstiju i sjetnih usana. A grudi se izdignu i klonu...

Ali Arsen toga ne osjeti.

- Na groblje, u noći. Sve je tišina i crno. Napada vas strah. Kose se dižu ko munjevna žica. Oči otvorene ovako - ovako, a ništa da saznadu, da vide. Nećete ući, a ipak ste ušli. Bojite se i svejedno - ko da vas nekaka nepoznata ruka, ne ruka, konop... vuče i vuče... Niti ne vuče, nego priteže, a vi se sagibate ko magarac, kad neće da ide. I onda... iz svakog groba ne čujete usklika... nego... ko nekaki tajanstveni konopac, što se veže za tabane... Obuhvatila vas mreža... Ovako. -

On je primi oko pasa. Ona se je smiješila, ali dah ko da se dugo verao kroz hrapave grudi, jer je bio težak, izbit, klonuo. Stadoše. On se obrati k zapadu. Ona velika, očajna oblačina bijaše niska, široka ko da pada potrbuške raširivši haljine i uda. »Da nas ovaka avet zahvati, ovaka...« On je upozori na oblak, a ona se trgne, klikne i odmakne. Ne primijeti je do sada gledajući u čistinu lunine okoline i pričini joj se užasno niska. Kao magla.

On ju je držao i pritezao krilu... Ne poljubi je.

- Gledaj, gledaj -

Nijesu se smijali. Njihova lica primiše nekaku bezboju, što je stala drhtati. Zahladnjivaše. Velika šutnja ko gromada, što pada kroz zrak, stane im poigravati u ušesima.

- Gledaj -

Ali njegov se glas razlije ko voda i ruke mu zaigraše po njezinom stegnu, na kojemu napipa sitne piknjice. Ona je pala na travu.

- Gledaj -

I opet mu se razlije glas, a gole, mravuljaste noge, s grebotinama i jednom nečistom packom sinuše mu pred oči. Bio je digao suknju i prošao rukom po njoj ovijajući drhtavu nogu o koljeno. I najedamput baci se na nju ko da ga je ona ogromna trupina tresnula, omamila i srušila, ovivši ih zajedno u mrežu, što se stvaraše iz onih tajanstvenih niti na groblju...

Kad je ona otišla, Arsen je još sjedio na travi, zagnjurivši glavu među koljenima. Osjećaše razbitu, svinutu bol. Popostane tako. Ona odmicaše. Za njom se izdizaše svijetla prašina ko lebdeći čuperak plavih kosa. Zakretala je u polje. Glavu je bila ovila maramom i Arsenu se pričini, da je potiho zapjevala.

On nije znao, što je zapravo ta djevojka. Sreo bi je kadgod u gradu s velikom košarom, s kojom se je jedva vukla zagledavajući se u izloge i automobile po čitave četvrte. Ove ju je tri večeri sretao tu na osami. Prvu joj se približi i otprati komad puta bez ikakve strasti. Drugu mu dapače večer postane dosadna. A treću, večeras, nije ni došao radi nje. Sjeti se toga i ne podiže. Bijaše srdit na samoga sebe.

»Sto sam se to tako poigrao? Je li to zavrijedila ova djevojka, koja čitavi dan mjeri trotoare s velikom košarom, što ju je već počela i kriviti i svijati bokove. Jadnica! Nije se otimala, dakako, ona je uvijek žena; ali ja onako usput, kao oficir! Jadnica! Hoće li na mene zaboraviti kao ja na nju? Zaboraviti... Gle...« On je već nije osjećao, čas dapače posumnja, da se je to uopće dogodilo i stane gledati uporno za onom točkom, što se je gubila. »Bah!«

Arsen se podigne. Vagoni štropotahu. »Baš nesnosno! Taj štropot djeluje kao smrad ugljena i raspoloženje meningitisa.« Stane se zabavljati ovim nezgrapnim dojmom i uspinjati na most. »Kad pomislim na školu, slično osjećam. Da me uzmu u vojnike, slično bih osjećao. Glavobolja i zasićeni vonj pare.« Bio je prevalio već polovicu stepenica postajkujući kod svake i obraćajući se unatraške. »Da me uzmu u vojnike...« Tu ga nešto pljusne nalik na ono poslijepodne u parku, kad se spominjaše prošlosti, živoga kuma i mrtve sestre. Nešto mu se stane plesti u trbuhu, a drugi se, gusti pram dima ispruži ko uleđen u zraku.

Bijaše na samome mostu. Pod njim crni vagoni posred svjetiljaka, što ni ne davahu svijetla oko sebe. Ko upaljene cigare. A tutnji se isticahu u mraku ko bijelo, što se zasjenjuje nevidnom sjenom. »Pod puškom«. Težina mu udari u tjeme i ko da mu se ugnječila glava. Stane i zagleda se u drugi, nepomični stup dima. A štropot utihne, te se jasno razabra odbijanje ure. »Deset sati. Kako je to brzo prošlo i začudo ko da ni ne bijaše«. Netko je dolazio.

- Dobar veče! - Arsen ga poznavaše. Svršeni filozof s očalima i balinom.

- Uživate?

- Pa tako, eto. - Filozof se sustavi i zavrti štapom. - To je moja obična šetnja.

- I moja.

Filozof je ravnao očale i svejedno vrtio štapom. Arsen pođe s njim.

- Treba zraka, zraka. Najposlije -

- Ne idete vi za avanturama?

- Ovuda? - nasmija se filozof i prestane vrtjeti štap. Nakon stanke rekne podigavši nos: - Glupost!

Bijaše to dobričina, nasmijan od dnevnih polemika, ozbiljan od same kratkovidnosti i važan ko svršeni filozof bez mjesta. Bijaše i zaručen, ali njegova je zaručnica bila već na ladanju, pa je po svoj prilici poradi nje polazio u prirodu gledajući u mjesečinu i dozivajući u pamet njeno lice: Pred njima bijaše čisto nebo i srebrene strune, što podrhtavahu ko prosute kose sanjarske plavojke.

- Fali more - progovori Arsen - i zato gledam u nebo. Na njemu sva raznolikost boja i forma, ali fali riječ. A more govori.

Ali filozof prečuje, jer odmah stane govoriti o jednoj prljavoj aferi javnosti, a vraćajući se još govorahu o istom predmetu. Arsenu postajaše već dosadno i zamoli jednu cigaretu. A on, pružajući mu dozu, reče:

- Vidite, to vam je baš *ono* - da nije Arsen svejedno znao, što je »to« i na što ide njegovo »ono«.

Zahladnjivaše. To je puzala zapuhana i mirisna svježina ko da se prosuše prašci nebeskih svjetova. Pijetlovi kukurikahu, ko da vidiš raspruženi im vrat i crvenu krestu. A pseto zalaja kao izazivano ogromnom tišinom. Arsen najedamput zapita:

- Je li Matić u Zagrebu?

- Nije.

Kad se rastaše, Arsen još ne pođe kući. Prolazio je kraj jedne osamljene kućerine. Negdje je plakalo dijete kao da gaziš kroz navodnjelu travu, a s drugoga kata gledaše u noć čovjek u košulji. »Što on to gleda i zašto ne legne spavati kao svi drugi ukućani? Kako je to neugodno i sumnjivo vidjeti o jedanaestoj čovjeka u košulji, kad svi oko njega spavaju... Što dijete plače, to ja pojmim, vrlo dobro pojmim...« i ne znajući ni sâm kako, sjeti se one djevojke. On joj sada ne razabiraše lica i bijaše mu ravnodušna. Ali odatle se njegove misli stadoše izvijati u nešto skroz drugo dodirući se usput sestre, pa mimoišav i nju stadoše se kupiti oko trafikantice. Bijaše to kao put udrijemalog putnika, što najedamput dospije do svoje

postaje, pa se niti začudi niti promisli, kuda je sve išao, uzme prtljagu i skoči iz vlaka.

Trafikantica bijaše još djevojče. Uzbudila je Arsena prvim susretom i on joj s nategom pogleda u oči. Uistinu - ljubljaše strastveno njeno tijelo, pogled, glas i kretnje. U svakoj prilici, u svakom raspoloženju bijaše kadar osjetiti nju ovaku i izgovoriv njoj u lice najnedužniju riječ bijaše mu usiljena slačina na jeziku i nepritajena pohot u očima. Jedamput posjevši se uza stô istrgne mu se iz ruku crtica, što je nastala »pod dojmom njezinog pogleda«. Arsen je sada dozove u pamet sjećajući se svakog poteza pera, riječi i usklika.

;»To je njegova gazdarica. Došla je već treći put u njegovu sobu. Njezin je korak nalik šaputanju, a oči se pomiču ko usne, kad ne smažu riječi. Bluza je u nje raskopčana preko bijelih grudiju s crnim početkom crte; i čini se, da je ovo početak svih raskoši, da je to obijest ribe, koju hvataš, a uhvatiti ne možeš. Svejedno - on nije digao očiju sa knjige. Zna, da je ona tu, a neće da zna. I sve shvata, sve vidi, sve osjeća. To je udovica s crnom kosom i bijelim laktima. A njezine su usne ko njene oči.

Ona: *Moglo bi vam škoditi.*

On: *Molim?*

Ona: *Ne valja previše čitati.*

Polutama. Zastori su spušteni, kroz njih puca žar ljetnog sunca. A sa njih se cijedi plamen ljetnih poslijepodneva i omara moždana.

On: *Možda.* I sad ju je pogledao s nešto prezira i žalosti. On zna, što ona hoće. Već eto deseti dan ne može da podnese njegovu šutnju i uvijek ga razgovara s umiljatošću i dragošću dobrih žena, koje su i majke. A on samo prevrće glavom i smije se u sebi crnim smijehom sarkazma i groze. *Gospođo. Kad ćemo dakle početi?*

Ona: *Početi...*

On: *Ma da.* - I tu je glas snizio, suzio i ko istisnuo, da ne provali u onakim punim notama, koje skaču jedna na drugu kao strune pohote i strasti: *Rekoste mi neki dan, da ću instruirati vašu gospođicu kćerku.*

Ona: *Ah da!* - Ona se je nasmiješila ko da veli: »Ah ta molim vas«, a on je i to razumio. Kako to sve lako shvaća! Kako je cijelu proniče tako istinski, tako jasno, tako jednostavno! Ta on je ima na dlanu! On joj vidi i srce i pluća i - dušu... Tu je potapkao jednom nogom: *Što želite? Što hoćete od mene?* I zacijelo mu se sviklo ono, što je rekao u sebi, nasmijao se, jer je ona prevrnula i oči i stid, i zadovoljno ponovio: *Ja vas imam na dlanu.* I pružajući pest i opet rekao: *Tu vas eto imam.*

Ona: *Ja vas ne razumijem.*

On: *A ko može mene razumjeti? Ja sama sebe ne razumijem. Jer slušajte, što je ovo? Ja sam zaljubljen u vas! Bogami... Gledam u knjigu..., a znate li vi, što je u toj knjizi? Vaša slika. Ja sam je našao u ladici, koju dobro ne ispraznište. I poljubio sam tu sliku i ljubim očima svaku crtu vašega lica. A vi se smijete na slici kao sada, na javi. I vaš je smijeh smijeh sreće, zadovoljstva i bezbrige. On je biserast i svijetao... On je kao lišće lipino i cvijet mendula. On je kao površina mora, po kome se sigraju sunčani traci...*

Ona: smije se dražesno i ravna kosu povlačeći svoju pernatu ruku o masnoj crnini njezinoj. On joj se pričinja obijestan i ukusan ko komplimenti po balovima i cjelivanje ruku.

On: *O gospođo! O draga gospođo! Ludo je gledati dugo u nebo i u more. Ona je modrina suluda ko vječnost... A vi ste mi obećali, sjećate se... Danas dakle mogu početi.*

Ona. *Dakako. Ali samo ozbiljno i dolično.* Prijeti prstom, a on joj ljubi ruku prinašajući je k usnama ko da diže grudu snijega.

On: *Ljubim vas. Čitave dane gledam u vašu sliku i do danas se ne usudih pogledati u javu...* Njegov glas počinje drhtati kao pomisao na blud. *Hvala vam. Moja je ljubav štovanje i milina - a vi ste tako ljubezni kao pogledi nebeske kraljice na ljudstvo što kleči.* Poklonio se duboko i ne gledajući u nju zakrenuo k vratima.

A sad idemo gospođici kćerki.

Ona: ostala je nasmijana čudnim smijehom, a to nešto čudna ko da je preko njene volje ušlo u njezin smiješak tihe lakoće. Čini se, da je to njegov odlazak ostavio nekaku sjenu garavu ko oči Ciganke i kobnu ko zavijanje pasa. I ona je mašinalno pošla k stolu, uzela knjigu i potražila svoju fotografiju. I najedamput nešto je pročitala, i odmah prevrnula stranicu i puhnula s potresenim lalokama. I pogledala uokrug ko da se je ona sjena raširila i stvorila nešto nakazna na zidovima. I opet upiljila oči u knjigu... *O*... To je njena slika! Slika od trinaestljetne njene godine!! U kratkim suknjama, sa stidom na licu i nepristupnim grudima. Tanana je i vitka, s nedohvatnim strukom i prosutim kosama. Na ovoj nema smiješka, jer u ove su oči duboke ko tajna, nejasna ko budućnost i beskrajne ko pogled u modrinu neba - i mora... *Oh*... Kako je gadno slago! Pričao o smiješku, dok pliva po obrazima ono čudno, ono podmuklo, ono crno svijetlo nevinih, trinaestljetnih očiju... Pričao o podatnosti, gdje žig svetosti i zakona čvrsto stoji udaren na glatkoj tvrdoći netaknute puti... Tu nema ništa od onoga, od svega onoga... *Ništa*... Tu je sve svetinja, obožavanje i obzir... To je ono, što vjera veliča, ljudi poštuju, zakon brani, a - zločin dira! To nije ona, o kojoj je on pjevao svojim usnama, što su drhtale ko pomisao na blud... To nije ona, što se daje i nuđa, a on joj cjeliva ruku i podiže ko grudu snijega... *NE*... To nije ona. Taka je bila onda još, kad je sjedila uz prozor okružena pogledima roditelja, morala i odgoja... Taka je bila onda, kad je gledala u svijet čudnim, dalekim i tajanstvenim pogledom - svoje kćeri!!!

I ona je izobličila pogled bacajući ga za njegovim stopama i nemogući se krenuti u drugu sobu, gdje sjedi njena kći o boku proždrljive strasti čovjekove, što gazi zakon od stoljeća pljuskajući svetost i božanstvo ljudi - kriknula je od strave i užasa ko da ju je ona avet od sjene obujmila svojim širokim, paučastim rukama:

»Gospodine Mariću!! Gospodine Mariću!!«

Spominjući tako u sebi cijelu crticu, ne uzruja se nimalo. On je počeo sasma mirno i sređeno sravnjivati noćašnji događaj s onom djevojkom i trafikanticom. Sravnjivaše njihova lica: ona bijaše nelijepa; nikada je on ne poljubi; u ove trafikantice tanano rumenilo, što je plamsalo na obrazima ko ružični oblak o zapadu sunca; čelo prebijelo i glatko, usne malene, krupne ko rasječena malina; žeđaše cjelov: tisnuti usne na krivo, nagrešpati joj kožu i isisati zaprepaštenu krv. Sravnjivaše kose: u one razbaukane ko da ih je ko raščupao; u ove ko oblizano perje gavranovo. Sravnjivaše ruke: u one isjeckani prsti i nabuhline; u ove prozirna bjelina ko jutarnja maglica. Sravnjivaše trup: u one iskrivljena, neravna ramena, jedna lopatica ispoljena, druga utisnuta, sise ko u opatice, kukovi ko lopatice, u ove stisnuta, uobljena pleća, sise tek zamjetljive ko da si prevukao ruku pod baršunastim koricama nakvašene knjige; kukovi ko još nakvašenije korice. Sravnjivaše noge: u one ko slomljene, u ove ko tapkanje srnčeta, što mu je mlijeko izbijelilo laloke.

Ne. Ona mu noćas sama po sebi ne dade ništa. Dvije ju je noći mimoišao s nekoliko riječi, a ovo što se noćas dogodilo, ovo je došlo nenadano, besvijesno, slučajno... Sama mu noć donese sa sablasnim zapadom, što bacaše one trupine, raspružene, podmukle, očajne. Ko slike »Izgubljenog raja«. Da je sada sretne, ne, da ju je sreo drugdje, u hodniku... ništa se ne zbude. Ništa. Tek »mlaki cjelov«, »mlaki cjelov«! šane poluglasno t. j. njemu se pričinilo, da je šanuo, pa otre nos i poremeti sve.

Tu prođe mimo njega čovjek, silnom brzinom. »Stalno ide na vlak« pomisli Arsen, ali se tek onda sjeti, da se ovuda ni ne ide na kolodvor. »A ipak, vidiš, nije samo ljepota. I »ona iz prvoga kata« je lijepa. Pa ništa. A trafikantica je lijepa, ali ima ih njene dobe, koje ni nisu lijepe«. Kihne. Negdje je u ključanici mrdao ključ. I opet se sustavi na onoj rečenici: »što *vjera* časti, ljudi *poštuju,* zakon *čuva,* a - zločin *dira*«.

»Bludnica - pođe u misli dalje - ostavlja te hladna ko ona iz prvog kata i umišljena milostiva gazdarica u mojoj crtici. Ali gle! Od odraslih žena, od odraslih žena - opetuje u misli ko da se zbunio -

osvaja te tek tu i tamo po koja ili u posebnim situacijama... Ali ove, ove...« Prekine se, jer se najedamput stvorila sestra i odmah otišla. A Arsen gledajući za njom mrmljaše: »A ovo?... Ali ne! To je nešto drugo i glupost je reći, te bih ja imao posebno kako nagnuće k njoj. Štaviše! Kod same me pomisli hvata užasan stid, a kad joj stisnem ruku ne smijem ni misliti na nju. Nije istina i nije istina! Ja je ljubim i u tome je sve. Ljubim kao sestru i više kao potištenu ženu, koja nosi na sebi jedan otrcani intelekt. Jer eto - brzo i pobjedonosno proslijedi uvijek u misli - zašto sam ja veselo pozdravio ono njezino »kad bi bilo...« i zašto joj pružih svoju ruku. Eto! Eto!«

»Da, tako je i nikako. On joj nakazi život, on joj je teret, a ja joj pomažem, da taj teret zbaci. A poznato je najposlije i to, da mlado i nevino ima više privlačivosti. - To je sve tako jasno, tako jasno! A ja bio već pomislio, da je hladni cjelov impotensa, a noćas se vidjelo, noćas se vidjelo...« I dižući se u ovake utješne, svijetle misli, stane ga i opet napadati ono dimljivo i izmiješano. »A ova nije ni nevina ni mlada ni lijepa...«

»Glupost! Ono bijaše na osami, spontana provala nagona, pa basta!« I rasrdi se. Htio je da prekine s tim mislima, ali one se vraćahu ko jetke muhe na zadnje ostatke šećerne prašine.

»Tako je! A što se bacam u ovakva rasuđivanja i istraživanja, to je samo gubitak vremena i posao za nezaposlene ljude, koji od dosade zamišljaju osnove i - zamršene probleme u čovječjoj duši«.

»Tako je! Valja prekinuti, valja prekinuti. Nosit ću cigle, psovati kapitaliste i subotom profućkati sve«. Ali u cijeloj srditosti ne uspije raspršiti ono zamršeno. Dok je on tako mislio, osjećaše bezobrazno zalijetavanje, što mu umaraše mozak.

I zacvokota zubima. »To je groznica. Trava bijaše vlažna, a već je i ponoć. Kakve sve gluposti ne počinjam...« Tu stane i posluša brzi, nervozni udar zubiju i panični drhtaj usana. Slušajući ovako dospije do kuće i legne, a koža mu se na glavi stane pridizati i spuštati ko mjehur kad se počne nadimati.

IX.

Zaspao je tvrdim snom tek pred zoru. A drugo jutro podigne se čio i svjež i pođe ravno u svoju sobu. Ptice se nadmetahu besmislenim ćeretanjem, a gusta kiša šumljaše pod isto tako gustim oblacima. U ovu sivu, vlažnu boju nošahu se jednoličnе vježbe s piana, kukurikanje pijetlova i mljaskavo deranje kočijaško. A crveni i crni krovovi i zelene krošnje izgledaju u to ko dječja mazanja po smeđesivom papiru, kakim se omotava roba. Arsen se zagleda napolje i prošlost, onako, kako je on htio, istrgano, rasječeno, zapravo komadi prošlosti, stade mu dolaziti u pamet. On je tražio pojedine dijelove i našav naniže ih u glavi ko na papir.

Prva spolna ljubav: Adela, br. 4.

Bijaše on u šesnaestoj godini, s tek probitim brcima; ona u poodmakloj dobi. Makar je imadijaše pod sobom, on je znao, da je ona nad njim. Iskustvo joj bijaše u pospanom pogledu, usiljenim cjelovima i poigravanju prstiju, što bijahu ko prsti u švelje. Jer ona je njega primila oko pasa, povela k sebi i posjela na svoj krevet. Ona je prva potapkala njegova uzrujana stegna i počela se sigrati s njegovim tijelom, što drhtaše kroz njenu silovitu igru. I tako je došlo *ono,* ono tajanstveno, čudno i veliko, što pogazi prošlost i posagradi budućnost na novim temeljima, znadijaše ona. Izišav iz njene odaje, poispiv na njezinom krilu crnu kavu i izmiješavši svoj dim s njezinim, on ono novo samo osjeti. A ovo novo sad bijaše snaga. Na ulici je osjeti, i više u kući, a najviše u školi. Bijaše samosvijest, što je svakim korakom rasla. Kroz treći koitus bijaše ravan - njoj.

Glumica Zora J. Primorska varoš.

Zaostala je za direktorom, koji je pošao s njezinim mužem tražiti zgodan teren za njihov orfeum. Vidio je par puta na pozornici. Nespretna ko početnica, a brojila je nekoliko godina glume. Govoreći širila je ruke ko Hrist, kad zove k sebi malene. A sâm je govor u nje bio ko čitanje nevježe, koji mimoilazi interpunkcije. Odijevala se ili u bijelu ili u crvenu haljinu, šminkala vrlo živahnim

karminom i udarala crne podočnjake. U jednoj je roli izašla sasma raspuštene kose, crnih obrva i krupnih usana, golih laktova i kratke suknje, te joj crne čarape propuštahu ružičnu bjelinu puti. Glas bijaše u nje sipljiv, napola promukao ko od nahlade.

Arsen je potraži u garderobi, izrazi svoja čestitanja i dosta nejasno svoj nemir. Njezin ga muž dapače pozove na kavu, što ju je ona umjela prirediti ravno bosanskim kavedžijama. Arsen dođe. Ispiše crnu kavu i zapušiše. I Zora pripali, utegne dim, pa ga izbaci ko da je pljunula u plafon. Tu primijeti, da je ona vrlo hvalisava, da cijeni vanredno svoj organ, što ga nažalost izgubi i da je probiše dražesni brčići ko ujogunjeno derište. Njezin muž ode u gore navedenom poslu. Zora ostane sama. Izjutra je Arsen pohodi i nađe u košulji i crvenoj kiklji. Izvinjavahu se obojica, a podveče pođoše u šetnju. Ona je iščekivala svoga muža, ali ne dođe. Ona očaja, Arsen ju utješi. Doprati je do kuće, stisne ruku i reče:

- Oslonite se na mene!

Dođe i drugo jutro. Ista scena, nešto intimnija. Ona ga ponudi kavom, on nju cigaretom. A onda je pravim ushitom zamoli, da mu zapjeva koju od svojih pjesama, što ih je pjevala pred pola godine, nestašna, u kratkoj suknji i golih lakata. Ona se je otimala i najposlije popustila i - Arsen je otišao, ostavivši krevet u totalnom neredu.

Bijaše ona pod njim. On je prvi nju potražio, našao i dobio. Od svih onih tamo - baš nju, najnevještiju i manje lijepu. Ne bijaše već svaka žena - svejedno. Njegov se je položaj mogao označiti ovako: On ne bijaše već dečko, koji prvi put jede u restauraciji i *primi* ono jelo, koje mu se *donese,* već bijaše mladić, koji je ponešto obašao gostione i *naruči* jelo, koje mu se *svikne.*

Natalija, bez broja.

Po pričanju Amerikanka. Tanka, mršava, nelijepa. Spavaše s njom. Skinula se do košulje i on se skinuo. Pokriše se. Poljubi je u kose i umoran okrene se od nje. I ona se okrene. Za četvrt se sata obrati njezinim plećima. Njegova je ruka potapka po naježurenom mesu i prsti je uštinu.

- Ne luduj -

On gnjuri nos u pleća i draška se rukom o suhu put. To je meso, hvata ga rukom ko igličavi samet i osjeća gdje one iglice odjekuju u mozgu.

- Što ti -

Ona se ne okreće. On osjeća njezinu ruku, kojom se zaštićuje. U nje je i ruka mršava, ali nimalo tvrda. A njegova je pesnica hvata još uvijek i o laktu ga nešto reska ko da je ganuo uspavalu ruku.

- Ah!

Okrene se. Bijaše možda ogorčena, ali Arsen joj ne vidje lica. Zastro joj i prsa i stegna... - ko mora... A onda se digo, zakoračio k škafu s vodom i opet lego mirno do nje.

- Otkle si?

- Iz Mehika.

- I samo ste dvije tu?

- Dvije.

- A ovolika varoš.

- Da.

- A šta se tako zatvarate i ne date čovjeku da uđe.

- Gadni su tu ljudi. Ne puštamo svakoga. Potuku se, pa hoće i nožem.

- Ali ovolika varoš. Kako to?

- Tako.

- Da utrnem svijeću?

- Pusti... kasnije - tu se hrlo digne, uzme svijeću i pobjegne. Dugo se nije vraćala. Arsen se zamišljavaše, kolikom se ono snagom srušio na nju... Prsti mu još ko užareni... Ovuda se lijepilo njeno meso... Zastidi se... Kad se je vratila, zaudaraše. Arsen se okrene i rekne u sebi: »Što me nije tražila papira... Tamo je u džepu. Budala«.

Bezimena. Granica. Park.

Ne zapamti fizionomije, ali se živo sjeća njezinog pripovijedanja i kretnja. Bila je sjela kraj njega na klupu.

- Dajte mi krajcer.

- Nemam.

Tu ga ona čudnovato pogleda i ko zastiđeno odvrne pogled. Pred Arsenom se bijele gola koljena, koje ona stiska ko da joj u krilo pada lopta.

- Uh, stražari... I noćas su me uhvatili... Da... da...

- Zašto te uhvatiše?

- Uh, stražari... Uhvatili me pa ajd... Rukave su mi razderali... Vise... Da -

Ponjihala se pa i opet ko zastiđeno oborila lice.

- A zašto?

- Uh, stražari. Vukli me... Dvojica, a jaki... I rukama mi razderali, pa ajd. - »Ona je luda!« pomisli Arsen i začudi se, što nije to odmah opazio. Jutro je. Vrlo rano. Nema ni žive duše, tek što prođe koji seljak s košarom, ali taj njih ne vidi.

- Uh... I tukli me... da - potvrdi glavom ko dijete - uporno, nekoliko puta svezali, pa udri... Uh... oni... dvojica. - Tu se duboko zamisli.

Sva je u prnjama, prljava, a tako mlada. Djevojčica. Ima nešto rumeni po njezinim obrazima, ali to je zato, što su joj oči bile - valjda - modre.

Arsen se bliže primakne k njoj. Dira joj koljeno. Na njemu je jedna fina, dražesna brazgotina. Ali makar je prljava, koljeno je u nje bijelo. Oblači velike cipele, neviksane od poroda. Na njima nema povezica, a bijele nekada čarape izgledaju ko nepočišćeni patos. I suknja je ovake neodređene boje ko zasićena prašinom. Surka je pukla o boku i kupovi vune vire ko da su tuda zaderali miševi. Ali po trupu je dobro odjevena, gotovo natrpana krpama i jednim vunenim rupcem, iscrtanim sijenom i suhim poljskim cvijećem. Spavala je valjda na sijenu. Gle, i u kosama ima sijena pa se češe rukom, što je zastire predugi, široki rukav od košulje.

- I tukli me... Uh, kako su oni ljuti... Da, da - I opet se zamisli, a koljena se ne prestaju stiskati. Nešto ima stidna na cijeloj toj djevojci. I glas je tih. Tako govore djevojčice na ispovijedi, kad osjećaju masni dah svećenikov, što im se zalijetava u tjeme.

Kroz granje se skliska trak sunca, a kola se valjaju i nekako tanano pucketanje biča potresava lišćem. Ovo je sjajno ko zažareni pričalac, što je pročitao svoju ispisanu priču. Ništa se ne miče. Tek što ptiče potresava rosulju i nasmija se sitnim glasićem dražesnoj svojoj budalaštini. Jer ono ko da je vidjelo ovo dvoje ispod sebe i nevino se ne zastidi, nego obijesno pecnu sumnjive ličnosti. Arsena smete taj ptić i pogleda u njega. Nepriličan je. Ne podnaša ga. Čini mu se da na njegove uprte oči gleda netko, što ima riječ piljarice i novinara. I dok on motri njegovo skakutanje, besavezno zuje u ušima tihe, ganute, uvjerljive riječi, što teku iz onih čudnih usana, kojima ne pamti boje. A ptića nestaje. Zapleo se o treće drvo, fićuknuo i ponio u letu zelenu balavštinu.

Arsen se nadvije nad njom i dirne joj koljeno, što se ne otme, ali se izvrne izdignuv haljinu. U njemu mutež ko da se ispremetoše grane i pijesak, zlato sunca i zidovi kuća, koža se napne, ali on bijaše svejedno od punoće mekan... Primi je i - bijaše kasno... Htio joj zavrnuti svite, ali je izgubi s vida. On bijaše gotov.

Dalmatinski podrum. Ponedionik.

Arsen ispija svoja tri deci. U birtiji je još jedan pijani, plavi majstor. Previja se, a glasovi, što ih baca, hrapavi su ko nenavinuta struna. Lice mu izderala prolumpana noć, a oči ko da je prelila krmeljiva suza. Užasno viče i tetura, dok se ne sruši na stolac ko komadina kamena. A na vratima se ukaže jedna žena, priđe k njemu i prodrma ga.

- Opajgora.

On ne diže glave, a ona se nimalo ne vrijeđa. Smije se na usne i oči; u njenom pogledu ima onaki smijeh, kaki se vida u džepokradica. Ona ne odlazi. A muž prevali čašu i gurne je u trbuh:

- Marš!

I opet tresne o stô i ostane tako. A ona se svejednako smije, dok joj birtaš ne migne, da ga se kani. Tu ona sjedne za Arsenov stol i ispriča vrlo povjerljivo, da je ono njezin muž, da je prolumpao noć i profućkao sve. Arsen je nuđa vinom, ona ne odbija. Puna je i mekana ko da je ono meso na njoj dobrano udarcima umekšano. Oniska dopire Arsenu do ramena. Ona govori, ali je okrenuta od njega i svaki čas svraća k njemu oči, te joj se vrat grešpa krupnom grešpom. Češće se zagleda u bradu i odmah baci pogled na Arsena pa obori oči. Tako se ona sigra i priča, kako je pijanica njezin muž, ali da će ga ona svejedno dovesti do kuće i poravnati mu kose. »Izlemat će ga zacijelo«, pomisli Arsen, ali na njoj ne opazi nikake zlobe i okrutnosti. Noge im se dodirnuše, a Arsenu se pričini, da je zagazio u blato.

- Valja bit uviđavan.

- Neka ne pije - odgovara ona, a Arsenu je jasno, da ona mora biti uvijek pijana, pa i ne okusila vina. Ali tu stane osjećati smijeh očiju, što bijaše isto onako mekan i gibljiv ko njezina noga. Bijaše na njoj cijeloj podavanje mesa, što prima i milovanja i udarce istom nasladom i obratno: istom tom nasladom i - daje. Bijaše mekana, ne samo na mesu. Cijelo njezino tijelo izgledaše ko gruda masti, što se rastapa u dodiru i nikako se rastopiti ne može... A bijela nebesa bacahu sjetno svijetlo kroz stakla i zimski suton drhtaše od studeni. U birtiji zaudaraše po vinu i rakiji, ko da negdje ogromno pijandursko grlo hrče punom snagom. Mamurluk sjedne i Arsenu na oči i opet - njegova noga zagazi u njezinu. A oči, one nasmijane, meke i masne oči, stadoše se na mahove zalijetavati u zaduveno njegovo lice. Pa kad je ona pošla na stran, Arsen je proslijedi. Ona ne zaključa vrata.

- On spava.

- Ko mrtav. A šta će on?

- Vrag je u tom, vrag. - I ko da zna, te će »on« planuti ko seljačina, još se i više razmekša pod užarenim pesnicama, što je stadoše stiskati. Arsen se sasma tisne do nje pritištući joj nespretno nožne prste... Pijani ih glas ne smete: ne čuše ga.

X.

»Dosta je« htio je reći i misli Arsen. Kiša je prestajala, ali se to nije opažalo. Tek po oblacima bijaše gdjegdje nekaka plaha bjelina i osjećaše se dah sunca, što se veraše kroz onu gomilu. Arsen uvuče dim. Postajaše i njemu jasnije. Ne izbirane, same se nizahu ove žene prošlosti označujući sav uspon i propad nagona.

Ova crta bijaše sad jasna. U nizini, - Adela. Tu ne bijaše težine, umora i potištenosti. I krenu korak dalje. Tamo se na visini izvijaše čar i draž, ljupka, vedra i glatka modrina dalekih gora. I u duhu se zaleti i plamsaj dražesne mladosti zaplamsa u zadivljenom momačkom oku. Zasjaše oči, široke, velike, jasne, a rumen spodbi nabuhlu usnu. Tako se smješka mladosti ideal, što znači život, poletno ko krilo ševino, obijesno ko vrapčiji jezik i samodopadno ko pjesma kanarinčeva. Tek naivnost zasrami ljepotu njezinu i - on se zaleti nogama. Blijeđaše modrina i šikarje se nabiraše po njoj, ali - on ne stade. I kad se ponese do vrha, Zora bijaše pod njim i cijeli svijet u taj čas bijaše pod njim. Umišljena poza obalavi mu jezik vicevima, osjećaje zastrije lakoumnošću i momački cinizam besvijesnom brutalnošću. Bijaše ravan kapralskim porivima, oficirskoj duhovitosti i smijehu kavana. Žena bijaše tu i muško bijaše tu: ženidba i bordel. Govoraše ko higijena i prakticizam, začinjeno moralističkom soli: jedno je možno da zadrži majku, drugo da je - sačuva. Shvati društvo: budi normalan; sve je u tom: sredi se. I dok on tako na vrhu umovaše, ugleda dva abisa. I zadivi se snazi poleta, što ga živa kroz jedan izvede - ali se stresa, kad zagleda drugi: mutan se gubljaše u dubine bez svijetlog ideala i modrog posmjeha; u ovaj se je trebalo spustiti.

Ne trebaše tu krepkih noga: sâm se skliskaše hvatajući drhtavim rukama grmlje i svježim grebotinama drugi trn. Ko bijaše nad njim? Ko pod njim? One zaostajahu - on je padao. I zastav najedamput na

bacilu tuberkuloze, što mu sustavi vratolomni let, sabere se, skupi i zamisli.

Bolest ga povuče u se, jer ona ga odijeli od svijeta. Bolest ga baci u rasuđivanje, jer njegov organizam imadijaše u sebi nešto, što površina ne oda. I cinik lakoumnik postane razumni osjećajnik, budući otac ostane vječni momak, ne plaćajući poreza speciesu; bespravan, ali i bezobziran, van zakona - slobodan.

.... . A oblačje već udaraše u bijeg. Prepade ga iznenadni poklik jutarnjeg sunca, što mu zatuli u magareće uho, da se makne svojim putem. I zaista! Nasmija se sunce nezgrapnoj svojoj šali, a široki mu smijeh razotkri zlatne zube. Raširi mu se dobrodušno lice i sjajne suze od ogromnog smijeha zatitraše na staračkoj, dugačkoj bradi. I cijela zemlja odječi smijući se istim smijehom svog zakonitog druga. A lišće zadrhta i ko razmaženo curče - zastidi se preglasnoga smijeha... Ali ptice - ko djeca - udariše u ciku, unatoč prijetećoj šibi zadnjeg oblaka, što iz potaje žmirkaše ko pedagog...

Arsen se uspravi i uzdahne.

»Dosta je!« progovori sada u sebi. Pričini mu se, da je razumio svoju crticu. A sestra mu ne pane na um. Iz kuhinje razabiraše dva ženska grla: ono majke i dvorkinje. Računahu naglas, a dvorkinja na pojedinim mjestima živahno potvrđivaše: uhu, uhu, dok najedamput ne izbaci jedno okruglo - - eliptično »O«.

»Razumijem, rekne Arsen, račun se ne slaže«.

XI.

Sutradan ujutro, baš kad odbijaše jedan sat, digne se s kreveta i pođe napolje. Nije mogao usnuti. Dva se je sata premetao i silesija ga misli stane napadati... Prošlost, sadašnjost, budućnost - sve se je to izmjenjivalo užasnom brzinom, a on je htio da sve to lagano,

razumno rješava. Ne uspije. Mučila ga ovisnost o ujakovoj i bratovoj kesi, majčinoj brizi, nepojmljivi osjećaj prama sestri, mržnja na kuma i zaboravnost na bolest i Markovu osnovu... Prevraćaše se s boka na bok, izmjenjujući svaki čas položaj tijela i prekidajući jednu pomisao drugom.

Sad bijaše na zraku, što se gusto vijaše nad njim i osjeti potrebu pušenja. U džepu napipa groš i pođe u kavanu. Uzme tri cigarete i duboko se pokloni kavanarici skinuvši dapače šešir... Jedan dim... drugi... i njega nestane.

Uspinjao se polagano. I što je više ulazio, to postajaše nebo svjetlije u drhtavici hladnoga zviježda. A tamo se izdizaše nezgrapna komadina, bez forme, s nekakim svijetlom ferala poštrapanih stakala. Luna. Noćas izgledaše ko bojadisani komad papira, što si ga u srditosti neravno izrezao i još srditiji na neuspjeh bacio napolje. Bijaše ko zgužvana. A cesta, što je tuda po visini vodila, bijaše obraštena po strani glogovima. Arsen se provuče kroz njih i stane na polje. Nešto se pomakne u travi. I njemu se pomakne srce, ali pođe svejedno mimo trupla. »Žena!« Niti je ne pogleda, nego ko pseto skokne na cestu i zakoraca brzim koracima, što zanašahu na strah i potištenost.

Koračajući ovako ne mišljaše ni na što, ko da ima za petama bezglasno, bajoslovno pseto, što preleti polje, presjekne cestu pa se izgubi u drugo polje... Tu se raskašlja na silu i uzdahne tri puta redom, pa zastajkujući pogleda u nebo.

»Žena. Bez kreveta. Nije nedjelja niti je subota. Vidi se«. Sad istom pomisli, da se vrati i da kaže: moj je krevet prazan. I tu se sav zasjaji. Ali on je svejedno išao naprijed. »Tako ću da kažem: moj je krevet prazan; spavajte; ja sam i onako odlučio prošetati noć«. To ponovi nekoliko puta, a onda se uzruja i rasrdi na samoga sebe. »A šta bi oni... koji kod kuće?« I opet zastane, uzdahne i pogleda u nebo.

Ovud se je pružala nepokošena trava što se savijaše o djetinjasti brijeg umišljenog potočića. Arsen se spusti na svu onu vlagu i lagano, lagano stade se sjećati jednog prošlog - već odavno prošlog - tjedna.

... Bijaše to u graničarskom jednom mjestu. Dani kišoviti, s reumatizmom jeseni i niskim oblacima. A kiša ko da truli oblaci iscjeđuju svoju gnjilež. I ovaj je dan prošao. Arsen legne iščekujući novce. »Hoće li sutra? Hoće!« Sklapaju mu se oči, t. j. on ih sklapa, ali vjeđe se nikako ne mogu sastaviti. Gleda. Prizemno razgovaraju i hihoću: piju špiru, njegovi gospodari i njihov jedan krznarski majstor. On ih je ostavio, jer mu izgleda ko da oni kroz oči ujedno pitaju: kad ćeš platiti stanarinu? A Arsen je protjerao ova tri dana jedva pomislivši na to. On se ujedno zabavlja mišlju, kad će mu stići novac, da krene - i dakako - da prevari stanodavce. S tim je načistu: neće platiti. To je jasno i razumije se samo po sebi. U trbuhu mu »leži« samun, što ga je progutao ko udav i sad čeka na prokuhavanje i pije vodu. Ponešto je umoran. Sinoć je prevalio trideset kilometara po kiši i blatu kroz sama muslimanska sela, da povečera na račun jednoga prijatelja. Danas se ujutro vratio, prošetao dan i legao...

Uspinju se. To je muž sa ženom. Svade se. Sad su već u pokrajnjoj sobi:

- Ti si pijan!

- Ti si pijana!

- Ti! Ne ću da spavam s tobom!

- Ja ne ću! - Raskrstiše se.

Arsen sluša preko volje i ne zna, kad će već usnuti. On se baš ne osjeća slabim, ali u očima ko da mu igra vatra... Ugodna vatra...

... Drugi dan. Ujutro. Najprije pošao na poštu. Ništa. U džepu ima sedam krajcara. Jedan kruh i rakija. Ispije i pođe preko, u Bosnu. Putevi su kaljavi, a cijela ta bosanska varoš izgleda ko da vječno pada po njoj ovaka bezvoljna, troma kiša. Uputi se filijalki iste, svoje, tvrtke. Tu je jedna djevojka, što izgleda ravna toj varoši: i ona je morala odrasti u ovakoj, baš ovakoj kiši.

- Gdje je poslovođa?

- Nema ga.

- Kad će doći?

- Ne znam.

Na kolodvoru (za tri je dana bio u njemu deset puta) pomnjivo čita »vozne redove«. Čita sve od početka, po dva i tri puta pojedine stacije, i češće se zamišljava u to, nije li gdje koja pogreška u brojkama, koje označuju vozne cijene. Redar u fesu, uspravan i vitak, promatra ga, ali ne veli ništa.

O podne vraća se i opet za granicu, u Hrvatsku. Najavi se jednom krojaču i potuži, kako nema novaca, a posao ne ide. Krojač uvijek pripit od rakijetine, kojom pokadšto nuđa znance, slaže se potpunoma s njim. »Svi su lopovi, cijeli svijet hajduk!«, ali ga ne zove na objed. Arsen je baš na to čekao, ali krojač se oprosti i uspne u prvi kat. Čudno odzvanjaju njegovi teški koraci i teško disanje, još čudnije treska tanjira. Eto, diže se dim! Krasna li dima!... Ali on već ide dalje do bunara i loče vodu ko konjče. Tu je i jedna djevojka s kondirom, a Arsen poćuti veliku želju biti s njom ljubezan i polaska. Dugo laska, a kad ona ode, osjeti, da je bio gadan, suh i neotesan. Popodne vraća se i opet krojaču.

- Jeste što opravili?

- Ništa!

- Ni neće. Slušajte vi, gospodine Toplače, samo mene. Pokupite stvari i bež! Što prije to bolje.

- Pa jest! Čekam samo na novac. Tu ne znam, u koga bi.

Ali krojač saslušav žalosno zakima glavom: - Zaista! Nema tu ni u koga. Prokleti svijet - i ode u dućan.

Arsen se ne miče. »Pošao po novac. Znam ga ja. Pošten je to čovjek...« Mrači se. Varoš, što je preko rijeke, sasma je već tmurna i mrtva i čini dojam, što zatureno stište grudi i omotava mozak krpetinama. A život, što se tuda javlja, izgleda bez misli, grustiv i omamljiv ko špira. Ljudine su tuda ogromne i jake. U očima im nezaboravna prošlost grabeža i krvi, a na ruci težački žuljevi. Kad se krenu, potresavaju zemlju i ostavljaju široka stopala u blatu. Piju, ali se ne opijaju do mrtva; njihovo pijanstvo potencira samo divljački im pogled i reže krepke, tvrde i šiljate psovke, što ih prati stisnuta

pest. I smiju se, ali taj je smijeh ko nepritajena srdžba, što se voli nasmijati i smrskati lubanju. Kad se povezu vozom, izbace svoje treskave glasove, što se natječu s grmljavinom, kad smrska stoljetni hrast i odječi slobodnom planinom. Zamjeri mu se i on će posegnuti za kuburom, što mu je ne otme ni kultura, jaka od oružnika i vojske. To mu još ostade; njegova je duša ravna duši pradjedova. Zato se on smije onakoj tijesnoj odori, u koju ga strpaše. A odora puca i on sarkastičan vuče za sobom njezine - prnje.

Krojač se vraća i nuđa ga duvanom.

- A vi još tu. Baš dobro... Šta sam ono htio reći... Da. Vi ćete u D. još večeras?

- Hoću!

- I vraćate se sutra ujutro. Dobro. Pogledajte, ima li što za mene na pošti.

- Hoću. - Odlazi. Za nekih pedeset koraka požali izgrdivši samoga sebe, što ga nije zamolio groš. »Da sam ga zatražio bar koru kruha!« A kad je uveče došao kući, zaboravi, da je gladan. Majstor ga ponudi špirom, a Arsen porazgovorivši se dapače s njim o vrlo važnim stvarima, pođe u sobu i legne. Tu ga stane mučiti na vlas sličan nemir ko i sinoć. Ista pitanja i isti uvjerljivi odgovori. Prsa ga bole ko da ih je pritiskao o stô, a on se danas ni ne primače stolu. Trbuh ko da se srastao s hrptenjačom, ali njemu je tako i bolje. U džepu napipa koru kukuruznoga kruha, zagnjavi je u usta i teškom mukom pojede ko da se je već negdje prejeo. Sad ga stane moriti žeđa pušenja. Nepce, jezik i želudac bijahu užareni od pohote. Skrpa nešto od prašine i mrvica, zapali i utegne. Ogromna mu se slačina razlije nutrinom i kad je htio utegnuti drugi dim od cigarete ostade tek crni komadićak papira.

... Treći dan ujutro. Ništa. I opet se spusti u varoš. Najavi se krojaču. »Nema ništa *ni* za vas!« Krojač je zabavljen mušterijama, pa se Arsen udalji. Odluči izvesti skrajnju osnovu, što ju je već potpunoma izdjelao. Otići će do župnika, sve će mu ispripovijedati lažući ovako: Ja sam đak, putujem i proučavam narod; ostah bez novaca... Župnik će radosno dati, jer će on, Arsen, to razviti na široko, iznijeti svoja

opažanja i pravim interesom zatražiti podatke o velikoj iskusnosti i dubokoj inteligenciji rodoljubnog svećenika... U ovakim mislima navrati se u župni dvor. Pozvoni i napola otvori vrata. Jedna žena zapita: »Šta želite? Gospodin župnik nije kod kuće.« »Nije. Dolazi o podne.« »Hvala lijepa« odgovara duboko Arsen, izađe i odmah opazi da je ona morala saznati, e dolazi, jer je gladan. O podne se vrati. Pozvoni i otvori vrata. Nekaki žestoki glas zapita:

- Šta je?

- Tražim velečasnoga.

- Šta će vam?

- Želio bih s njime govoriti.

A onaj isti glas žestoko, jako i veličanstveno izjavi:

- Nemate vi ništa s njime govoriti.

Ne plane. Pričini mu se, da mu se glava spustila, pleća svinula i on je postao slab, malen i ponizan. Smirio se, zahvalio i odšetao polaganim koracima. Potražit će stolara. S njime je nazad nekoliko dana slučajno lumpao. Već dolazi.

- Ja bih vas nešto molio - plaho i ponizno progovori Arsen ne gledajući u njegovo poštrapano odijelo i srdite kretnje. - Uzajmite mi novaca. Gladan sam. - Stolar uzdahne, ali ga ne pogleda nimalo srdito:

- Ništa, gospodine. Ovo pet krajcara -

I govoreći od same turobnosti polagano, Arsen dospije prekinuti mu riječ i sjajno zavapi poluglasno:

- Dajte!

Imaše ih u ruci. I zadrži ih u ruci. Džepovi nisu sigurni. Uzme samun i krajcer cigareta. Silnom brzinom prođe varoš i zađe u polje. Htio je počekati, a strast mu zaigraše na jeziku i proguta tobožnju slinu. Guta i žvače, čini mu se, da je prije progutao, onda prožvakao. U čas se poboja, da je to san, ali dan je vedriji, jedan se je oblak raspuknuo i - sunce, sunce, sunce. On ga gore ne vidi: sunce ima u sebi... A tu želudac zijevne prejako, ko da se je mamuran probudio,

te ga je zabolilo.

... Peti dan. Nedjelja. Ništa.

Navrati se krojaču. »Nema, majstore, *ni* za vas na pošti ništa«. Majstor je danas silno zaokupljen. Cjenka se, hvali kroj i ponudi kojega rakijom. Arsen strpljivo čeka, da odu svi ti ljudi, ali njih je sve više. Majstor se obraća svaki čas k Arsenu.

- Misli, da ga varam. A recite vi, recite. Sukno? A kroj? No, gospodine Toplače.

Arsen sve odobrava i na sve pristaje. Na jeziku mu je da kaže: Kaki ste vanredan majstor vi - ali jezik mu nešto okreće na protivnu stranu i sve govori u sebi. Tu krojač pita:

- Hoćete i vi u varoš?

- Hoću. Tražim novaca, a ne znam, u koga bi.

Ali krojač sluša i prečuje. Arsen bi sio, jer mu noge užasno dršću. Kadgod pomisli: srušit ću se - ali on se odmah nasloni o zid ili čučne na kakvu vreću. Sad mu noge i jače zadršću... Dan je hladan. Ljudi u dućanu prejako žamore, a majstor nadglasava sve. Jezik hoće i opet da naglas kaže: Kakvi ste vanredan krojač vi - a tamo ljudi već odlaze. Ostaju sami. Krojač ga nuđa rakijom, bistrom ko voda. »Ta pijte, pijte!«, a Arsen odgovara:

- Ne mogu. Odmah bih se opio.

- Šta je to tri čašice? Ja dnevno popijem litru i pô. I evo me!

- Opio bih se odmah - uvjerava Arsen, a uvjerava tako, te majstor mora uvidjeti, da bi on prije jeo. A kad primakne čašu ustima, spopane ga drhtavica od uzbuđenja i izlivši čašu u sebe, želudac zijevne istim onim zijevom tako jako ko da će ostati otvorenih čeljusti. I druga... »Samo pijte« čuje glas, a on je siguran, da će mu taj glas reći: »Objedujte u mene!« Zato pije. A kad će se sastati kod stola, Arsen će i opet progovoriti toplim riječima, ali onda neće reći: Kaki ste vanredan majstor vi - nego: Kaki ste krasan čovjek vi... Pseto mu se mota među nogama. Arsen osjeća njegove oči i hvata za capicu. Razmiljuje se. Njuškom mu draga stegno. A Arsen sve govori u sebi psetu, uvjeren da ga pseto razumije. »Ni jučer nisam

ništa jeo, razumiješ? Gladan sam. Padam. Srušit ću se. A moje su ruke slabe. Ni ubiti ne bih mogao... ni ukrasti... eto, ni zaprositi ne znam...« A one oči u pseta pune su suza i gledaju u njegovo lice, što je odurno od ganuća... Podne. Arsen se ne miče. Kalfa jedan odlazi na objed. Arsen se ne miče. Krojač je otišao. Arsen se ne miče. Najposlije i pseto odskakuta. A Arsen s nekakim kukavnim strahom samo čeka, da pojedu. On će onda reći: Dajte mi kost... Nema stida. Samo je potišten i slab, pa ne može govoriti. I opet osjeća bol u prsima i sve je u njemu savinuto. Užasna strast za lizanjem i oblizanjem stane mu zahvatati jezik. Mozak je mekan ko da nekud otječe. A jezik postaje veći, dosegnut će, misli, i prašinu na podu. Kako li bi on umio oblizavati i želio da svi ljudi vide njegovu majstoriju.

- Ajte! Gore je objed. Ajte samo, ajte -

On se ne čudi nimalo. Ide i svejedno se nećka. Izvinjava se, ali ide. Duboka, svečana podlost liže mu pogled, što je prazan i pun suza. Oči mu propadaju i iskaču. A kretnje su ko da ih kreće onaj jezik, što je ućutio grdnu snagu, da obliže izlizanu kost...

XII.

Prekine se. »Bijah podao i kako podao...«, ali se ne zastidi. Sjeti se one žene, povaljene na travi. Sad bijaše uvjeren, da je njegova »totalna podlost« gladi bila razlogom, te ju je mimoišao tako kreposno, herojski, samozatajno. Ne bijaše on više kicoš, što iz dužnosti obalavljelog intelekta umije izrabiti svaku priliku. Da je Arsen sada imao i novaca, dao bi i - otišao. A ona žena, bez kreveta o drugoj uri u noći, dala bi sebe cijelu i još zahvalila. I Arsenu bi savjest bila čista. Ali njegov um bijaše u ekstazi jednim tjednom gladovanja stečenih misli i one diktovahu savjesti. Ali tu se počeo i nehotice udaljivati od predmeta.

Ovo ga gladovanje oduvijek napunjaše zanosom, koji je vedro izjavljivao svu onu podlost. Bijaše u tome istinsko uživanje. I ne samo to!

I sve one mutne, prljave, odurne scene, što ih mogaše naći u svome životu, *iznašaše* istim zanosom... Kraste organizma, što mrkom rumeni odavaju sav smrad svoje nutrine; ono žuto, što uznemiruje pokoj natrpanog želuca, pa se zalijetava u nos i rastvara svaki osjećaj; tjelesa, išarana crvenim pismenima noćnih, gladnih, bespravnih pisara; gulaš gnjiloga mesa i plijesan hljeba; blato, što stvara debele naslage na suhoj koži i štrapa razornim izljevima svoje nutrine bijelo platno; noćišta, što primaju izljeve katarskog grkljana i truloga znoja; smetišta, što ko bludnica skupljaju svako udo i prnja i otpadaka - sve je to blistalo u prošlosti i on upiraše češće na to svoj zadivljeni pogled i raskošnu riječ.

Pred tim izblijedi njegovo djetinjstvo, čisto i mirisno ko njegovani cvijet, sa zlaćanim vlasima i bijelim zubima; sa prozirnim haljama, što propuštahu anđeosku put. I smijeh, što mu iskazivaše zadovoljne zubiće; i igra, što mu iskazivaše razuzdano meso; i molitva, što iskazivaše nepomućene slike dražesti.

On u iskazivanju svoje lijepe mladosti osjećaše prama sebi neugodnu nepriliku - blato i smrad bijaše zanos, što se ne zastidi svojega poleta. I tu mu odmah iznikne cijela literatura pred oči, što je iznijela čovjeka u borbi sa stjenicama, u ljubavi s prostitutkama, u zagrljaju s kletvama. Brutalnost izviraše na svakoj stranici, sastavljenoj od crnih slova, o koja se upire čitalačko oko. Čitajući dijaloge, istinite u tančine, što bijahu dijalozi naivnosti i čistoće, bijaše mu stidno ko da je vlastito neiskustvo iznio pred prokušanu publiku. Lijepi junaci, što svojom profinjenom ljubavi nošahu zaplete i rasplete romana, bijahu antipatični ko salonske drame bez tučnjava ili salonske komedije bez pikanteska. Slika ženske ljepote bijaše suha makar slikana uljenim bojama, ako ne bijaše gola ili ako ne imadijaše bludnih crta. »Lijep čovjek« označavaše pisac svojega heroja i čitatelj ostajaše hladan. Ali dok bi ga prvo poglavlje uvađalo u podzemni svijet, gdje je patnja i blato izbacilo svoj vonj, čitava knjiga dobivaše posebni čar.

U »lijepim junacima« ne bijaše dakle ništa snažna: kicoštvo im zasjenjivaše i najradikalniju ideju, parfim i najžešći karakter, a ljepota i najdublji osjećaj. Ali u njima ne bijaše ni druge snage: snage humora. Duhovitost njihovih misli ne bijaše ravna besvijesnoj »zgodnosti« kakog propalice; smiješna njihova glupa poza ne bijaše ravna umišljanju »pruskog kralja«; blesaste primjedbe ni izdaleka ravne primjedbi rođenog idiote. Ne bijaše to fraza. Literatura je kročila tim smjerom, u koliko joj bijaše stalo do toga, da iznese boju i oblik čovjeka.

Bijaše snaga boli i snaga humora. Jer leptir ne pobudi nikada toliko smijeha, koliko jedan jedini skok buhe; niti zada toliku bol, koliku jedna stjenica; niti poremeti probavni organ koliko zgaženi žohar.

I »naturalizam« pogazi »idealizam« ko koitus stihovanu ljubav. Klikovahu: ljepota, a već drugo boštvo: rugoba rigaše samsonsku snagu i zasipavaše zasramljenu božicu.

Zavikaše: čistoća - i čisti se zastidješe, a blatni razderaše sve stranice njihovog programa i otriješe si tur.

A kad bi se literatura spustila u dubine ljudskih osjećaja, ona brišući sve te pridavnike i nehote iznese riječi u fakta. Ove dubine ko da ne znadijahu za drugo.

Razumio je to Arsen. Razumio smijeh podrugivanja i nagon mladeži, što je zaposjela bordele; i publiku, što je raznijela određene pisce; i literate što suvišnom logikom zaderaše u neorano polje.

Ali večeras - stane i klone. Jedan se osjećaj stane gurati kroz njega, da se istura naprijed. On ga nije puštao. Ne bijaše to strah, bijaše uzbuđenost, koja predviđaše poraznu činjenicu.

On je naime mogao pripovijedati o prljavštinama i gladovanju u društvu drugova; u kući, pred rođenima ne mogaše o tom govoriti. Nikako. Sad to osjeti i užasnom ga snagom stade moriti... Nije vidio noći ni laganog uspona lune, s prvim, slabim bojama novoga dana. Ne ćuti ni šuškavog zraka, što je hladan trepetao ko prvi prethodnik sramežljive zore. Ne ču ni odbijanje ure, što je dizala svoj metalni zvuk, pun ko bas piana, valjajući ga u beskraj horizonta.

Ostane tako i nešto progovori u njemu: »Taman tako. O *bludu* nikada u kući riječi; među drugovima to je zanosni razgovor.« I ova se rečenica stane gibati u njemu puna strasti, da zahvati jezik.

I progovori to u sebi.

Nato se odmah digne. Bojao se rasuđivanja i spusti se u grad, u neopredijeljenom strahu, što je poput hobotnice plazio po glavi. Išao je brzo. Došav među kuće, postane mu lakše. Tu najedamput ispane pred njim čovjek. I prepav se jedan drugoga nazovu si uzajamno:

- Dobro jutro!

I ma da je bio odlučio odmah leći, kako dođe kući, sjedne u fotelju. Tjerajući onu rečenicu, umori se i više pa se i opet stane zabavljati s njom. Bijaše se proširila. Jer on osjećaše slične osjećaje i u progonima, ma primali ovi kakugod formu. Progoni pojedinaca, škole, države ne iznašahu se pred rođenima; isti duboki, tek zamjetljivi, neugodni stid. Sjetio se jednog događaja iz prve nedoraslosti: proćeraše ga iz škole, i dok pred svijetom iđaše radostan, pred rođenima obaraše oči. I u svim daljnjim sukobima i progonima odstupaše od njih istom neprilikom. A sada zaredavši po ovim neodređenim osjećajima, on ih najedamput ko slučajem - prokletim slučajem - sredi. Pred njim stajaše ko u knjizi:

Blud, prljavština, progoni i patnja: jednake forme stida i zanosa!!!

Oprečni, daleki, različni i bezsavezni razlozi: jednake, skladne, bliske i složne posljedice!!! Ne razumije. A uto se silesija događaja, sitnih i bezvrijednih stade skupljati ko munjina u ušiljani njegov mozak, u tajanstvenost, koja obavijaše činjenice, nepojmljivim neskladom rastvaraše misli. Nije se mogao oteti. A najgore bijaše to, što ulažahu i druge činjenice, koje niti ne bijahu usprkos s tima u savezu. Tako se dvije proturaše, izbite, krvave i smradne. Prva bijaše iz nekake kriminologije: jedna je žena osjećala spolni nagon samo onda, kad je muški otpadak turala u nos! Druga bijaše san njegovog prijatelja, koji je u snu koitirao s - revolucijom!

To ga pljusne. Možda je rastvorio začuđene i zgrožene oči, ali on ne znadijaše ni gdje se nalazi ni koje je doba ni ko je on. Spavaše li? Bijaše raspružen bacajući glavu, što ne mogaše podnijeti tupih

nasrta nezgrapnih pomišljaja. Bio bi se digao, ali ne uspije. Bio bi zapušio, ali se ne mogaše domisliti, da se puši duvan. I sad ga stane ta zaboravnost napastovati. Puši se, dakako, ali što se puši, ne sjeti se. Umor bez počinka, besanica bez sna i glad vječnosti zažari mu mozak. Žeđaše li? Bio bi pio, ali ga ista onaka zaboravnost stane moriti više od žeđe.

A zora već nicaše. Tamna modrina neba trepetaše ko zastor. Pijetlovi, sasma drukčiji no o jedanaestoj, kukurikahu ko trube, što najavljuju dolazak kraljevne. A zablijedjelo plavetilo primi prvu ružičnu žutinu ko put pileta, što se je crvenilo o vršcima gora. I opet stanka. A tada zapjeva sjajno, raskošno sunčano grlo i dah njegov zaplamsa nebesima ko da je zapad izrigao svu blud utrobe svoje. Strune i vatra zažare hladni cjelov vaselene i novi dan zakorači rumenim talambasima i zlatnim frulama ko trijumf mladoga pobjednika. Ali Arsen se ne makne. Svijetlo i sunce prospava, jer budnost mraka izdere njegovo lice i skrene na krivi put njegove oči. Protegnut disaše teško, mrtav za cjelove novoga dana ko za one služavke iz prvoga kata. »Mlaki cjelov« puzaše po njegovome licu, što je klonulo ko sažgano od zažarenih, crvenih sablasti.

Izgledaše ko pepeo.

XIII.

Jedna čaša vuče drugu. U onim zapletajima neobičnih osjećaja, kojima je sva neobičnost bila u konstatiranju, ispolji se jedan osjećaj, što bijaše već ko zadušen. Bio je to odnos prama bratu.

Arsen se nikada ne porazgovori s njim, vezao ih objed. Ali što se je u ovo posljednje vrijeme *manje* obazirao na bolest, to je *više* počeo osjećati ovisnost o bratu. Nije ni to bio pravi izraz: Arsen ga je samo tom riječi tumačio. Ali ono, što ne priznavaše, bijaše upravo potištenost. Arsen mu nikada ništa ne prigovori, nikada mu ništa ne

spočitne i nikada mu pravim akcentom ne odgovori. Dapače! Nije mogao da govori s njim niti onako, kako je govorio s majkom i ujakom. Arsenu u njegovoj prisutnosti ponestajaše dara govora, izmicahu mu argumenti i cijeli dokaz bijaše ko glina. Danas, drijemovan, sasluša iz hodnika pravdanje. Pristupi k vratima. U kutu se bio stisnuo »dečko od kancelarije«, a brat je držao nekaki snop pisama u ruci izbacivši oči, što sijecahu svu onu zaprepaštenu, bijednu pojavu.

- A zašto nisi?

- Tako. Zaboravio sam.

- Tako, zaboravio! - i bratu zadrhta ruka, pa ga pljusne tako brzo, da je Arsen samo čuo pljusak. Uto se odmah okrene, blijed, te mu usne izgledahu ko da je u usta turnuo prozirni rubac, da se zaštiti od zime. A iz kuta se ne ču ni plač ni protest; ništa. Samo dva oka potištena, zastiđena ko sramna bolest skretahu na stranu.

Arsen se povuče u kraj. I on osjeti stid, s kojega ne skretaše nikuda oči, ali skretaše misli. I čas počekavši izađe. Ostavio kavu, ostavio sve i preletio ulice ne gledajući ni u koga. Knjige, što je ponio sa sobom, ne rastvori. Zapali cigaretu i baci. I sad tek stane onaj prizor pred njim življe, te sve razabiraše jasnije i bolje.

Udario ga, vrlo ga je jako udario i odmah mu je lice poblijedilo ko usjano željezo. Zamjećivahu se i prsti na licu. Nije reagirao. Malen je, istina, ali već o svome kruhu živi i nosi pljusku od pet krakova na sebi. »Zašto nije reagirao?« zapita Arsen, ali mu najedamput postane jasno, da nije ni mogao reagirati. Kroz one oči, što su skretale na stranu, isplazi nejasni, gušeni vapaj čovjekov. I taj vapaj u prvi mah ne rekne ništa. Ali sad se vraćaše ko progutana žuč. »Gutaj«, gorko govoraše cinički jezik, »gutaj«, odazivaše se porugljivo trpka duša. Ali one oči, što skretahu, nicahu sad velike i bijahu ko pogled ptice, što si je sastavio sa zemljom. U njoj već sve mrtvo, tek oči žive ko one udavljene Dezdemone.

»Glupost«, strese se Arsen kao od zime i ugleda na klupi jednoga znanca, što je gledao nepomično u njega.

- O!

- O!

- Tako rano!

- Rano!

Znanac se uze smijati.

- Šta se smijete?

- Rano!

I Arsen se uze smijati. Obojica uzmahivahu glavama rastežući svježu, jutarnju pljuvačku prenježnim potplatima. A znanac se primi za prsa, udahne tri puta i zagrizav u brk progovori:

- Zrak!

On je pušio, ali nije utezao. Prsti mu bijahu popaljeni, ko omaljani. Jedan nokat, žut ko suncokret, uvijek zabadaše u nos i pomnjivo gledaše u ispruženu zanimivost.

- Gdje ste vi sada?

- A vi?

I opet se uzeše smijati. Znanac bijaše samo toliko smiješan, što se svagdje prikazivao jednakim riječima, kojima on podavaše deset puta više komične vrijednosti, no što one zaslužiyahu.

- Šta ste vi?

- Pišem!

- Dakle pisac?

- Ne. Pisar.

Išao je u red one obične grupe propalih đaka, što ispunja galerije, uboški dom i trotoare. Oni uvijek »nekuda idu«, a vrte se oko osovine svojega mjesta ko muha oko lampe. Početkom ili svršetkom svake školske godine uzrujavaju se bez potrebe za ispit, ne vjerujući ni iz daleka, da će ga položiti. U prvo vrijeme, što su bez škole, sačinjavaju najživlji elemenat u neredima; ali kasnije njih zanima ponajviše sudbena rasprava. Tako se oni ne znajući primiču od političkog zanimanja u kriminalno. Puše svi, ali rijetki svoj duvan.

Čitaju sve, ali se kod ničega ne zadrže. Ljubav je u njih romantična kao u svih ljudi bez novaca. Najzdušniji su posjetioci crkava i javnih zahoda. Živu od osnova. Lažu dosta ugodno i pristojno, a njihovoj istini gotovo nitko ne vjeruje. Poigravaju se s licejkama, a zapliću sa sluškinjama, zato im je najmrži stalež - vojnički. Njihovo je javno djelovanje ograničeno na primjedbe i odobravanje kod političkih govora pod pseudonimom »Općinstvo«, »svijesno izborništvo«, »otmjena publika«, ili jednostavno »narod«.

Arsen se ne sjeti, kad je znanac otišao. On se je već za njegove prisutnosti dva puta zapitao: »A zašto nisam ja reagirao?« Jest, trebao je izgrditi i osuditi svoga brata, ko što bi primjerice kuma ili ma koga drugoga; ali on je onda znao, da nije ni mogao reagirati. Sad bijaše poniknut i razjeden. Sjećaše se, da ga u prisutnosti bratovoj hvata uvijek neprilika, da ne govori svojim riječima i da nikada ne odobrava s uvjerenjem. Tu bijahu toliki prizori, kod kojih je sad sasma lako mogao uhvatiti svoj mizerni položaj. »Odakle ta neke vrsti impotensa? Nikada je ne opazih ko danas, ali ona postojaše i prije. A on, brat, nije tako neobičan prama meni, dapače, vrlo je obziran i pogoduje preko mjere.« I odmah stane dokazivati. »Prije toga ne bijaše! Nikada toga ne bijaše!« A nešto vrlo prividna, razložna i logična zasine u njemu. »Uzdržava me, a nije obavezan. Ženio bi se, a ne smije. Živio bi drukčije, a živi tako.« I odmah zagrabi dalje: »Ja mu dakle smetam, a smetati ne bih smio. Morao bi me otjerati, a otjerati neće. Morao bih o svome radu živjeti, a za mene nema više rada... Obolio sam i došla mi u pomoć - milost...«

Zadrhta. »Milost!« I jače zadrhta. »Nema rada, ali ima, mora biti - milosti«. I ova je riječ počela rastezati osobitom nasladom svoja slova. Slova bijahu mekana i velika. Svako je slovo bilo tako izdjelano, te je samo o sebi zadržavalo istu riječ, dok najedamput ogromna naplava nečega mekana ne zaplavi njegove nježne grudi. A brat stajaše podalje od njega i silna mu bol razdiraše lice. Na njegovoj ruci bijaše ne krv, ne rumen; bijaše grč. I oči vrludahu ko da teku, ne u suzama; one isticahu. Ponešto mutna i nejasna, što on ipak dobro vidjevaše, ali ujedno i vjerovaše, da neće moći upamtiti, zaplete se pred njim...

Arsen se upre rukom. Iskrivio je vrat, ruka mu se uspavala, a

reumatično reskanje zastruji nogama. Opipa. Fotelja. Strese glavom pa i opet opipa. Fotelja. Poravna kose i pogleda uokolo. Soba. Digne se odmah i, zapuhan, poblijedio, zareda po sobama. U prvi mah opazi, da su svi nekuda morali otići. »Kamo su otišli?« pomisli. »Kamo su otišli?« zapita... »I sada snivam; i sada snivam... Jest!«

Jest. Bijaše to klupa. Prava drvena klupa, a podalje je sjedio znanac i gledao nepomično u njega... Zvonjava. Svijetlo. Cjelovi. Prolaze djeca i cika djece kikoće u plaču i usklicima. Toplo je. Lišće je već oznojeno i zažareno, a jedan bijeli oblak polagano puze po nebu i nalik je sjeti rad izgubljene sreće. Arsen mu hvata bjelinu, gustu ko svinjska mast. Htio bi zaploviti jedamput tako tiho bez gromova i gledati na šarobojnu odoru prostranih poljana. A onda odmah osjeti dosadu i znanac mu se onaj pričini ko glupost, koja se zgodno izražava.

- Alaj ste spavali!

I obojica se uzeše smijati.

XIV.

I drugi put. I to baš isti san. Sasma isti. Ali začudo - ne prenerazi ga. Sada ga ne bi znao točno ispisati riječima, makar je njemu poznat u tančine. Uglavnom mogao bi ispripovijedati ovako:

San je počeo, kad je već muž moje sestre bio mrtav. Ne posumnjah nimalo, da sam ga ja ubio. Ne osjećah savjesti: osjećah raskošni nagon za životom. A sve bijaše ko žeravka u pepelu. Žeravka u pepelu. Tako mogu označiti boje ambijenta i svoj mozak. I da ispitujete bez kraja, kako je bilo, ja ću uvijek odgovarati: ko žeravka u pepelu... Vidio sam (u snu!) kao kroz san (!!) i umorenoga profesora, ali ga odmah zastre sestra. U kutu koitirah s njom. Bez stida. Ali što je glavno, ni ona se nije stidjela... Tu se probudih, a san je bio tako vruć, te sam i na javi vjerovao u zbiljnost sna (!!!). Kad

pak sklopih oči, snivah potpunoma isto, u tančine.

Tu se počeo truditi, ne bi li ga što točnije ispisao, ali njegov je opis uvijek izilazio jednak »u tančine«. I sjedajući na klupu, sklopi oči. Nešto se je slično i opet vraćalo. Rastvori oči i odmah sklopi. Onda se najedamput digne i sjedne na drugu klupu.

»Zločin! U snu!«

I sad se o to upre. »Došao je«. I makar je stao istraživati njegov porođaj, udalji se od predmeta. On je pred godinu dana bio napisao jednu crticu. Napisao, razderao i odmah po drugi put napisao, pa opet razderao i za pola godine i opet - napisao. Sve ovake »bilješke« imaše uvijek sa sobom u džepu, ne šiljući ih nikuda. Sad je razmota i pročita na dušak.

> »Emanuel otvorio vrata i zastao. Na kanapeu leži Adela, udrijemana, sama, s ispaćenim krivuljama oko očiju. Oko nje lepršа tišina i klonulost. Ali sada - ona se trže najedamput i krikne, tek što je ugledala onoga čovjeka, po kome drhturi tajna i strahota... A on se rasrdio besvijesno i bezumno: *A šta! Šta!!* I izbuljio se u nju proždrljivo, široko rastvorenih ustiju.
>
> Adela, tiho, zijevnuvši: *Alaj si me prepao...* A Emanuel ko da se snašao i ko da je onaj kratki prizor odavna prošao, pošao do nje i sjeo. Onda se nasmijao svojim čudnim smijehom: *Gdje ti je muž?...*
>
> Adela: *Emanuele! Emanuele!* To je bio uzdah slučajan i beznačajan. A on se smije uvijek istim smijehom i draga njezinu dugu, bijelu ruku, prozirnu kao bjelina skrofule... Nebo je bijelo, mrtvo. Do njihovog prozora strši golo, nepomično granje... Adela je beskrvna, bez riječi ko sjeta i bol anemije. I Emanuel je tih: nije ko drugda, s bludom na usnama i pohotom u očima... Šute oboje.
>
> Adela: *Gdje si bio ovo osam dana?... Ja ovako sama, uvijek sama....*
>
> Emanuel: *A on?*
>
> Adela: *Otišao je... Ja sam ti javila... Vraća se prekosutra...*

Emanuel grohoće: *Vraća se! Vraća se!* Šutnja. Onda on pita i ponavlja uvijek dragajući njezinu ruku: *Gdje sam bio? Radio sam - pisao -*

Adela: *Pa ti i pišeš?*

Emanuel: *Da - rijetko. Slušaj. Pišem vrlo jednostavno. Tebi se ne bi sviklo. Ti voliš lijepe riječi i topao stil. U mene ti je sve kratko, tvrdo - činjenice... Slušaj... Hoću da ti pripovijedam... Zapravo to je studija, razumiješ...* Prestao je dragati, turnuo ruke u džepove i zagledao se pred sebe ne trenuvši okom. Miran je, tek pokadšto izmakne se po koji laki trzaj mišićja oko ustiju ili preko čela. Govori isprekidano, na mahove, lagano, vrlo lagano, ko da uspavljuje onu ljupku ženu, što se stisla do njega prebaciv nogu preko noge i primiv se rukama za koljena. Oboje su tihi ko san.

Što pokreće velika djela? Taština. Želiš ime, slavu, popularnost, hoćeš da značiš nešto u svijetu, u narodu. I eto - niču novinari, političari, učenjaci, pisci - čitava jedna legija ljudi, u kojih je taština jača od želuca. I niču heroji i - mučenici... Naravski, mi vidimo samo čovjeka, što je prošao u tamnicu radi ideje, ali nikada ne primijetimo, radi čega je došao uopće do jedne ideje.

Ovaki je moj junak. On je u mladosti odlučio dati se sav narodnoj ideji - dati se na javno djelovanje. Tu su novine, protivnici, pristaše i nedogledna masa... tu je ime i značenje. U svojoj naivnosti on sav podrhtava gledajući sebe u ustima hiljada i - nad hiljadama. I radi, sprema se, uči - ostavlja uživanje niskih: ženu, vino i tako redom... Njega vide planine i soba... Njega slušaju gorske vrleti i četiri zida... Ali zamalo, onako korak po korak... on primijeti, kako javno mnijenje sve ovo »žrtvovanje za općene interese« promatra sa sažalom... Ali razumi: ono drugo javno mnijenje: jedno je, što osuđuje brakolomstvo, a drugo, što ga ističe s poštovanjem - jedno novina, drugo četiriju oka... On to primjećuje sve bolje i jasnije... Na sudu jedamput, kod rasprave protiv jednog viđenog čovjeka javnosti, našao se u mnoštvu slušalaca. Optuženik je bio tužen radi političkog delikta. I osudiše ga. A od publike dahnuše mnogi: eh, kad je ovolika - bena! To je moj junak dobro zabilježio. Njemu se sad

pričini, da je vidio ogromne, nasmijane usne... da je vidio onu tajnu, tek zamjetljivu, ali veliku porugu na sve radnike za narod... A on je gledao iste slušatelje i suce kod druge rasprave protiv jednog ubojice i provalnika. I tu je primijetio i na sucima nešto od - strahopočitanja. Porugi ne bijaše ni traga... To su te činjenice... U njemu se sada pretrgnu sve niti. Izgubi ravnotežu, rasuđivanje i zaključivanje... Osjeća samo stid, stid - ogroman ko one umišljene usne. Sreta ih u razgovoru, u pogledima, svagdje... A on stupa, čini mu se, osramoćen, ispljuckane ideje, što bijaše njegov život... U Emanuela počeše mišice da igraju, ali se ne mače... On hoće, da ova žena, što je prevarila svoga muža i podala svoju golotinju drugomu, sasluša sve, sve i da - shvati. A onda, da je tresne iznenađenjem, što bi joj grozom napunio pogled i progutao krik. *On, dakako, već nije normalan... On gleda čitavu tu svoju rođenu domovinu kao uspjelo poprište za ubojice i varalice, a oni drugi gacaju pod rugom i ako nemaju stida, svrše ko - bene!! Tako on gleda svoj narod kao sredovječno razbojište, gdje jači za grabež i otimačinu dobivaju diplome i - krune... Razumi: on već nije normalan... On je faktično mahnit... One usne sreta i vidi svagdje... I najednom sune, mu u glavu misao: rehabilitacija!... Dok on to čini, on je uvijek lud, razumiješ... Rehabilitacija... Jer on ne može da bude sprdnja... On je taština: on hoće ime, slavu i - strahopočitanje... To je još dodao i odmah vidio, da je ovo posljednje - strahopočitanje - jače od prvih dviju... I tako on luta, vrluda, i smišlja strahote... Onda počinje pripovijest... Sadržaj je ukratko ovaj. Emanuel je pogledao ravno u Adelu. On se zaplete s jednom udatom ženom i kao ljubomoran ubije muža... Tri hitca...* Ona je skočila i zaurlala ko gladno pseto, ali to je urlaj, što se ne čuje... jedan tu, drugi tu, treći tu... On je klecnuo, srušio se mrtav, mrtav, mrtav. I u grohotu, usiljeno, nenaravno, ko da u njemu baca sve rastrovane, rastrgane nerve i onu pušeću se masu u glavi, pošao k vratima.

Adela: *Emanuele, Emanuele!!!*

A nebo ko njezine ruke uvijek bijelo, glatko - tek što se nije ni ganulo, bez drhtaja, mrtvo...«

»Bez drhtaja, mrtvo«, ponovi. Ali nebo bijaše ljetno; sažgaše mu bijelu odoru i ostade golo. I Arsen odmah odvrne od njega pogled. Pamtio je historiju one crtice: »Rasprava protiv viđenog čovjeka javnosti« i »bena« bijahu fakta. On je vidio i čuo. »Javno mnijenje četiriju oka« i »strahopočitanje« slušaše na svakome koraku. A ono ostalo on je izmislio, pod sablastima »ogromnih ustiju« što bijahu sa dviju strana ulice. Ali sada stane ga zanimati, kako se u tome rodio zločin. Jer on je to onda - prvi put - instinktivno pisao i zagledav u tome apsurd, razdere. A nakon pola godine uprv se o taštinu, što je čitaše kao veliko pokretalo u delikventa, a gledaše u javnome životu, napiše to i po treći put. Ne bijaše to više apsurd, ali bijaše samo mogućnost. Taština bez delikventskog terena izrazila bi se drukčije, a noviji pogledi, što ga uto zahvatahu, učiniše, te je to ostalo samo »crtica«, koja nije njega ni u što dirala. Bijaše studija, u koju ne ulažaše on.

»Gle, mišljaše sada, u tome zločinu u snu ne bijaše već taštine. Ne bijaše ni nužne samoobrane ili samopomoći... ni polucije... A što bijaše onda?« Ne iznađe ništa. On prestane i pitati, jer već bijaše tu sestra. Došla je onako, kako je često dolazila. »Nenadano i besavezno. Mislio o desetom i baš u to deseto - stvorila se ona... Došla i prošla... Tako čudno«.

Ali on je znao, da ga sada sestra neće mimoići kao onda. Znao je, da će se odsada uvijek motati po glavi i on je neće nikada više tjerati. Pričini mu se, da će ona biti tu kao i Adela i da mu odsada ostaje rasuđivanje bez uzrujavanja. Kao da se otrijeznio od prolumpane noći i pošao u potragu za šeširom, što ga je izgubio, ni sâm ne zna gdje...

Večeras je imao doći Nikšić. Arsen pođe prema kolodvoru. Bijaše mu kao svejedno, dođe li, ne dođe. On je putem mislio o svačemu, ali jedna ga misao napadaše uporno. Priličilo je to putniku u strelovitom vagonu; izmjenjuju se predjeli, stacije i sela, ali on uvijek vidi »Opasno je van se nagnuti«, izlizano drvo i »Na znanje«.

»Kum. Ne vidjeh ga već tjedan dana. Ni sestre ne vidjeh. Sinoć je sretoh, ali ne znam, je li bila vesela ili nujna«. Ferali se užigahu. »Brat! ff!« Zakretao je u glavnu ulicu. »Začudo te ne mislim na

majku. A ujak ko da ne postoji. Profesor, da, čudno«. Rolete štropotahu. »A Nikšić će zacijelo doći. Najposlije - bogzna. Možda i ne dođe«.

- Molim, da pripalim.

Arsen mu podnese cigaretu, ali ona nije gorila. A on je svejedno gnjavio iscrnjeni vršak u zlatnu glavicu nepoznančeve smotke.

- Ta ni vama ne gori -

- Ne. Ne gori.

Nepoznanac uzvine obrve i srdito pođe dalje. A Arsen stane ogledavati onaj crni vršak, pa kako mu se cigareta odlijepi, baci je na trotoar. Onda je zgazi nogom i otre nos. »To će biti vrlo velika kuća, a ako pođem na kolodvor, neću dospjeti na večeru; ako pođem šetalištem, srest ću Jelku«. Šetalište se već pružalo pred njim živahno od šuškavih ljetnih odjeća. Iz jedne klupe začuje sestrin glas i priđe k njoj. Pogleda je u lice velikim zanimanjem niti ne opaziv, da je do nje muž, makar se je porukovao s njim.

- A kuda vi?

- Na kolodvor - odgovori Arsen i ne pogleda ga. I sjednuvši s druge strane sasluša ove riječi kao kroz staklo:

- A vas nije dugo vidjeti. Jeste li se gdje smjestili?

On je gledao vrlo pozorno postrance u sestru, a onaj glas nastavljaše:

- Traži se vježbenik s početnom plaćom. Možda bi što bilo za vas.

Arsen odilazeći htjede uhvatiti izraz sestrina lica, ali mu sasma izmakne. »A dugo sam je gledao i sve sam onda vidio i ničesa ne umijem opisati. Kao i san«. Tu mu pane na um profesor. »Što je ono govorio? Začudo ni ne osjetih da je kraj mene. Ko da ga ni nema«. Nasmija se gluho. »Ko da ga ni nema...« I opet se nasmija. »A Nikšić je zacijelo vidio Marka. Bogzna što je s onom osnovom...« Tu ga napane zdravi istinski smijeh, što raspoloži čovjeka i omili slušateljima. Usne mu se nisu nimalo krivile; smijao se u sebi. »Osnova fuć! Ko i tuberkuloza«. Da je sada sastao ma koga, bio bi se - pričini mu se - o tom razglagoljao, i zaboravio na vlak. I on se

ogleda. Po strani sjeđahu mladići šarajući štapovima besmislice, koje ne nađoše već mjesta na jeziku. Znanca ne nađe nijednog i sjedne na klupu do jedne stare žene. Razgovornost ga odmah ostavi.

- Lijep je zrak - rekne ona i zatalasa rukom po zraku.

- Lijep, da -

- ..... pokojni S. podban. - Tu Arsen počne slušati. Ona je morala već duže vremena govoriti. Sad već pripovijedaše o pokojnoj ekselenci vrlo točno, što je o podne jela i ko je sve u nje dolazio i kako je ostavila sve nećaku, a ženi ništa.

- Od koje je bolesti umro?

- U želucu, tako.

- Od raka?

- Da, u februaru.

Arsen se digne. »Ova je žena gluha, a tako brbljava. Bluna!« A na kolodvoru motaše se sila svijeta. Znoj mu ne smetaše ništa. Restauracija ozvanjaše od treske tanjira i govora, što se valjaše po pjeni ledene pive. Nitko tu ne osjećaše sparine, jer im se u mozak zalijetavaše ladanjski život, sa zeleni i bezbrigom. Po hodnicima stiska i obijesni poklici, bijele haljine i veselo rukovanje. Koliko radosti! I kaki smijeh! Taki se smijeh sluša samo na kolodvoru i na ladanju, kad ljeto razotkrije vratove i u bijeloj, lepirnoj odori ponese dangubu žensku. Na svima ovima ne bijaše jedne bore, što bi sjećala na rad, a odurna bjelina ruku izazovno kliktaše: Nema žuljeva na dlanu mojemu i prsti su moji tanani ko cjelov ptice. I odmah se osjećaše ptičji njihov let i činjaše se, da ga smijeh nosi. Odakle življahu svi ti mirisni i dražesni stvorovi, što im je šećer napunjao nabrekle usne? Nitko ih za to ne zapita. A njihovo veselje srtaše cvrkutavo i uda se premetahu ko brbljavi jezici. Dražest i bezbriga smijuljasto gledaše u kamilska pleća poslužnika i kad ih opali smrad tercijaša, njihovi iznenađeni nosovi nabreknu ko mačja njuška. Svi hodnici bijahu njihovi i njihova dreka ušutka rogobornu lokomotivu. Arsen, sjedeći na klupi, zaveze oči po onoj gomili. Sve mu izgledaše bezvrijedno. Bezvrijedno ko igračke i papirnato

cvijeće. »Baciti sad bombu u onaj kup tamo, bilo bi vrlo lako«. I jest. To mu izgledaše tako jednostavno ko preskočiti uže. Ali Arsen je ne bi bacio. »Ne bih, rekne, a ipak ni najmanje od groze ili straha«. Njemu to izgledaše bez smisla kao i preskočiti uže. »Skoči!« govoraše mu nekaki drzoviti glas. »A zašto?« pitaše dosadno Arsen. »No skoči, da vidimo«. »Ne ću. Nema smisla«. »Nema smisla, jer ne možeš«. »Glupane!« »Dvije stope ne bih preskočio!« »Ne«. »A šta ne!« »Nuder, skoči dakle«. »Ne ću. Ne da mi se«. A onaj glas zamre ko da je pošao nekuda duboko, duboko... I preko volje, ko da se skliska na glatkoj, kosoj daski, spusti se i Arsen za njim...

XV.

Skliskaše se polagano. On se najprije sjetio vrlo živo one noći, kad je tražio vanbračni cjelov na licu svoje majke, u ogromnoj želji, da iznađe, e je on vanzakonsko dijete. Bijaše to onda besvijesna ekstaza, u koju se zaplitaše luđačka zapara. I sada se odmah do ovoga nadoveze sestra sasma mirno i razložno. Ne bijaše li krik individua, koji osjeti zakon oko sebe i na sebi, a duh nedisciplinovanih praotaca u sebi? Gle, kako mu to jasno zablista u polumraku, što naginjaše na potpuni mrak. I on klikne, pretjeran od zanosa i uzbuđenosti:

»To je zadnji krik individualizma. A kuda se ono sve veraše od Adele do Jelke, od bludnice do sestre. A izmičući zaprlja svoju rumen skrvavivši sebe. Vidim vas, sve vas prozirem, koje padoste žrtvom štipaja moga. Individuum reagiraše ne donoseći poreza speciesu. Perverznost zagrohti, poštrapa pokoj i mir, i kletvom ovjenčah pobjede svoje. Šta briga. Je l' genij, je l' luda, je l' delikvent! Čitavo ljudstvo nosi jednu psihu u sebi i dok evolucionirasmo sisteme društvene, ona se ne evolucionira nimalo. Dođite u ovaku samoću. Ostanite bez službe i odbacite sve predsude - pa da vidite duše biblijskih heroja inkarnirane u Hristovoj braći. Šta briga!

Poslužiste li ih ludnicom, tamnicom i sterilnošću. Oni nose čovjeka, što grmi: Tijesna je cipela zakon; mi je odbacismo, a vi unakaziste plemenita stopala svoja. Zdravo, Kinezi, pozdravlja vas Izrael!«

I zazuja to u njegovom skliskanju, što postajaše bezumno i strelovito.

Padaše.

»Ne osudite čovjeka, jer nije nužno da pokažete podlu glupost. Ne iznesite ljepotu, jer blato je brutalnim kretom sruši pod udo svoje. Ne čudite se apstinensi literata, boraca i mučenika, jer intelekt im proždrije spolni nagon. Eto ga, eto! Bog bluda! Čovjek bluda! Blud individualizma! Perverznost!

Klicaše ko čovjek, što strmoglav sune u bezdno.

»Vidim dno: ono je zločin!«

I mrak stade padati, ko pljuskavica, što je nosi bezmilosni vjetar. Nigdje zaklona. Sve porušeno. Potoci mraka. Bare mraka. Svijetlo mraka. Groteskni bljeskovi vijahu svoju slomljenu dreku, da upru prstom u sve dublju tminu. Oni je pokazivahu. Nesretnik je trebao da vidi užasni mrak, u koji padaše. Zato je bljeskalo. I tutnjava boli i gorčine stane se motati ko dreka panike i mozak u vati.

»Perverznost, jest! Perverznost je besplođe! A ona zar da je ponijela na sebi sve ovo miliona ljudi, ona zar da je rodila djecu, kad je sterilna ko reakcija na zahtjeve speciesa?! A ona, veliš, ona je dubina psihe. A dubina psihe, veliš, ona je ravna od vijeka u vjekove!!!

Ha! Ha! Ha!«

Stane se grohotati, proždirući samoga sebe ko glad.

Kolosalni nesklad zabrenča i zamota mu groktavu misao.

Ne trebaše bljeskova, da mu pokažu abisni mrak.

On je zagledao nesklad - on bijaše nesklad.

Jer već ležaše razmrskan - na dnu.

***

Probudio se na klupi. »To bješe noć!« I kako je napeo mozak, da se svega sjeti, ne sjetivši se ničesa obuhvati sve i veliki se osjećaji zatalasaše u njemu. Mrena mu zastrije oči: sklapahu se. A iza sklopljenih vjeđa šarahu se fantastične boje istoka i zapada, kad ljeto izdiše u znojnim cjelovima ili u rosnom posmjehu. Ni jedne misli ne složi, a ipak, pričini mu se, da je sinteza ovih posljednjih prolumpanih dana: suza. Kako se je ona izgurala i istiskala, u prvi mah ne shvati. Živa uspomena jedne bludnice, Ljube, stane plamsati na usnama i sažge sve. On nije sada znao opredijeliti njezinog lica. Ali mučeći se, da ga predoči, osjeti ugodne žeravke njenih cjelova i stane tako. Imadijaše ih na licu. Ko žig. I povjerova, da mu ih ni vrijeme izbrisati neće.

»Nitko me tako ne poljubi. I kad posumnjah u moć poljupca, kad mlaki cjelov raskvasi balavom slinom lice, ti dođe, o javna bludnice ø broja i povrati mi vjeru u nj... Dođi i dođi... Stani o bok moj i o svojoj ću te ruci povesti kroz svijet: I ja ću reći glasno: Ovo je javna bludnica ø broja, zovu je Ljuba, a ja je krstim sa najljepšim imenom mirisa, i ko sveticu vodam sa sobom... Dođi i idimo!«

Tako on govoraše, ko da je ima uza se i kretaše naprijed. Popuhivaše. A njemu izgledaše sve bijelo i hladno, samo vatru alkohola osjećaše u sebi, Zađe u klub i primi se novina. Čitao je, ali ništa ne upamti. Bio je sâm. Rastvori jedna vrata i prođe sve sobe. Tišina, čista i prazna, ishlapljivaše se iz svježih još zidova. Ne sjedne. Nasloni se o vrata i tupo izbulji. Prisluškivaše, ali mamuran zaklopi oči, izvrne se, protre i sjedne. A Ljuba se i opet stane šuljati, na prstima, lagano, mekano...

»Dođi i idimo. Svi će te vidjeti i treba da vide. I raspoznat će te, ali ja te poznam jedini...«

»Tako... Plačeš... Bliže... Plačeš... Kako to teče - teče... teče... Čitava rijeka... A odakle tolike suze?... Oko nas zima, a mi smo ljeto. Jug na sjeveru, plamen u ledu...« »Odlazi, huljo! Htjedoh te zadaviti. Ne smij se. Ajd! Slab sam, misliš. Varaš se. Ajd! Velim ti! Ajd! Ajd! Ajd!«

Ne bijaše nikoga, a Arsenu se pričini, da je predugo zaspao. Digne

se, izađe i odmah sjedne. Vlasnik bordela pane mu na um.

»Ajd! Huljo! Huljo! Da!«

Drekne i opet se probudi. Po klupama bijaše nešto svijeta, ali on ništa ne razabiraše. Mrena mu uvijek bijaše na očima, pa i sad, na javi, sve mu se činjaše bezbojno i neodređeno ko san. I ne znajući, zašto, pođe k sestri. Tu ispije tri čašice rakije, ispuši dvije cigarete i nazove kuma prascem.

- Cijelu si noć i opet -

- I opet i još ću.

- A ko plaća?

- Večeras ćeš platiti ti.

- Ja? A odakle?

Sestra ga je nasmješljivo gledala i sjela do njega. Bijaše radosna. Arsen je nikad ne vidje taku. I potresavši jezikom reče:

- Ništa se nikada ne boj! Ti si slobodna. A za tobom uvijek ja. Ja. Jer ja sve žene ljubim. I poštujem.

Ona ništa ne odgovori, a za nekoliko minuta zapita:

- A ti nisi još ništa našao?

- Nisam. A ti ćeš mi dati nešto.

- Za piće ne dam.

- A ti mi daj za žene.

Pogledaše se čudnovato, dok Jelka od navike ne zaprijeti prstom.

- Ni zato.

A Arsen se digne i hrapavo, puno, ko da mu se u ustima rastapa šećer reče: - Veliš: ovo je moje dijete, ali žena ga izrodi. Veliš: ovaki je društveni moral, ali žena ga nosi. Veliš: ovo su moje suze, ali bez žene ne istekoše napolje. Poštuj ženu, veliš, ona je majka. Ali poštuj ženu, velim, ona je i prostitutka. Ne buni se. Ne buni... Jer sam tako dobar... dobar - i on je zagrli, poljubi, pa prevaliv čašicu izađe.

Bijaše mu, da nešto obujmi i da nešto izgrdi. A rakija mu stane udarati izazovno u mozak. Uhvati se za džep, ali ne napipa ništa. Odluči potražiti Nikšića, ali se odmah sjeti, da ga naći neće nikako. Izjutra, oko tri sata, pijani se izgubiše. Nikšić bijaše u pijanstvu čudnovat: prodrijemav se na klupi udaraše u zečji bijeg gubeći obično šešir.

A Arsena minu san. Drhtahu mu usne i duša. Ono u njemu, što bijaše u mozgu i što je plazilo grudima, pa komadalo dah i tiskalo oči, ono što bijaše širina i dubina, mržnja i ljubav, samilost i nemilost, ono, što se cijedilo u progutanim suzama i ispitom alkoholu - to drhtaše u njemu ko usna o cjelovu i sise o prsa.

A akordi, pjesma i glazba, riječ i nota, čitavi orkestar i čitavi zbor ozvanjaše u njegovim grudima. I melankolija Slavonije i potištenost Bosne i naricanje Primorja: jer u svemu se tome nosio vjetar izgubljene mladosti i popijevka prostitucije. A tu i tamo upadahu ciganski bolovi, razrezane note, divlji nesklad cimbala i razlivena strast, što oblijeva kamen. Dugi uzdasi, što prosipaju blud spola i mozga pa odječe sami o sebi, raspruživši nervozno ruku ko da izvlače sve zaplakano i raskuštrano, crno i žarko ko oči, masno i divlje ko kosa - uzdasi stoljeća, što ih shvati raspukla žica i opipa svijest - uzdasi ko slapovi krvi i hršum mora - poizviše se u njima. Ili se otme dreka srbijanskih gudala, što izmiješaše sve u jedno, u kaos motiva, u kaos osjećaja. Ali sve to ode u šir i zahvati sve ljudsko, što je pijano razderalo svojim glasovima mirno lelijanje atmosfere i zaplakalo tresnuvši o patos.

Arsen je tražio čovjeka, druga i prijatelja. Nekoga imati i s nekim dijeliti. I tu ga stane napadati prava strast za društvom i vrati se k sestri.

Natjera je da igra i zapjeva. I opet ispije nekoliko čašica, pa prisili i asmatičnu Martu da se kucne s njim. Sve mu se smijalo. A profesor ušavši odmah zapita: »Šta će to?« i poviče: »Eto ga na! Eto ga na«, pa stane nešto mrdati sestri.

..... Arsen se ni kasnije ne sjeti, što je sve tamo bilo. Probudio se na kanapeju, o petoj popodne. A Marta ušavši uzdahne:

- Oh, bože moj, bože moj, što će to sada biti...

»Morao sam nešto počiniti«, pomisli Arsen i počeša se po glavi. Marta svejednako uzdišaše. Tu se Arsen digne i ne pozdraviv nikoga izađe.

- A ja, vidiš - govoraše Arsen Nikšiću uveče u pivani - morao sam nekaku glupost počiniti. Danas ujutro bio sam kod sestre, nadero se i probudio se o petoj poslije podne na kanapeju u onoj istoj sobi.

- Kakvu to glupost?

- Ne znam. Sve mi se čini, da sam napao profesora.

- Pa eno ga! - upozori Nikšić. Uistinu, Jelka je baš ulazila s mužem i ujakovom ženom. A za njima došao i ujak, odijelio se čas od njih i prišao k Arsenu:

- Luđače! Opijaj se u birtiji, a ne u tuđoj kući.

- A šta! Ništa ne znam.

- Htio si ga stolcem. - Ujak se smijaše. - Previše radikalno! Previše radikalno!

Arsen se zagleda u zemlju. Zamisli se. Postajaše mu jasnije. Sjeti se, kad je profesor ušao i zapamti njegovo mrdanje. A sad se njegovo pamćenje stane raspruživati i sâm se začudi, kako je mogao zaboraviti, da ga je uistinu napao. »Sa stolcem, jest, baš sa stolcem. A zašto ga nisam, to ne znam«.

Tu ga prekine Nikšić jednom opaskom:

- Gledaj! Sve žene zapremaju samo rub stolice. Baš promatram.

Škiljio je na sve strane ko da se sprema na tuđe trešnje. (Bio se Nikšić vratio baš one večeri, kad ga je Arsen iščekivao, veseo i pun novaca. A sâm govoraše, da se već tako bio privikao na stjenice, te nije prve noći u novom, čistom krevetu mogao usnuti. I od onda udariše svaku noć.) Arsen mu ne odgovori, uzvine ramena i pogleda uokolo. Njega je zanimalo ono neprotumačeno i baveći se oko toga podiđu ga svi oni jutrošnji osjećaji. Trebao ih je sad iskazati, ali ne nađe riječ. Bijahu kod druge čaše.

- A vidiš - javi se i opet Nikšić - muškarci se najvole smijati u nebo, a ženske, recimo tako, u zemlju. - Škiljio je još.

- Sestra te promatra.

Uistinu, ona je češće pogledavala u Arsena.

- Mani!

Nekaki gudalački zbor sviraše vrlo dosadne pjesme, nalik na sajmišnu muziku ringšpila. Ujak je bio već tri puta rekao naglas, da ga svaki čuje: »Krištir-muzika«, čemu se je samo Jelka nasmijala, a profesor zavrtio glavom: - A molim te, a molim te.

Arsen je gledao u njega, i cijela suhonjava i stršeća njegova pojava užasno ga ražalosti, pa se obrati k Nikšiću.

- Blago nama! Svi oko nas, to su bijednici. Od svih gluposti, što ih ima, glupost »u društvu« najviše dira čovjeka. Ja sam ti govorio već jedamput o njihovim zabavama. Sada nemam ništa ispraviti, ali imam dodati. Zadnji dan na pr. karnevala iz prozora pruža sliku raspasanog smijeha, orgij radosti i razuzdanosti. Zađi bliže, u masu, i tu uhvatiš počešće nesnosnost, nepriličnost, jedan smeta drugome, gurnu se u rebra ili pregaze nogu... I ova psovka individualno daje generalno lice bezbrižnog veselja. Pfi!

Ne dočekav odgovor nastavi:

- Ali još je nešto. U društvu oglupiš. Nisi nikada primijetio, kako dođe ovaki čovjek »iz društva«, pa priča nešto, što po njemu bijaše do užasa smiješno, a tebi to nije ni najmanje smiješno. »Glupan«, rekao si u sebi. Ali važnije je ovo: istu ćeš glupost nazvati i ti smiješnom, kad si je donio sâm glavom iz društva. I nećeš reći za sebe: glupan!

Nikšić potvrdi glavom, a Arsen završi:

- Koli je velika, ozbiljna i kruta osamljenost!

Tu mu padoše na um oni užasni dani, kad se spuštaše u dno svoje duše. Nešto je već govorio o tome Nikšiću.

- Došav na dno, vidiš ovako, osjetih se raskomadan. Pričini mi se tada, da sam došao do svrhe, kulminacije života: da sam doživio

svoj život. Jer nikada ne saznah, mišljah, ništa novijega i većega. Izdrljah pjesmu i ona je ostala na papiru ko testamenat. Uhvati me turobnost: sve sam rekao i više nemam reći što. Svršio sam. I samoubojstvo postajaše razumljivo: sve će odsada da bude beskorisno i suvišno. Sve.

- Jer eto - zadrhta i okrene leđa rođačkome stolu - tamo sam na dnu otkrio ovo: Nema krivnje na ljudima, svi su nevini. A ko se nasmija mojoj drljaniji učinit će ono, što bih i ja učinio da sam se *rodio kao on.* Ona dubina bijaše razumijevanje čovjeka i oproštenje svima. I ja se prepah! Jer šta je ovo! Ovo znači svezati si ruke; ovo znači ili prekinuti sa životom ili živjeti beskorisno, jer ova »generalna amnestija« znači odreći se borbe; oprostiti svima znači: impotensa! I kum, najmrskiji čovjek dotada, postane nevin i ja osjetih čuvstva suca, koji je nekriva osudio. Eto!

Prekine se. Sarkazam, nasmijan od rugobe i boli, ispremetne mu se licem.

- Još dvije - pozove Nikšić.

- Eto, što iznesoh odanle. A nešto prekorna dreknu na mene, što bih ti mogao označiti ovako: Spasih utopljenika i izvedoh na obalu; bijaše gô i gladan. A ja ne imađah ni odijela ni kruha. I on mi krikne porazno i osudno: *Što si me spasao?* - I spominjući ovaj neobični osjećaj, koji se je izrazio u još neobičnijoj formi, osjeti svu onu potištenost, nemoć i ubitost, koja mu je donašala samoubojstvo ko razumnost, posljednju i jedinu. I pred tim postajaše onda turoban, plačan, ali ni jedne suze ne istisne. Bijaše bez energije i mekan i povjerova, da je svako samoubojstvo ovaka umekšana, melankolična, neenergična turobnost. Ali sad se odmah stresa i brzo, nejasno izgovori.

- Otišlo je. Sad sam drugi. Drugi!

Djevojka, što je donijela pivu, iščekivaše novac.

- Plati!

Nikšić plati i baci groš ozgo. A Arsen doda: »Dobro si učinio!« i odmah stane govoriti vanrednom lakoćom.

Ali to bijaše još sve na dnu. I počeh izlaziti, gore na površinu. Pili smo, znaš, zajedno. U bordelu čuh stvari, koje sam znao, ali tek sada osjetio. I kako osjetio. Samo nešto. Ona, primjerice, ona najniža od krune, plaća vlasniku šezdeset forinti mjesečno, šezdeset slovima. To znači podnijeti dnevice četvoricu. U onom ih ima osam, slovima osam. A u radnim danima, izuzev subotu, vidio si i sâm, koliko ima gostiju i koliko ih ide u sobu. Računaj. Ona će ostati uvijek u dugu, to je jasno, ako se ne upre o napojnice, pa kad se njoj kaže: a šta ostaješ u bordelu, to je baš tako, kao kad se kaže izrabljivanome radniku: a šta onda radiš... Ali to je sporedno i ne mora da bude uvijek tako. I to je sad suvišno spominjati; kao i onu sličicu, gdje je jedna skrofuloznoga *morala* podržati na prsima. To je sve još zastarjeli filantropizam, koji se upire o apstrakciju, o bijedu i nepravdu »kao takove«, a ne o čovjeka. Ali ovo, ovo je za mene glavnije: prostitutka, koja traži krajcer za cigaretu i kojoj oduzeše alkohol!!

A Nikšić, raspoložen od krupnoće izraza, izbaci:

- Ovo bi sve valjalo poslati na studij ne pred katedru, nego u bordel!

Arsen mahnu rukom:

- Ljubu, poznaš je.

Nikšić plane i zadrhta. Njegove se oči sklopiše.

- Gore, u sobi, ridala je. »Dođe, veli tako«. Dođe...

Bijahu kod sedme čaše.

- Skupi sve. I evo, što izlazi. Ja sam tu počeo osjećati s dana u dan dobrotu, beskrajnu, samilosnu, široku. Ona se je okotila među bespravne, popljuvane i nesretne. Okotila se među one, što mogu razumjeti orgiju, piće i plač, jer one su same i orgija i piće i plač. Kćeri bluda - i besplodne! Nositeljice morala - i nemoralne! Prodano meso - i nasmijana patnja! Besanica i - nerad! Bordel - i naivnost. Paf!

Govoraše bez smetnje, prignut k Nikšiću.

- Jest, bijaše to ogromna dobrota. Sve bih bio dao sa sebe, od sebe i iz sebe. Sve. Ali tu, vidiš, tu se nešto ispolji s drugog kraja. Što je jače rasla dobrota, to je ko izazivana njenim rastom rasla s druge strane

zloba. I tu razumjeh ovo, novo, drugo:

- Rekoh ti neku večer, da smo mi svi perverzni zločinci u sebi. To se je kod mene manifestiralo u snu. U zbilji, realnosti, to se manifestirati nije moglo, jer je realnost čitavi moj odgoj, društvenost i položaj u društvu. Realnost me uzgoji za realnost. A šta se više gubljah u snove, nerealnost i samoću, ono dvoje ispružaše svoje rogove. Uđi u svijet, mišljah, i rogovi će se povući unatraške. Ali eto! Ušav u ljude postah dobar i samilostan, a ovo dvoje izazove mržnju. Zavolih bludnicu i zamrzih vlasnika bordela. Alkohol mi igraše u glavi i rukama, istina. U alkoholu primih cjelove jedne bludnice i zgrčih pest na vlasnika bordela. U alkoholu postah potentan na dva kraja: prama njoj i prama njemu. Bijah spreman iznijeti nju živu, a njega unijeti mrtva, njoj dati i košulju, a njemu oteti i kravatu. I razumjeh, da opijanje nije kukavština, makar i jest bijeg od realnosti. Jer ova realnost *nisam ja!* Ovo je svijest, ali ne moja. Propijasmo se.

Arsen spusti glavu i preko volje progovori užasno hrapavo:

- Ni ne znajući nađoh se u pozi borca. I trijezan opravdah jedan apsurd ovako: Rad položaja zamilovah jednu ženu i zamrzih jednoga muškarca. Čovjek je nevin - položaj je kriv. Ali - ubijajući položaje ubijaš ljude...

Izvrne se. Njegove obrve bijahu užasno nakupljene, a oči se pod njima nepomično svijetljahu ko u zmije. Orkestar cviljaše vrlo nevješto, a s jednog stola dolažaše nevješti smijeh. I opet se nakupljaše tmina na nebu, veličanstvena u svojoj dubini, crnini i tajni.

Arsen se nehote stresa. Šutio je. A kroz tu šutnju pogledavaše katkad u Nikšićevo lice, što iskazivaše nekako mračno i zatečeno nepoimanje. I sukladno s njegovim mislima zalijetavahu se njegovi pogledi u njega. A uvjerenje, što postojaše dosada ko nešto, što se razlozima niti dokazivaše niti obaraše; uvjerenje, što bijaše dosada mladi osjećaj besvijestan svoga procesa - sada najedamput uprv se o desetu čašu pobjedonosno zaviče ko da je zakoračio brzim koracima prerano razvitog čovjeka u budućnost i na dlanu iznio proces porođaja svoga:

- Eto!

Ne proslijedi odmah dalje. Zafrče cigaretu i nastavi:

- Po čemu ćeš poznati nevinoga u bordelu? Po gadnim rječetinama. A što je ono, kad bludom isisani pisac bez srama propovijeda apstinensu? Sad reci, nijesi li nikada osjetio strasnu potrebu biti dobar, pošten, vrijedan, kad si nešto zla, nedopuštena i gadna već imao na sebi? To reci, ti! Ko dijete-đače dogodi se, te dobijaš u školi prve redove, a pred svijetom ističeš svoju nemarnost; kad zapaneš u terce, govoriš o svome neprezanju. Nije li tako? - Nikšić ga pomnjivo pogleda rastvorenih ustiju. Arsen brzo proslijedi:

- To su činjenice, psihološke gotove činjenice. Čine se niske, bezvrijedne i besmislene. Ali ja nisam efektni pričalac, što izmišlja fakta. Nije mi ugušio jasnoću osjećaja pepeo od imponirajuće umišljenosti, jer osjetih velike osjećaje i zato bez stida priznajem male. Glupan će se smijati. Ali zapamti, i njihov prezir i njihov smijeh bit će prezir od neprilike i smijeh zastiđenosti ko kuraža od straha. Kritika će biti ravna - »jungferu« na krilima prostitutke.

Govorio je već preglasno. Ali ni susjedi sa svojim pridizanjem nosova ni nekako psikanje od desetoga stola ne zbuni ga.

- A gle, narod golubinje ćudi i njegova je literatura jaka tek onda, kad pogrđuje njega samoga. Ona je ravna njegovim pijanicama...

Nasmije se, ali taj smijeh bijaše nalik smijehu kod zatvorenih očiju.

- Da, spustih se na dno, gdje bijaše grijeh i gdje misli bijahu zlodjelo. Pa, eto - Tu se zamuti ko da su te riječi bile nekaki mulj, što se je zbunio u bujici njegova govora.

- Ali, kad se uspeh, bijaše velika dobrota misli... Kad pristupih djelu... ja sam ti sve razložio...

Njegove se riječi stadoše zaplitati. Samo je jednim okom bio uprt u čašu ko da mu je mučno govoriti i mučnije šutjeti.

- Pristupih djelu.

Prekine se i vrlo polagano, sasma trijezno završi:

- Jer jedno podavaše moralne snage drugome.

Ponovi:

- Moralne snage.

I ko da je spustio kamen, ne kamen, goru, cijelo gorje sa ramena, isprazni čašu. A odanle se poniješe opet akordi s napetih žica, što ne bijahu sada nimalo dosadni. Bijahu nalik na pijane misli, što se grle u alkoholu i ljube u suzama... A djevojka, što je pristupila s prodajnim bokovima i nevaljalom pivom odilazeći ostavi na njihovom stolu dva velika, puna i živa oka.

Za napojnicu.

Polovicom g. 1906. u Zagrebu.

Dio drugi

Arsena su budili. Najprije birtašica, pa djevojka, pa kućegazda, pa sâm Nikšić. Stali ga buditi već oko šeste ujutro, a već bijaše veče. Bili su zabrinuti, jer njegovo spavanje postajaše nesnosno.

- Arsene! - ponavljaše Nikšić stojeći lagano na prstima.

- Gospodine! - ponavljahu žene ispruživši vratove.

- Već je podne - govorahu o desetoj.

- Već je pet - govorahu o trećoj.

- Već je noć - govorahu o sumraku.

A on spavaše. U polusvijesti, koju su oni izazivali i koja mu je užasno smetala, on tek izražavaše kovrčenjem nozdrva, da ne može nikako rastaviti one slijepljene, grozne, ogromne trepavice. I nastojaše pomaknuti u tu svrhu jezik, ali ko da ga ne bijaše. Katkada ga osjeća negdje izgubljena, lutajući, otkinuta, ali odmah s tim osjećajem gubljaše i volju govora. Spavati! Spavati! A oni toga ne vidjevahu. Bijaše to umor, bijaše uživanje. Arsen ga osjećaše, kad bi ga svi ostavili. Ponajpače ga osjeti prama jutru, kad je Nikšić rekao.

- Pa spavaj. Doći ću po objedu. U četiri. Sada je deset.

Arsen ga bijaše razumio. I sav umorni, tvrdi, tupi, ubiti organizam osjećaše samo to, da svi ovi ljudi sa svojim »već je deset, podne«... navaljuju na njega preteškim teretom. I možda nije nikada u životu odahnuo tako, kako nakon Nikšićeve izjave. Ne postade lud od radosti; sreća ga začas dovede k svijesti i on izračuna: sad je deset - doći će u četiri - ostaje dakle šest sati. I ko da je za njihovog buđenja proživljavao teške duševne borbe, očajavanja, neizvjesnosti i sumnje; ko da je njihovo buđenje bilo nalik na san straha, napora, uspinjanja stepenicama s paralizom u nogama i pasjim režanjem za petama - on je sada odahnuo: on se je probudio na ugodi ugrijanog

kreveta i - zaspao.

Ali i opet stali ga buditi. Kad mu je ono Nikšić bio obećao, da će ga ostaviti na miru šest sati, pričinjaše mu se to vrlo dugim; sada, kada su stali na njega štrcati vodu, vikati, drmati, pa opet drmati, vikati, štrcati - pričini mu se to vrijeme strelovito kratkim.

Ah! Kako bijaše teško skupiti i opet snagu jave, kretanja, otpora; živjeti! A Arsen je želio živjeti, ali ne još, ne još. A oni mu nisu dali počinuti. Svi ti ljudi raznih spolova, osjećaja i nazora bijahu složni u cilju. Uporno, bez odaha, bez stanke dozivahu budnost ulažući u to svoje misli i mišice, laćajući se svakog sredstva, od molitve do nasilja. Izgledaše da je to pred njima jedna zapreka, koja im brani ulaz u zrak, svijetlo i sreću. I oni je žele odstraniti zaklinjanjem i grdnjom, zamišljanjem i djelom, mozgom i puti.

Arsen ležaše bez pravca. Bijaše to razmrskani organizam, kup dijelova porušene cjeline. I kad ga pridigoše, moradoše ga podržati. Kad je htio isprati lice, moradoše mu podići ruku. Jer svi ovi dijelovi, što sastavljahu nekad cjelinu, čovjeka, biće, bijahu sad svoji, rastavljeni, atomizirani. Zato je Nikšić zadrhtao. Zato se je zgrozio. Zgrozio se pred prevratom počela, analizom sinteze, smrću života.

»Ovo ga ubilo, mišljaše. Ubila ga rakija. Izgorio je.«

Arsen ne mogaše govoriti. Mogaše tek izricati, sricati riječi, ne rečenice. »Ubila ga rakija«, govoraše u sebi Nikšić poduprv ga obim rukama.

Arsen zaudaraše. Bijaše sav zapackan nečim skrutnutim, bezbojnim. Ko krv, ali se ne pokaza rana; ko bljuvotina, ali sve bijaše probavljeno; ko žutilo, ali se ne pokaza oteklina.

Zaudaraše ko strvina, ali ne bijaše još mrtav; kretaše se ponešto, ali prestajaše biti živ. A oblačna atmosfera bijaše poštrapana svijetlom ferala i tišina romonom kiše. I makar bijaše kaljužina i nebo i zemlja, svijetlo izgledaše bara na čistini i tišina govor u romonu.

Izvukoše ga napolje. Nikšić ga podržavaše. Arsen bijaše kao odijelo, njegov pratilac ko štapina.

»Ubila ga«, ponavljaše Nikšić osjećajući, gdje ga Arsen priteže niže,

dolje, k zemlji.

- Pusti - šane uz veliki napor. - Spavati.

- Gdje? Luduješ.

- Tu... - Arsen grcne i klone, ali ga Nikšić ne pusti. Upeo se i poveo ga dalje.

- Pusti - šane opet i nagne se o zid. Htio se jednom rukom primiti željeznih rešetaka, ali ne mogaše pridići ruke. Tu se je samome sebi slabašno nasmiješio. Izgledaše sâm sebi nekaka umjetna karikatura; pajac, sastavljen od komada njegovog tijela, Nikšić ko onaj, što ga drži za kapu i kreće konopcem, a sva ta priroda, djevojke, rođaci, nebo i svemir, gledalac. Ali za tren! To ga je vukao Nikšić, vukao užasno dugo, nesmiljeno, grubo. Arsen, osjećajući, kako ga stište za krpetinaste, mokre ruke i raspukle, slomljene bokove i kako ga muči, nateže i bije, šaptaše: »Kako me voli! Kako me voli!«

Ali stane. Nagnuo se i opet na zid i stao dizati ruke. Već deseti put! Tvrdoglavo, benasto, bezrazložno poput djeteta, što snaša kamenje na trotoar, jer ga sluškinja baca u kraj. On je znao, da je to nekaka glupa zabava i zato držaše, da je vrlo zgodna; sama stvar vrlo ozbiljna, jer tako dječinska. A Nikšić ga je samo vukao i najposlije dovukao do kuće. Arsen je pošao sâm uz stepenice; nije htio, da se majka prepane. I uspeo se sâm. »To nije smrt« šaptaše Nikšić.

A život i smrt šumljaše muklo, zatureno i sramotno u incestu.

Ali majka ne zagleda u njemu majstorsko jedno djelo alkohola. On joj slaga: »Potukosmo se - radi politike«. Krastavo odijelo, kraste o nosu, klonuće mišica i glas, onaj glas bez zvuka, ko da ne dolazi iz prsiju, i lice, bezlično, iskreveljeno, ne odavaše njoj posljedice pića. »Ovaj čovjek nije pio« bila bi pomislila, da je mogla razmišljati vrhu određene, odmetničke svoje puti i lika; jer piće nije batina; piće nije lopata; piće širi, deblja; piće ne steže, ne mršavi; piće ne daje čovjeku glas ko da je žedan, gladan i opet - žedan. I donijela mu jelo; donijela mu i vino - za okrepu! A pritom ko da se je samo svijetlo šalilo i ono prostora između njegovih usta i njezina nosa bijaše kao odnos Arsenova mozga i ruku.

- Pij, okrijepit će te.

Arsen je prinio čašu.

- Pij!

Arsen je gutnuo.

Ali pij!

Arsen je i opet gutnuo i oborio oči. Bijahu mokre, jer para lizaše iz njegove utrobe, a plamen zahvataše i jezik. »O majko, smijao se nijemo, što mi daješ žeravke«. I gledajući u ostalo vino razmišljaše: »Morat ću ispiti i ovo... Rastaljeno željezo.«

- Pij!

Peklo ga i činjaše mu se da plamen razara trbuh i dosiže do rebara. I nije mogao više. Pridigo ruke k prsima i prsište prignuo k rukama. Stisnuo ih.

- Spavati.

I opet se taj usklik izmotao ko sukljaj.

- Spavati.

Molio je sklopivši se o bokovima skrušeno, pobožno, toplo.

- Pij! Usnut ćeš.

A Arsen dižući se od očaja tvrdoglavo ponovi:

- Spavati.

Svukoše ga. Kad ga polegoše na krevet rekne tiho:

- Vode.

Doniješe i vodu. On je ležao poleđice i svratio žedno oči k čaši. Bijaše od nje daleko, valjalo ju dosegnuti rukom. I pokušao je izvući sav zaokupljen jednom misli: hoće li uspjeti? Ali ruka ko uspavana. Tako se dižu noge u snu, kad se žuriš uzbrdo.

- Reumatizam - prošapta i spusti podbradak na rame.

Majka mu podnese čašu. Stao je srkati vodu, ali mu se činjaše topla. Tako topla... I sve bijaše toplo, gotovo vruće. »Spavati na snijegu,

mišljaše, jesti led, piti sladoled, odijevati se mrazom...« Ah! Bluđaše po sjeveru mislima, jezikom, utrobom. I povraćahu se k njemu priče o ukletim kraljevnama, praporcima, bundama, Eskimcima, psima, medvjedima... sve, što dozivaše predodžbe o polovima, ukočenosti i zimi, daleko ekvadora, razbujavanja i sunca. I ko da je sjever s njegovih želja puhnuo u njegovu majku, on je čuo:

- Skuhala sam ti čaj. Okrijepit će te.

Ležao je dva dana. Bijaše mu, da je umoran od puta, nesabran od naglih promjena, bez misli radi jedne možda bezizražajne ideje, što se je polagano uspinjala od dolje gore, od udova k glavi, od mesa k mozgu. Nije jeo. Pio je vodu, lagano, promjerljivo kao da uzima dragocjene kapi kakog finog likera. Nije ni pušio. Pokušao jedan dim okusiti bar nepcem; ali jezik se stao srsiti iglicama i iglice pupčiti iskrama. Uzimaše sladoled. Katkada mu se pričinjaše, da je topao, a onda bi ispruženim razmišljanjem tvrdio mahnuvši olako glavom, da mu utroba gori.

On se je zamišljavao u nedavnu prošlost, ali činjaše se, da ta prošlost ne treba natege misli, nego da zuji u ušesima kao da je uho pritisnuto o vanjkuš za tišine sobne.

»Pili smo. Snovali smo ići; ići daleko, odmah, pješice. Razgovarasmo poduprti laktovima o stô i nosovima okupljeni oko flaše. Kadgod nam se šeširi dirahu: tako se bližasmo u udubljenosti i zanosu... Jedna flaša: Rusija... Druga: Sibir... Treća: Sjeverni pol... Četvrta: Mars!... Peta...« Nije se smješkao. »A kod pete kao da mi se zemlja srušila na glavu ili kao da sam se ja srušio s Marsa na zemlju...« On se tu podrugivao, ali vrlo ozbiljno. I došav dovde, kao da je zagledao svoje lice zamišljeno, suho, neodlučno.

A tamo je sjedila majka, omotana u rubac, i ista onaka zamišljenost i neodlučnost i ponekud različna suhota boli i srditosti utanjivaše se na vršku njezinog nosa. Ne gledahu se; ali se sretahu bogzna gdje, na kratko, bez riječi, blijedo. A jesen, balava od padavice, uzbacivaše slinu na stakla. Mrstila se u bojama, kaljala u formama. Šutnja se zalijetavaše od zida k zidu poput duše konjske smrti. Arsen je osjećao komarca s krilima, grlcem i trepetanjem. I - kašljucnu. Dosada bijaše miran: pluća ne potrebovaše. Ali najedamput on se je

sjetio, da mu se onaj umišljeni komarac zabada u nos, uho i grlo. Sjetio se i opet, da je pio i da ga pali, ne vatra, nego žeravke: nešto tinjaše u njemu. Tu se majka trznula:

- Srkni vode.

Arsen uzdahnuvši zakašlja još. I opet... Odsele je stao kašljati. I njegov organizam, koji je dosada bio u nekoj neodlučnosti, kao da je sada primio odluku, najedamput, energično, tvrdo. Kašljanje odmnijevaše. Soba, stan, kuća... sve bijaše njim ispunjeno; a ono bezvučno treskaše atmosferom poput kamenja na hridini. Kad disaše bijaše mu, da je svaki udisaj zraka nož; ipak udisaše taj zrak, jer je valjalo zabadati oštrice u prsa. Žeđao je i nije mogao piti; umiraše i valjalo je živjeti. Pluća gorahu, a bijahu vlažna. Nikako ne mogaše osjetiti, dolazi li izvana oganj ili vlaga. Gorio je i zalijevahu ga vodom; bijaše mokar i štrcahu na nj vatru. A valjalo je disati, jer u tome bijaše patnje; valjalo se patiti, u tome bijaše život.

Četvrti je dan pokušao jesti. Onda mu pozlilo i stao bacati.

- Krv - govoraše majci upirući čelom u posudu. - Krv! - opetova upisavši bljesak svojim bokom. Ona ga je gledala. Prosjeda. I kad je Arsen digao k njoj svoj slomljeni, prebiti pogled, opazi najedamput, da je ona cijela jedna sjedina. Oči joj bijahu sive i lice se grešpaše u pepeljaste nabore ko da je onaj prebiti pogled njezinog sina uronio u pepeo njezine puti.

- Ah! - smješkaše se ona usiljeno, skladajući brutalnim naporom svoje usne na smijeh - kako si smiješan. To je kava.

- Krv! - opetova Arsen nasilno.

- Ja ne vidim. - Prigibala se k posudi pružajući svoje ispržene, suhe, istanjene vlasi njegovim nozdrvama. On je gledao u njeno tjeme. »Otpaše joj kose... Ove brazde, sve bijele, mramorne brazde...«

- Ja ne vidim... - tražila je tobože. »Ove bijele brazde... Ja te gledam, majko, moja majko... Ovo su brazde, ovo je krv... Padaju kose i pluća se kidaju.« I sav zloban od grke žalosti pred njenom otkritom, propalom spodobom iskesi se i zakašlja.

- Kava!!! - I hripio je cijeli dan u kašlju, što se bacaše u plafon ko

pogled propetog Hristosa u nebo, koji proklinjaše nekoga iznakaženo, grozno, odvratno. Bijaše to oštrac u njemu, što je počeo izilaziti iz njega lutalački, bludeći, dok ne stane udarati ko pralica dolje pa gore, pa opet dolje i gore... »Tvrd sam«, bio bi rekao drugda. »Udarat ćeš i nećeš me probiti. Ostat ću nevin u krilu prirode.« Bio bi prasnuo u smijeh, da ne praskaše kostur, odšarafljen, bezglav, slobodan.

Odahnuo je tek sutradan. Ne mišljaše na prošlo: počivaše. Oko njega bijahu sestra Jelka, brat Julije, majka i »milostiva Gorup«. Arsen je u isto vrijeme gledao u sve i sve vidjevao. Julije bijaše silno umoran. Jelka prebiraše prstima po glasoviru i njezini prsti izgledahu još umorniji. Ona bijaše krupnija, bljeđa, s časovitim plamsajima na izbijeljenim bronzastim obrazima. Izgledaše mesnatija, s manje kostiju i manje pregiba. Zanosila je. »Milostiva Gorup« sjeđaše mirno, spokojno, i umilno, kao da je za Arsenovo zdravlje dala odslužiti bar tri mise; samo je majka svaki čas dizala glavu prema bolesniku:

- Žilav je!

Jest: njima bijaše stalo do njegova života ko do svakog predmeta u kući. Ne od puste ljubavi prema njemu, nego pred užasom umiranja, pred tajnom, što je nosi problem života, pred neizvjesnošću, što je uspiruje bolest, pred smrću, koja na mrtvacu postaje živa realnost i ti je pipaš, osjećaš, vidiš i mirišeš. Kroz ovo nekoliko dana oni je iščekivahu. Mrtvaci se ne vide svaki dan, na smrt se nikada ni ne misli - ali mrtvac se rađaše i smrt postajaše živo. Sada pak gledajući ga oporavljena, spašena, izmakla, postajahu svi veseli poput trave za cvrkutanja i cjelova u šumi. Slika proljeti i života bijaše harmonija, priroda, država, skup interesa i solidarnosti, a udo vladar. Jer bijaše doba mirovanja, gdje je dragocjen život građana, da ga do zgode donesu jeftino pred kuglom. Zato se veselio i »profesor«, veselio se i ujak; i Arsen se veselio njihovom veselju. Nešto naivna, djetinjasta, ignorantna ispunjavaše njihovu radost, koja bi bez te naivnosti bila prazna, suha, cinična. Arsen je i profesoru stisnuo ruku i rekao: »Bolje!« Zima bijaše zagrizla u sama stakla. Zadiraše u samo zidovlje, ali ne dalje. Rugaše joj se peć. A Arsen gledajući na nasilno, podmuklo režanje zvijeri, zabijeljene od

žuči, osjećaše samilost kao prema rođenoj majci, kad je gledala u njegovu krv, a on u njezine brazde.

Nije više izilazio iz kuće. Oporavljaše se? Možda i teško. Bolovaše, ali ne na jednom organu i jednoj bolesti. Tako neko vrijeme ne mogaše puštati vodu. Nije od toga trpio samu bol, ali neki užas, što *ne* može da daje, a prima, stao mu se stvarati u glavi, a onda u mjehuru. Ostati bez duvana i svejedno misliti! Onda, kasnije, stale mu oticati noge. Postajahu bujne, putene, bijele ko noge u seljakinja. I pritezahu ga dolje, k zemlji. Pričinjaše mu se, da je olovo mozga, jesenske atmosfere i stitikece propalo do tabana. Onda prispodabljaše mišice na ruci i stopala. One se sušahu, ova se debljahu; lice propadaše, noge ispadahu; tu iskakivaše kostur, tamo put. Kao pluće i mjehur. Ono lijeva, ovo presahnjuje; obrazi bez krvi i pluće rasipava krv... Sve nekaki neskladi, sarkazmi, parodije, komedije i žalosne igre. Bolesti raznih karaktera i daju jedan - tip.

Arsen promatraše te izjave pobunjenih organa, i bez ikakve predodžbene zabune zagledavaše u tome utjelovljenu psihu, u koju bijaše zaronio jedamput iznijev odanle svoje tijelo ko simbol, kip. I gurkaše svoje tijelo pred njihova lica sasma trijezno, misleći u sebi: »Jedamput bijaše riječ i riječ postade tijelo. I opet će tijelo postati riječ.« Podsmijevaše se. »Slušaj, rekao je jedamput jedinoj Jelki. Ne smijem poći napolje i ne smijem otvoriti prozora. Ja sam ko gamad: čistoća me ubija. U smradu se okotih, u smradu življah, na zraku ću i svježini umrijeti.« Jelka bijaše obradovana, jer humor njezinog brata bijaše dobar znak. Ali kako je liječnik bio izjavio, da mora beziznimno promijeniti zrak i poći na jug, spremio se najposlije na odlazak. Julije je jednostavno rekao bratu: »Ajde! Ne brini se ni zašto!« A činilo se, da je pred sav svoj uloženi novac govorio: »Došao je tvoj čas. I moj«. Porukovaše se. Majka ga jedina poljubi i onda - onda stade plakati. Činilo se, da sad i kose plaču, da je sva ona sjedina bila cijev, koja je pukla i razlila tekućinu. I vlažan od njenih suza sio u kočiju, zaogrnuo se, otro nekoliko mikroskopskih suza misleći: »Jesu li to iz mene istekle ili ih je ona slijepila zadnjim poljupcem? Idem. Dadoše mi suze i novac... ljubav i rad... za zdravlje...«

Sjeta je gacala. Stala se topiti. I primiv se za grlo osjeti nešto ko

kamen. Nešto je izraslo. Nešto se skrutnulo. Kvrga.

I.

Došav na jug u veliki, stari, sijedi i časni grad odluči čvrsto liječiti se. Ova je odluka bila osnovana - mišljaše - na onoj ravnoteži, s koje je bio odahnuo onu večer u pivani, jer sada bolovanje podavaše moralne snage ozdravljivanju, bolest zdravlju. Naoko svijetao zamišljavaše sebe oporavljena i uljepšana pred cvatućim majčinim zjenama i radosnim pogledima brata i rođaka. Činjaše mu se, da *sada može* njih zadovoljavati, da *smije* njih razveseljivati i da time vrši više neko *pravo,* negoli dužnost. Oduže je već vremena valjao na njih neprilike, uzrujavanja i očajavanja svojom besposlicom, lumpovanjem i mislima grdnje, sanja i alkohola, zločinstva, besavjesnosti i zastranjivanja. Bijaše zao, zato sad imađaše pravo na dobrotu. Majci će donijeti zdravlje tijela, bratu uspjehe rada, ostalima vedrinu razgovora.

I stao se liječiti, učiti i šetati. Sve ga oduševljavaše. Liječnik koji je ispitivao njegova pluća, živovanje, drugovanje, obitelj... uznese ga. Gledaše na nj kao na druga, kojemu mora postati kolega u istoj struci, zanimanju i djelovanju. Studiranje, kojemu se podavaše od jutra do mraka i koje upotrebljavaše oči, ruke i mozak, donašaše rasuđivanje, umirnost i zadovoljstvo. Šetnja po galerijama slika, crkvama i ulicama podavaše novost u prošlosti i sadašnjosti i donašaše za napojnicu umornost, vedrinu i san. Ovo ga ispunjaše cijeloga, ali teško da je on samo to ispunjao.

Uto dobije pismo od Jelke. Pisaše, da dočeka gospodina Savića, koji dolazi tamo s kćerkom Lizom, njezinom, Jelkinom, dobrom znanicom, po njezinoj, Lizinoj, sestri; ova je ovih dana umrla, a otac želeći rastresti Lizinu melanholiju odlučio se na put. Pisala je vrlo opširno, suvišno, brbljavo. Arsen je dočeka, u spokoju jasnih misli,

koje ne bijahu u opreci s okolinom, budući da je on ne vidjevaše inako nego na ulici, knjigama i novinama, gdje ljudi postajahu knjige i knjige ljudi, a misli život... A on? Ćutaše. Od umora. Liza bijaše u osamnaestoj godini, u crnini, tuzi i bljedilu. Sve se to bješe na njoj uobličilo ne u sjetu, nego u izazivanje. Izazivaše primjerice njezin smiješak, što je htio biti gorak na usnama, a znao se ljepušastim u misli i otkrivaše razbludnim u očima. Izazivaše i njena zamišljenost, kad bi gledala izgubljeno u ledoliku ravninu morsku, što odražavaše crne obrise njenih stisnutih, vilinskih ramena. Izazivaše i njena dobrota, što izviraše iz njene slabosti, koja je upijaše u egoizam muških mišica i postajaše jakom.

Otac bijaše širok, šutljiv i odmjeren. Dugo je slušao, kad se govorilo o umjetnosti, dugo gledaše u sliku, koju označavahu vrijednom - tako je on šutljivo i dugo čitao novine, ispijao kavu i pušio.

Arsen ih povede najprije u galeriju starog slikarstva.

- Ovo je glasovita slika... i ova... i ona tamo... - upozoravaše. I lagano, zato stalno i krepko, pogotovo kad bi dospio udaljiti Lizu od oca, izdizaše se njegova opaska, nabujavaše njegova misao.

- Gledajte, ovo je »Uzašašće Marijino« od Tiziana. Gledajte pomno. Gore: ona kraljica, posipana cvjetnim, golušavim anđelima, umišljena, neljudska, s očima obrnutim k nebu - a ono dolje, one ruke, oni tamni, čeznutljivi, pohotni ljudi, s pogledima ispruženim u rukama... Šta vam se čini? Ne hvataju li te ruke ženu? Ne diže li se ta žena u nebo moleći svojim blagim, svetim mirom za okrilje od napasti... Ali čekajte. Stanite tu. - On je povede obuhvativši joj struk. - Tu. Sada. Ne čini li vam se, da je ovaj dio slike, što predstavlja ljude, što je dolje, na zemlji, veći, snažniji i krepči od onoga, što predstavlja Mariju, okrunjenu anđelima, što je gore, nad zemljom?

Podrhtavaše i ona, jer gledaše. A Marija ko da se gubljaše. Možda je osjećala one muške, ogoljene, željezne laktove i šake, što se dižu ko da hoće nešto primiti, pritegnuti, srušiti.

- A tu - Arsen je okrene na desno. - Gledajte. »Čudo sv. Marka«. Slikao Tintoretto. Zašto je ova slika ljepša? Jer i sv. Marko kao da pada na zemlju.

I padaše; bar se tako činilo, jer je glava bila niža od nogu, a on zavitlan bijaše jedna boja i lice s ljudima, što gledahu čudo.

- I jest čudo. Sveci postaju ljudi.

- Krasno... - disaše ona među onim bezmirisnim bojama, idući za njim, podalje od oca, što je sjedao pred svakom slikom, misleći, kako je to uistinu zgodno imati sjedalo u kazalištu i galeriji.

- I ovo je glasovita slika... I ovo... Ali pazite ovu: »Preljubnica« od Tintoretta.

- Šta velite? - Arsen je poprimio sličan izraz onome Hristu na slici, što je u grešnu ženu, s japanskim obrvama, zato i bludnijom, gledao iskusno, maliciozno, bez strogosti. - Recite: nije li ovaj Hrist, što se smješka u očima, bar razumio život? I doživio možda.

Arsen je gledao postrance. Njezine su oči sjale. Ali ne bijaše bludnosti u tom pogledu; bijaše očaranost i plamsanje djetinje, kad se ovo vidi obdareno. I kad su došli pred Canovinog Herkula, gdje su mišice bile napete i tvrde, kao da one zamjenjuju sâm kostur - ona je oborila oči, krenula na stranu i u tom bijaše sav zaplašeni, prežestoki, abisni blud njezin: ona se je stidjela svoga stida. I Tiepolo sa svojom uobljenom grandezzom, što dozivaše možda u pamet luksuznu, hispansku ljubav, poigravaše u bojama, svijetlim, živahnim, ležernim poput gospodske puti i salona u šari njenih očiju. Ali Arsen požurivši korak i ostavivši odmjerenog gospodina odostrag, gotovo sune u drugu dvoranu.

- Gledajte. - Upiraše u »Propelo« od Van Dycka.

- Ovaj Hrist nije bog, jer trpi; ovaj je Hrist čovjek, jer proklinje.

Bijaše gadan, jer bijaše još živ. Ne govorahu one oči: »Oprosti im, jer ne znaju što čine!« One proklinjahu boga, ako ga ima; udarahu prekorbama na njega, ne na ljude. Jer velika bijaše nepravda, što je dopusti pravedni; veliko nasilje, što ga pregleda svevidni.

Liza je vidjela grozotu, jer ju je on nailazio; on ju je zapažao, jer je osjećao nju; on ju je izražavao tako efektno, jer je žudio zapjehati osjećaje i misli one lagane, slabašne, podatljive pojave. I ne pusti je.

- A sada... Ovo su sve Nordijci, Holandezi. Slike malene

vrijednosti... Ali pazite, kako svece i svetice, Hristose i Marije guraju napolje pijanice; crkve zakapaju pejzaži, studiji i birtije... Pazite...

Otac je također gledao, šutio i slušao.

- A sad ajdmo. Dovidova - sutra!

- Ah, pa izvol'te s nama - progovori najposlije Savić.

Arsen se lecne. Pričini mu se, da mu se lecnuše i ruke. I odmah se oprosti. Ruke su htjele nešto stisnuti i ne pustiti. Novčarku.

II.

Pošao je na objed. Našao podvornika novinarske udruge. Arsen nije pio vina. A on mu je stao nalijevati u čašu.

- Ne pijem - rekne Arsen.

- A! Za društvo. Jednu čašu.

- Ne pijem vina. Liječnik mi zabranio. Pijem pivu.

- Jednu flašu.

Arsen je gledao u njegovo crveno, ispaljeno lice i silno crne brkove i pogled, zamišljen do tuposti. Bijaše mamuran od posljednje noći i puhaše ko da mu je vruće. Mučio se onda očima, da nešto razabere, a zapravo ga stiskivahu sljepočice. Arsenu postajaše sve nesnosnije. On bi rado pio: voda mu kao nalijegaše na želudac kao da nije ni jeo drugo osim kruha raskvašena u vodi. Nije se trebao bojati, da će mu piće udariti u glavu. Podvornik, ako i plaćaše pivu, plaćaše samo zato, da mu Arsen plati vino. Bijaše to jasno. Obavezivaše čovjeka taj gologlavi, hrapavoglavi pijanac, jer ljubeznost bijaše od starine prevara, uljudnost meka, uslužnost dug. A Arsen je za sebe bio siguran, da neće uzvratiti pivu vinom, novac novcem i uslužnost pristojnošću.

- Ne pijem! - ponovi drugi put i smrče se.

- Ah! - mahaše ovaj jezikom.

- Ja ne pijem! - Počeo se bio znojiti. Dan bijaše zamagljen; nebo se rugaše zemlji i priroda bijaše abnormalna u osjećanju njegovom. Brzo mu sine u misli renesansa juga i Nordijci, ulaz djevice u tempal i krčma... pa tu prskanje alkoholičnih mirisa... i tamo lokali ko refugija ljudi pred ledom prirode... i vino refugij gostiju pred zaturenošću lokala. I sjaj momenta obasjav ga drhtavicom i vlagom ganuća brzo se utrne. Arsen je bio i opet mrk. A piva bijaše već na stolu. I on je bio kod stola, onaj lopov, što mu se nevidno stao hvatati džepova. Novčarke.

- Ne pijem! - poviče i zastruže pogledom po njegovoj hrapavoj pesnici. I progutav komad mesa plati i izađe.

Išao je dosta dugo gledajući točno svakog prolaznika. On je gledao onim svojim mutnim očima, koje prečesto primahu izraz od lica. Pa kako je usta držao zatvorena zapuhavaše se sve više šireći nozdrve i ostavljajući oči sasma otprte.

Još je uvijek išao. Na jednom uglu stajaše prosjak. »Traži novac u - mene!!! Hulja!« Bijaše mu nesnosan, jer se sad sjetio, da ga sreta svaki dan i prima u nos izazov, ponuđen njegovom praznom šakom. A tamo podalje bijaše ona obična žena, što s djetetom iskakivaše nenadano pred prolaznika, slijedeći ga, moleći, dosađujući. Rijetko joj tko što davao, ali ona svejedno prolazaše tako dneve na pločniku, sa strahom pred redarima, s nadom u novac i gladom u licu. I činilo se, da je njezino lice gladnije od želuca i oči praznije od crijevlja.

Arsen muklo rukne. Srdio se na sve te otimače, nekažnjive tatove i slobodne razbojnike, što otimahu novac, »njegov« novac. Ali i više! Srdio se, što mu je na um pala primjedba: »Danas si mogao objedovati badava, uštedjeti ručak i - dati prišteđeno ovima.« Ali se nije mogao dugo srditi. Primjedba ga skrene na rasuđivanje: ne bijaše baš neumjesna. Valjalo je stati.

Arsen je tu najposlije izvukao »čitavu« cigaretu, smekšao je i zapušio. Zato je stao. Hodati i pušiti bijaše luksuz kao čitati i pušiti. Hodaš i zadjeneš se svaki čas; čitaš i začitaš se - a cigareta

dogorijeva. Ne valja propustiti ni jedan dim. Tako je on stvar shvatao, budući da je bio odredio pušiti na dan pet cigareta. Ali dok je sada utezao dimove i gledao u njihovo pršenje, utezaše današnje dojmove i skupljaše u nešto zgusnuta, masivna.

Nebesa počivahu. Omataše ih jedna zgužvana plahta zasjedavši poput šubare na zemaljsku ćelu. Bijaše to tren sjevera. Odavde se ne vidjevaše more. Samo prolaznici govorahu preglasno, prelako i preprazno. A Arsenu bijaše težina u nogama, težina u mislima. Sjećao se, kako je odahnuo slobodno, otvoreno, požudno, s poimanjem, bez naprave frazeološke, kad je vidio onu zaturenu sličicu zaturene birtije. I onda onaki Hrist... Bijaše mu to bliže od čarobne, prejasne, gavanske estetike. Ali sad ga zanimaše to, što je onu birtiju nasmijanih našao sučelice psujućemu Hristu... »A onda me pozvaše na objed... Ja bih bio morao platiti... Onda mi je onaj lopov htio platiti... I onda...« Pomako se. Stojeći ovako činjaše mu se, da kima glavom. Onda je uistinu počeo kimati. Jer ono, što je bilo, što bješe još i što je imalo biti, nešto najnejasnijega iz njegovih prošlih razmišljanja, nešto, što mu se vraćaše u misli grčevito, ridalački, tragički, bijaše njegov odnos k bratu.

»Ja sam odlučio raditi i sve mu nadoknaditi. Napisati nešto, recimo, studiju o narodima tradicije... ili ma što. Napisati, glavno, pa i na nesigurnu plaću... Ali raditi. I više: trošiti manje no primam i moći reći: to sam uštedio, ovo sam napisao, tu sam ozdravio... Nije li to plemenito? Logično? Razumno? Nije li?«

Pitaše najprije, a onda se stao zamišljati, da maše glavom i puše kroz nos. »I zdravo je to: logika, razum, poštenje. Zdravo!«

Mahao je uvijek glavom.

»To je zdravo, dakako. Zdravo osjećanje.« Ponavljaše istu riječ, jer besvijesno ciljaše na nešto drugo, što ne mogaše odmah pogoditi. A ono bijaše već u njemu sređeno. Sve ovo nekoliko tjedana sprovedenih u liječenju, radu i počivanju spominjaše nijemim mislima. Rad: od 9-12, 1-4, 79; spavanje: 9-7; liječenje: kako je liječnik polagao težište na želudac, to je Arsen morao sjediti raspružen, da olakša probavljanje i disanje, a onda dobro prožvakati hranu, zaslinjavati, te je želudac imao da obavlja samo polovicu svoga

posla. Danas je, istina, iznimno progutao meso. Ali do danas je i juhu zaslinjavao, a meso žvakao toliko, te je umarao previše i čeljusti i zube i ofurivao nepce. Ali! Ali! I kraj prozora sjeđaše obično raspasan, otkopčan, udišući lagano zrak... Ozbiljno! Sad se je gledao ovakav i bijaše mu i opet, da se karikirao. I nasmiješi se zadovoljno mašući glavom od lijeva na desno. Nije kimao. Nijekao je i ne poricao. A karikiranje je raslo. Jer on je i štedio: odrekao se kave; pripaljivao obično na cesti ili u kuhinji cigaretu i pod mrak postajaše obično zamišljen pred jednim pitanjem: bi li upalio lampu i cigaretu, da prištedi na žigicama ili bi zapalio najprije cigaretu, pa ispušio je - lampu, da prištedi na petroleumu. Uvijek ozbiljno!

»Škrtac«, mišljaše i iskusno, životno, zato u ovom trenu umirno, govoraše: »Prođosmo i to«. Shvataše sada tu zgrčenu grdosiju, koja se raširi u svakom atomu bitisanja i trezveno dovađa misao u ludilo i poludio svejedno si ostao sabran, račundžija, spekulant. On je dapače bio pronašao, da od jedne cigarete napraviš lako dvije, da jedan dim može zamijeniti tri i četiri dima cigaru. Valja samo pušiti naglo, bez daha. A jedamput bio je kupio jednu knjigu, koju mišljaše upotrebiti za referat. Ali knjiga nije mogla ni čemu da posluži. Ove noći nije mogao dugo usnuti. Znojio se do ponoći, a onda sastavio u misli feljton o knjigama, koje se kupe i ne isplate, o novcu, koji se zasluži i zapije, o ljudima, koji žive i umiru... »Potrošio sam dvije krune, ali ću dobiti pet« mišljaše onda. Jer njegova škrtost bijaše kao savjest nitkova, koji traže u zlodjelu dobro djelo, da mogu mirno usnuti.

I - sad se nije smijao. »Bio sam uistinu postao i taki, ja, rasipnik zdravlja, mecena bludnica i dobrotvor konobarica... Bio sam već *i to.*« I tu je stao grcati kroz nos opsovavši majku, s licem gladnijim od želuca, vraćajući se sa galerije slika, ručka, šetnje... i dna...

U dno -

III.

Sutradan pođoše u galeriju modernog slikarstva.

- Tu ćete odmah odahnuti - rekao je Arsen Lizi pokazujući na »Kaleške građane« Rodinove. Kosti se isticahu. Ruke bijahu preduge ko u majmuna i prsa rebrasta ko u oguljenog teleta po mesnicama.

Liza se odvraćaše. Arsen je mislio: »A ovaki će biti i njezin muž i baš moraju biti ovaka u nje rebra. Čovjek se gadi samome sebi, kad se gleda i vidi!«

- Odahnuste? - Bijaše nesmiljen.

- Ali tu. Gledajte onu sliku tamo. »Smijeh«. Slikao Rus, Maljavin. Pazite boje. - Boje bijahu neukusne, drečeće, bez mrve tankoćutnosti. - Pazite molim vas. Ovo su seljakinje. Zdrave, jedre, rumene. Ali pazite, kako su usta rastvorena... Njihov je smijeh ravan njihovoj nošnji, šalovima apostola i našoj trobojnici... I usta široka, gruba poput njihovih bokova i nogu. Tu valja stati.

Arsen je bio skutrio glavu i uzvinuo jednu obrvu gledajući u zabunjene crte njenoga lica i geste udova.

- Kako je to neukusno i živo i puerilno. Poput naših narodnih pjesama i vezilačke umjetnosti i -

Ona se je zanašala. Uznosilo je Arsenovo opažanje, lakoća, izraz i umnost. Govorio je lijepo, istina; govorio je strastveno; govorio je zanašajući. Ne smisao njegovog govora, govor njegovog smisla zaruđivaše njene poglede i štipkaše njen dah.

- Sada stanite tu. Pored svih onih jasnih boja, pored onih žitnih poljana i jesenskog lišća i leda alpinskog - pored žutine i bjeline i jasnih, kliktajućih, razigranih boja sunca - ona željeznica tamo - ili povratak radnika ili tvornica... Ko da je oblak zastro sunce i znoj, suzni, radnički znoj oči. Mutno. Nejasno. I veliko! Onaj dim, što suklja uvis i zamračuje sunčana, sjajna, čista nebesa! Izgleda da je ona mašina novo nekako sunce, dim traci i - zemlja osvjetljuje svemir!

Arsen drhtaše.

- A pred željeznicom bježi pejzaž kao bikovi... Kao literatura pred znanošću! - Govorio je ozbiljno, bliz njoj, ne gledući, nego izvlačeći mučno zaostalu sapu.

- A ono tamo: radnici. Gledajte tu prljavu, čađavu, razmrskanu skupinu. Vraća se iz tvornice u birtiju. Kao naši poete u djetinjstvo. I ovo su možda nostalgici, ali čarobniji, veći, moderniji. Analfabete!

Nije joj dao odahnuti. On bi ovako strastveno mogao da govori samo kod pune čaše i mlade žene. I najposlije primiv je kao ono jučer za pas ponese se s njom sasma blizu slici.

- Šta vidite?

- Ništa.

- Gledajte bolje.

Ona je gledala dirajući se skoro nosom platna. Arsen je podržavaše stojeći ponešto odostrag. Uzana bijahu njezina pleća, ali uobljena s izdignutim, humovitim lopaticama. Ovratnik joj zastiraše vrat. Kukovi i stegna gubljahu se sasma kao u mantija svećeničkih, samo zaobljeni bokovi izgledahu naporni, svezani, okovani.

- Ništa.

I kako su tako čas popostali, ona je stala rastapati poglede zamućenih, ukočenih očiju osjećajući odostrag napetu, zgusnutu, besavjesnu strast. Ali najposlije je otac zaškripusao cipelama i Arsen rekne:

- Mrlje!

Vraćahu se. Razgovarahu vrlo malo, jer su ulice bile tijesne i Arsen govoraše u njihova pleća. Stari je Savić odlučio najposlije negdje otpočinuti. Uđoše u kavanu. Arsen se već nije otimao. Novčarka se je bila pomakla i rastvorila. Nije već mario, nije na to ni mislio. Njegov um bijaše nenadano planuo; misao bijaše u ekstazi; htio je da govori. I bez razmišljanja naruči rum. To je samo od sebe došlo! Jer tek onda, kad je miris izdaleka poškakljao nos Lizin, Arsen je stao tumačiti:

- Rum ima tu prednost pored, recimo, »anessona« (Liza je uzela po

njegovom savjetu taj liker), što otvara i zatvara. Apetit naime otvara.

I prekinuv se zapuši. Pušio je jednu cigaretu za drugom, jer se je tek danas zanio intelektualno; do jučer je mislio, ali bez zanosa.

- Ali ovo je interesantno. Povucite samo sintezu svega, što vidjesmo u ovo dva dana. U prvim slikama vidite samo »čovjeka« uzdignuta na svece, apostole, Hriste, Marije... Pejzaža, ambijenta nema. Javlja se kasnije poput naturalizma u romanu. Najposlije prevlada sasma. A onda se pomalja portret, mašina. I opet će čovjek prevladati. Analogno s filozofijom: antropocentrička, materijalistička i - »antropocentrička«. Ali tu i jest sva veličina i sva novost. Staro slikarstvo bez pozadine davaše čovjeku karakter božanstva: čovjek bijaše mu centar, ali čovjek ne bijaše čovjek. Materijalizam bacaše čovjeka u pozadinu: čovjek ne bijaše već centar, ali to govorahu - ljudi. A modernizam, modernizam - ponovi oštro - izvlači i opet čovjeka, ali taj je čovjek priroda i vanjština izražava psihu kao lubanja delikventa... A što vidite tamo tvornicu ili tračnice, to je čovjek doveden do vrška, jer i sunce fabrika i trakove dimnjaka stvorio je on ko priroda njega. I kako je materijalizam počeo da promatra čovječanstvo kao djelo prirode, modernizam ide promatrati i sisteme i ideje kao djelo čovjekovo: Psihologija.

I kad je progovorio tu riječ bijaše velika svečanost u njegovom glasu. Možda i zato, što je već bio ispio četvrtu čašicu, i što je dim dva puta prodrmao Lizu i što je stari Savić pozvao »maraschino«. A dan se ne micaše od jučer kao ni Arsenov mozak. On je sad govorio obraćajući se k Lizi:

- Tako je to, gospođice! Lijepo postaje ružno, ružno lijepo; bog čovjek, čovjek bog. - I gledao je ljubezno, govorio slatko, cvrkutavo poput ptičara u poslu. Ali uza sve to ne dirne se njenoga stegna. On nije ni mislio, da u nje ima stegno. On je osjećao, kako cijelo to tijelo prima novi oblik, odražen u očima i više, jasnije i točnije u mirisu njenog mesa, cipela, maraschina, ruma, duvana i misli. Ovaj je dan objedovao s njima. Bijaše malo pripit, ali govoraše sve razgovjetnije i logičnije. Ne potroši ništa; Savić je podigao čitavu viku govoreći, da je »platiti« njegovo od starine i rad starosti! - pravo. Bijaše uistinu vrlo zgodan. A već pod kraj pridružio im se njihov zemljak, slikar

Rubelli. To bijaše razlog, da je Arsen uštedio i na objedu i na večeri i potrošio novac za - deset objeda i dvanaest večeri.

IV.

Rubelli bijaše bijel, mršav i mekan; zarad bjeline izgledaše ponešto odebeo i radi mekoće punan. Brijaše i brkove, što se nije opažalo, ali što je uvijek isticao tužeći se na skupoću brijanja. Podrezivaše odostrag i kosu; naprijed je puštaše da se lijepi za lice. Bijaše lijep, mlječan i pristojan. Nikada ne mahaše rukama, nikada se ne deraše, nikada ne grohotaše. Govoraše potiho ističući slovo »s«, »z« izgovaraše na talijansku. Riječ »finesa« bijaše uistinu pretanka u njegovim usnama: zato mu pristajahu i laskanja.

Oprostiv se sa Savićima zađoše u jednu kavanu. Govorahu i opet o slikarstvu. Arsen postajaše sve grči, prezreniji, ciničniji.

- Postaše mi mrski slikari i sva ta slavljena umjetnost.

Tu je pogledao u mramor stola.

- To jest: prezirem ih!

Nije gledao u Rubellija; mrskao se oko nosa i pritezao podbradak.

- Ali zašto? - pitaše ljubezno, bez uvrede, sa zanimanjem drugi.

Arsen je šutio. Uzvinjavaše obrve; podsmijevaše se; i nos mu se širio. A onda, nakon ovake šutnje, najedamput podigne pogled, uozbilji se i spusti ruku na stô.

- Zato! - poviče. - Vas ne vidjeh nikada u biblioteci. Poznam vas od viđenja, ali vas ne vidjeh nikada u biblioteci - ponovi razvlačeći ovu riječ.

- Ne vidjeste me možda - odgovori Rubelli mirno - ali ja sam bio. Šta ćete, kad djela o slikarstvu nisu dovoljno zastupana.

- Zato! - povika ovaj opet. - Zato! - I migne konobaru razveseljen. Nekoje niti brade ko da drhtahu. - Zato! - I odmah povuče stolac bliže nagnuv se k susjedu. - Jer da ih i ima? Kad vi prebirete po knjigama kao po prirodi, životu i ljudima. Ja sam vam rekao, da vas već otprije poznam po viđenju.

Tu ga uhvati pogledom: ona njegova dva oka zadriješe poput čavla pribivši ga nepomično o zid.

- Šta ste vi ono radili s razapetim platnom pred starinskim kampanilom?

- Preslikavao sam.

- Šta?

- Kampanil.

- Zašto?

- Čudnovato. Gledah svečani čas starine.

- Starine! Zato vas prezirem. Preslikavate, razumijem. Ali Kampanile! Kampanile! Crkve! I - slike! Ili odlazite u šumu, planinu i polje. Divljaci.

- Čudnovato. Bar je u prirodi nepomućeni model i boja.

- Da! I djetinjstvo je čisto i rođena je kuća svijetla i pjevajmo nostalgiju. I glupani su sretni i povratimo se neznanju. Da.

- A vidite. Ipak je staro slikarstvo još uvijek nedostiživo.

- Ko mumije. Bar gleda u nas poput mumija. Vi nju pojmite koliko se može pojmiti idiot, ali ona vas podnipošto.

Rubelli bijaše uvrijeđen. On je znao, da Arsen hotimice pretjerava.

- Ali dopustite. Čast modernome slikarstvu, što se tiče tehnike, što je dalo bogatstvo sižeja, slobodu ideja i što je učinilo sve jednakima kao pred zakonom: i anđele i ljude: svi naime mogu biti goli. Ali neke nastranosti... žene bez sisa, leteće ruke... halucinacije... hm... što oduravaju i sliku i slikara i život.

Arsen nije dugo odgovarao. Ovaj mu čovjek bijaše bliz. Ali veliki propad bijaše među njima. Mogli su govoriti, ali si ne mogahu

stisnuti ruku. Razgovarahu onda pijući, ne osjećajući. Ali mrak, što je ležao pod staklima, i maleni onaj prostor, zadušen od dima i konobar, sipljiv rad grbe, i apsinth, stežući usta i griskajući utrobu onako zelen do gorčine, i misli, što su lebdile u samoj atmosferi - djelovahu. Arsen je progovorio:

- Zar nema ništa za vas u tim bojama? Evo: ovo je kavana, rakijašnica. Čovjek puši, pije i čita. I dok s jedne strane čitanje začinjava cigareta, s druge pušenje apsinth. I dok ta priroda vani leži tako troma, bezizražajna, bezbojna, čovjek tu bojadiše atmosferu i oživljava zidove. Ta gledajte! Ne prima li sve to oko nas život, ljudsko, naše? Meni se čini, da je i ova tišina, prekidana našim razgovorom i ovaj plafon, uoblačen od dima i grčina pića, što zaslađuje misli, nešto tako zamišljena, smrčena, šutljiva... Tvornice su smradne i rakijašnice su smradne. Dimljive! Zašto ne iznesete dim?

I ispusti ga.

- A halucinacije, prijatelju... Nije li i »Uzašašće« Tizianovo halucinacija? I »Gundulićev san« halucinacija? Pa i one leteće ruke i melankolične sise? I čitavi simbolizam... Ali! Ali!

Rubelli je ostao bez daha. Gledaše ponekud kao Nikšić one noći, kad na sto ostadoše ona dva puna: živa oka.

- Tizian je halucinaciju prikazao realno. Bukovac je vile izvio uz magle, kako se i vide predmeti u snu, a simboliste vide onako, kako vidi - delirij.

Obojica se gledahu.

- Razumijete? Jer su za vrijeme Tiziana vjerovali u realnost čudesa, da je bog i vrag nad nama i izvan nas. A mi znamo, da je čudo u nama, u našoj nerealnosti, da sve to, što zanaša na simbolizam, priviđenja, sablasti, nije no naša subjektivnost, individualnost, abnormalnost, delirij... Najprije priznaše čudo objektivno, onda ga zanijekaše, danas ga priznaju subjektivno: spiritualizam, ili dualizam, materijalizam i - psihologizam.

A Rubelli postane najedamput »čudnovat«. Problijedi. To bijaše zato

strašno, što je on i onako bio uvijek blijed. Njegove oči ko da izgubiše cilj: bijahu svejedno nepomične. Ali glavu je pomicao. Zagledavahu se. Istina: ne bijaše to strašno samo po sebi. Ali apsinth i noć i Arsen pisahu strahotu na drhtavom, papirnatom njegovom licu.

- Vi ste divan! - progovori najposlije. Njihova sapa bijaše bliza. Pljuskaše se poput dvaju suprotnih valova i uništavaše.

»Ovo je skrofula«, progovori u sebi Arsen.

Ispod Rubellijevog ovratnika bijaše jedno mjesto raspucano, crveno, kao olupljeno, zazubljeno. Poput školjke. I približiv mu se sasma rekne:

- Poljubi me!

U Rubellija bijahu oči mutne. Bio se opio.

V.

Drugi je dan prebrojio novac: opredijelio dnevnu svotu i opet škrtario, pretjeravao, skapavao. Nastavi čitanje. Radio je i spavao. A sve ove misli, što se bijahu nakupile u faktu: »prištedio jedan objed i zapio njih trinaest« ostajahu u njemu, ali on ih odlažaše na stranu kao da je nekako spremište, štediona u njegovom mozgu: besvijesno se radovaše onomu danu, kad će tu pristednju upotrebiti: tako se skuplja novac za lumpaciju, tako se očekuje pijača. I svaku misao, koja bi mogla uvećati uloženu svotu, bacaše je u štedionu vrlo spretno. Sjedio je i sada pod veče kraj prozora, razvaljen, ispružen i - komičan. Zabavljaše se sa samim sobom kao glumac pred ogledalom. Jer on osjećaše, da se počeo - *oporavljati.*

Jednoga jutra dobije pismo od - Lize. Pisala je »nakon onih krasnih nezaboravnih časova sprovedenih« s njim, neka joj »za miloga boga piše«, piše »puno, puno«; jer njoj se »otvara sada novi svijet i drugi

život«, jer je ona »oh! i kako željna« njegovih »riječi, puno, puno riječi« i budući nijesu »imali vremena porazgovoriti se« to ga ona ovim putem pita za savjet »koje knjige« da čita... I t. d. i opet je uzdisala za onim »krasnim časovima i puno, puno« pozdravljala. Potpis je glasio: »Vaša prijateljica Liza S.«

Arsen je uzrujano pročitao pismo. Rukopis bijaše ženski, ali s nekim karakterima muškog pisma, koji je negdje već vidio. To mu podavaše pikantnost kao ženi brčići. Slično djelovaše i sadržaj pisma. Djevojka je tražila knjigu, ne cjelov; djevojka je htjela pismo, ali ne ljubavno; djevojka je htjela riječi, ne lasku. Tako bijaše napisano; ništa zato, ako se iza toga krio spol. U tome i bijaše sav čar: ženska u dimlijama; ženski spol prikriven - hlačama!

Arsen se zamisli. Njezina fizionomija ne bijaše već opredijeljena. Jedno mjesto u pismu stane mu je dozivati u pamet, ocrtavati i uobličavati. Bijaše to ono mjesto, gdje se ona tužila na svoju okolinu, koja ne shvata njezinog zanimanja za književnost. Potenciraše dakako: dogodilo joj se zacijelo nešto neugodna: izrugaše joj se ili je prekoriše. Zato je oštro podcrtavala riječi »glupani, žabari, filistri«. A onda pretjeravaše u pismu sa svojim pretjeranim osjećajima: »oni me baš *tuku;* a to boli; tuku, izrugivanjem, nerazumijevanjem, primjedbama i glupošću...« I Arsen dršćući u dahu čitaše proždrljivo... Riječ: oni me baš *tuku* - opetovala se...

I kad je stao pisati, drhtalo je i pero, drhtali su t. j. prsti.

»Cijenjena gospođice Lizo,

pročitao sam vaše pismo, kako se čita pismo ljubavno, jer o ljubavi ne bijaše ni govora. To jest: dršćem. Ja ne gledam u vaše tijelo, ja gledam u vaše oči samo dotle, dok u njima smije isplamsati misao. I čini mi se, da ste vi simbol. Rastanjena, prenježna, pretopla pala posred krupnoće, leda i brutalnosti - pala posred ljudi, kojima se mozak cijedi u materiji - vi, kojoj i materija utiče u mozak. Tuku vas, znam. Probuđeni vaš intelekt i nije no ribel i hijeretik... Ribele strijeljaju, hijeretike krštahu na zubatim kolesima inkvizicije... Ne, danas ne strada mozak muški: on je danas vladajući. Danas strada mozak ženski - on je proletarac, što se diže na buržoaziju. A vi, evo! Gledam vas bjelokrvnu, gdje postajete crvenokrvna. Na očima se

vašim lomi krik boli, u boli vašoj misao. I gle! Bude mi da kliknem: Vi niste žena, umnice! Vi niste seksus, buntovnice! Vi niste majka, slobodarko! Velika građanko, velika Parižanko, veliki čovječe! Neka dijete rađa seljakinja, neka dijete doji Zagrepčanka, neka dijete uzgaja žena! - Ne bukti li ono električno svijetlo - jer je staro sunce na zapadu i jer novo čovječanstvo sviće. Ali ja se varam. Vi ste ipak žena. Jeste! Odaje vas bol, progon i bespravlje. Ženski je mozak vanzakonski, ženska intelektualnost nije priznata. I u tome ste žena, patnica i smiješna. Jer ako bludnica nosi na svojoj sramoti moral, vi nosite na svojoj porugi - species«.

I pisao je dalje. Liza ostajaše žena, ali prestajaše biti Liza. On ju je zamišljao »zgužvanu«, s crvenim podočnjacima i s izrazom »raščupanosti«. I zato zamamljivu. Pisao je još uvijek. Zanašao se. Seksualnost podavaše idejama strast, idejnost pak seksusu uzde. Ali na mjestima se miješahu. Arsen je bio oduševljen, ganut, vlažan. Pisao je negdje: »Tuku vas glupošću, neznanjem i korbama. Oduran je to korbač: za robove. I mene tuku. Tuku me sistemima, teorijama i idejama. Zamaman je to korbač: za slobodnjake, Prometeje. Vi plačete od boli u krevetu i vaše su oči crvene; ja plačem od zanosa u kavani i moje su oči mamurne.«

Sad - najedamput - bijaše se kao skutrio. Ovo tu, nabacano na papir, činjaše mu se nečim dubokim. Ostade zamišljen snizivši glavu k stolu.

- Vi nećete danas izaći? - Gospođica je Marija ušla, da pospremi sobu.

- Ne. Ali vi možete svejedno. Niti smetate vi meni, niti ja vama.

Šepesaše. Kad bi išla onim uskim ulicama, udaraše u oba zida naizmjence. Činilo se da se svakim korakom nekome klanja, ali ne naprijed, nego postrance. Jedamput je gledaše ovaku iz daljega s jednim birtijskim znancem, kako se gega s onim debelim, širokim tijelom poput krcate bracere. I oni se smijahu. Ali kad je ostao sam, postajaše postepeno sve ozbiljniji. I sad ju je propustio i odložio pero. Stala je pospremati krevet. Raspremaše ga s nekakim rumenilom i požudom na okruglom licu: smrad iscijeđen u muškom znoju udaraše joj u nos. Sagibaše se, i stegno se odmicaše i izdizaše

na stranu kao da se izazovno koči pred njim. »Ova noga! Ova noga!« Nije znao, što joj je na nozi. Nikada mu je ne pokaza, makar je često zakapčala cipelu pred njim. Ali ta cipela spadaše na zdravu nogu. Govoraše, da je jedamput pala, svinula je i onda je parali.

- Toliko bijaše mesa na meni - pripovijedaše - te nije liječnik mogao vrlo dugo dosegnuti kost.

»Ova noga! Ova noga!« Arsen je promatraše, a kako je sunce udaralo na stakla susjedne kuće, odražavaše se i u njegovoj sobi bljeđe, slabije, pospanije. Bijaše tiho. Čulo se samo razmetanje kreveta, njezini naporni, preteški izdisaji i struganje cipela. »Ova noga!« Iskrivljivaše je cijelu; i sama pleća. Marija bijaše kosa u duljini i širini, kriva u istome dahu. »Smijah joj se; noga je njoj došla na muku, ljudima na veselje. Zašto je patnja smiješna?« Ali se sjeti, da se sâm nije nikada smijao. Nužna su bila bar dvojica, da se uzmogne stvoriti - veselje... Sad udisaše osamljenost. I kako bijaše zanosan i razdražen od Lizina pisma, od riječi, koje same od sebe isticahu poput utjelovljene strasti, Marija ga još više uznese i gane. I sada ove dvije žene, od kojih je jedna izazivala njegove razbludne misli, a druga samilosne, stiskivahu ga. Jedno paraliziraše drugo i Arsen je postajao sve mirniji, ljubezniji, ganutljiviji; ali ganuće imaše za sebe.

I kad je ostao sâm, nastavio pisati sve blaže. Preporučio joj ruske pisce: »Oni će vam bar pokazati grešnika, zločinca i rugobu, da zadobiju vaše »čiste«, »nevine«, »lijepe« simpatije!«. Pisaše na tanko, široko, čitljivo. I ispisav dvije stranice sâm se začudi svome maru i marljivosti. Bijaše zadovoljan što je ipak uslužan bez mrve proračunanosti; ali otkriv tu idealnu uslužnost napisa odmah - sretan što je otkrio i proveo -: »U svemu ću vam poslužiti. Moje znanje, moje iskustvo, moj rad stoji vam na usluzi: služite se. Pišem samo vama: raspolažite. Jer ja sam sretan, što mogu dignuti mozak čovjekov, kad ga sagiba jezik živine; sniziti k zemlji ljude, kad ih krilo cvrkutave gluposti diže u nebo.«

On nije isprva ni mislio na to, da je uslužan; ali kako ju je spazio, odmah je spomenu i po treći put ponovi drugim riječima: »Ne zahvaljujte mi. Ja to činim bez mrve proračunanosti, jer vas

poštujem, kako još ni jedne žene štovao nisam«.

Zapečati i napiše adresu. I pišući ponavljaše u sebi podcrtavajući u misli: »bez mrve *proračunanosti;* treba da znate...«

VI.

U prvi je mah ostao silno hladan. Brzojav je glasio: »Majka umrla od kapi«. On se dapače trudio, da osjeti žalost, i u tu svrhu prikazivao u mašti konac njezinog života što užasnijim; stao se dapače upuštati u egoistički sentimentalizam: »Sâm, bez kućišta, bez ognjišta, bez svega... potpuno sâm, sâm, sâm...« Ali ostajaše suh i, unatoč dozvanih predodžaba, njegovo unutarnje shvatanje bijaše tupo. Ali kad je odgovorio Mariji: »Majka je od kapi umrla« stao mu je glas plakati. Zadnju je riječ jedva napola izgovorio. I baš taj susret s čovjekom, s licem ženskim, koje je došlo i odmah otišlo ostavivši za sobom sažalu, zgražanje i sućutstvo, gane ga; on je prosuzio najprije radi - sebe.

Pošao je van, među svijet. Preziraše ih; točnije: sažaljevaše ih. »Ove noći ste spavali kao jučer, kao sutra... i ništa ne doživjeste. Pa što ste onda vi? Jadnici!« Gledao je u svakoga. »Ovaj je možda dobio krivi kaki novac i nazvao to - nesrećom. Onaj je tamo ostao bez kave i nazvao i to - nesrećom. Onaj je tamo zakasnio u ured i nazvao i to - nesrećom. Onaj je tamo našao u kavani zapremljeno svoje mjesto i nazvao i to - nesrećom. A ja sam izgubio ove noći, najedamput, nenadano - majku.«

Bijaše u parku. Sunce se pomaljaše, ali tek što se razabiralo; ono magle izgledaše ko prašina; tako padaše i na pluća. Tude ne bijaše žive duše. »Svi vi noćas tako. Svi.« Dugo je on polazio do parka. Sretaše silu svijeta i svakoga bi pogledao. Nitko ga ne uzruja ili zabrine; jednog su derana vodali u zatvor, ali on bagatelno prođe mimo njega; jedna ga žena zatraži novac i on je porugljivo mimoiđe;

jedan ga stražar upozori na nešto vrlo osorno, ali on se prezirno udalji: sve je sad za njega primalo iste sažalne boje i mizerni oblik. Omalovažavaše ih. Dapače! Prolazeći mimo jedne kuće, što je bila zatrudnjela i pokraj koje ne mogaše proći bez straha, danas je stao nekoliko sekunda ispod nje izazovno, porugljivo i sažalno. »Smrt majke« bijaše već u životu, govoru i knjigama označena kao nešto strašna, grozna, užasna - kao najveća nesreća. I polazeći kraj svijeta, on je bio u kontaktu, dodiru i krilu tog shvatanja: zato bijaše ohol do prezira. Ali da je morao kojoj novoj ličnosti i opet reći *naglas*, da mu je majka umrla, njegove bi riječi drhtale kao pred Marijom: tako dršće nevježa đak kad prvi put odgovara na ispitu ili početnik za debija.

»Svi oni tako. Svi. Jadnici«. Sjedio je na rtu klupe. »A ja sam joj mislio donijeti svoje zdravlje«. On je mislio na rastanak s majkom. Njegove misli postajahu sve strastvenije. Od predočivanja bijahu živahni i obrazi, i sluh, i noge... I kao da je tek sada vidi kao majku, kao ženu, rumenu, kadgod nabuhlu, dobru, zlu, odurnu, zamamnu, djevojče, što zatravljuje oca, sijedu, psujuću, dobrodušnu, klevetničku, moleću... Silnom brzinom pregleda tolike scene - veliko svijetlo rasvjetljivaše ne čovjeka, rasvjetljivaše jedan život. »Gle je! Gle je!« I začudo. Njezine mane iskakivahu. T. j. on kao da je pregledavao i omalovažavao njezine kreposti... »Ona je lagala radi novca, krala je oca, zaduživala se, klevetala, ogovarala, lagala, krala... Ona!« Kliktaše. »I klevetaše... I krala je!« Sjajio je od oduševljenja. »Ona - kraljica!« Nazivaše je tako. Nehotice pogledavaše povrh sebe kao da ju je sve to - sve to zla, što bijaše u njoj - dizalo gore, visoko, čarobno. »Kraljica!« Ali njega već polijevahu suze. Ne suze boli. Bijahu to suze sjaja - kao da je zagledao u sunce. I mignuvši, raskašljav se i protrv oči zamakne dublje u park. Usne šaputahu njeno ime. »Kraljica!« Šaputahu lagano, slatko, mekano. I on se smekša.

»Gle! Gle!« Najedamput - zagleda je malenu, sitnu, drobnu... tako drobnu. Prezrenu, oturenu, ismijanu. »Ljubila je djecu...« govorahu, ali zaglušivaše ih ona sama. Ona sama.

Arsen ponavljaše riječi. Grčevito. »Ona sama osuđuje sebe samu... Nju je nešto ometalo u savjesti... Ona se poništavala... Zato je i

gubila snagu u posljednje vrijeme... i nije osuđivala nikoga... Nije me osuđivala... Ali sebe...« Bijaše to grč. »I zašto sada izgledaš tako sitna, potištena, kriva... Ja te ne osudih... Ja sam te dizo, dizo visoko. Tamo te uzdignuh, tamo...« Bijaše ko da je uistinu digao obje ruke uvis; a onda ih spustio od umora. Ili je uvidio svu besmislicu tog dizanja. Svejedno. Ona bijaše sad sitna. Plakala je kao ono o njegovu odlasku, svijala se i stiskivala, kao da je zima preljuta i pokrivalo prekratko.

Arsen ne gledaše već njen život; udaraše mu upravo u oči njena fizionomija. Tako ojađena, turobna, pokajnička. Oh! »Tamo, tamo!« Govorio je već u pô glasa. »Ovamo! Ovamo!« Htio je ovim riječima odvrnuti teški razgovor i zabašuriti sve ovo, što iskakivaše poput kijače. »Nijesi kriva ti! Nijesi kriva!« Gledao ju je. Ona je sad sebe krivila i užasno plakala. »Nijesi kriva! Nijesi!!!« I sad se stao otimati toj užasnoj riječi. Bijaše ih toliko, a sve iste, užasne, nesnosne ko komarci. Uistinu on ju je gledao iskrivljenu i govoraše: »Ti si prava!« I ovako upiljen mislima, zabivši tu posljednju riječ u mozak, stao je blijediti. A ona je već i previše plakala. »Dosta! Dosta!« Ali nje više ne bijaše. Sama voda. »Sva se je u suze pretvorila«, pomisli s užasom Arsen. »Sva se je u suzu pretvorila... Cijeli jedan život, cijeli...« On ponavljaše riječi, glupo, bez razloga. »Cijeli jedan život jedna suza...«

Tu ga napane žeđa. A on u rastućem užasu kao da je tu ogromnu suzu popio i skrutnuo o grlu u led - stade grcati.

Isplakao se. A o podne pošao na objed i gladno; žedno, s velikim apetitom pojeo dva obična objeda ne ostavivši ni mrvice na stolu. Činilo mu se, da je to prvi put, što je umirenim želucem umirio savjest.

VII.

Iste je noći pio s Rubellijem. Od podne pa do šeste sproveo je dan u svojoj sobi ispisujući nekoje stavke jednog romana. Ali njegovo osjećanje ne spavaše. Bijaše mu lako, disaše slobodno. Suze odvališe štono riječ kamen sa srca, a smrt je majčina odvalila suze. Sada počivaše, ali ne spavaše. I u takom položaju »ležećih osjećaja« kao da se i iste misli sklapahu poput vjeđa.

Ali kucnuvši se s Rubellijem i ispivši drugu čašu, osjeti energiju, gdje ga uspravlja kao da se i kroz one ležeće osjećaje i sklopljene misli provlači kostur.

- Ja mogu da pijem i pjevam! - progovori oštro, polupijano, makar ne bijaše pijan.

- A zašto baš vi? - pitaše Rubelli.

- Ja mogu, velim vam. Jer mi je sinoć umrla majka.

Rubelli obori pogled. Jednim je prstom stao šarati po stolu. A Arsen gurajući nekud u zraku prst i upirući ga na neodređeni prostor nastavi grublje, hrapavije i tiše:

- Možete li vi prigovoriti onome radniku, što kao čovjek radi šest dana poput živine i onda sedmi pije ljudski i napije se ko krmak?

Gledao ga je oštro. Pričinjaše mu se, da ovo, što je poniknuo, izražava najbolje Rubellijevu nepriliku: on osjećaše, da u takom slučaju ne smije piti s Arsenom, jer pogrdujući uspomenu njegove majke pogrđuje i onu - svoje. I nije gledao u Arsena.

- Vi buržoa osjećaja! Vi! - Arsen se podsmijevao. I jest smiješno. Lumpuju i traže - povišicu plaće!

Tu se njegovo podsmijevanje zaustavi, ukoči, sledi. Rubelli je pio preko volje. Ali čudnovatost situacije, podsmijevanje i pijanka, na koju - govoraše Arsen - »imam pravo«, kad se Rubelliju činilo da ima u toj prilici najmanje pravo - stade ga buniti. I stao piti polagano, nehotice kao da zateže s odlaskom. I kad je Arsen htio promijeniti lokal, Rubelli se nije dao. Bojao se ostati bez uporišta, stola, stolice, zidova i whiskya ma bilo to i za nekoliko minuta. Arsen je govorio bez prestanka.

- Ja sam danas ujutro imao svoje momente, i... ne treba da za njom

žalim. Oni momenti jutrošnji... onaj jedini momenat (tu mu je čeljust stala na mahove podrhtavati), razumite, daje mi sva ta prava.

I makar bijaše sad pijan, njegov govor zanašaše na poraznu treznoću.

- I ja ispovijedam: plakao sam nogama, mislima, rebrima... stvarao filozofiju plača... i gledajte me... jer sam to više ljubio mrtvu majku, što sam više zla nailazio na njoj i što sam više posvećivao njenu uspomenu blatom... i zato, zato, jer sve to ispovijedam, mogu mirno, bez grižnje, bez srama ispovjediti i ovo: Ona je umrla i ja sam oživio; ona je izdahnula i ja sam odahnuo. Sloboda!

Rubelli je mislio, da će zaplakati, zato ga je zaključak porazio. Nije bio više poduprt o stô; naslanjao se o naslon stolice i udaljivao samu stolicu od stola, jer se Arsen goropadno bližao ispružen povrh praznih čašica, kao dim, crni, zagušljivi, gusti. I nakon stanke uprv suhe oči u njega zapita:

- A da je u vaše majke silan novac i da ona škrtari prama vama i da vam brani primjerice uzeti djevojku prema sebi, biste li vi odahnuli, da umre?

- Ne bih - odgovori.

- Biste li vi onda odahnuli? - zapita Arsen ponovo kao da to ni ne može biti odgovor.

- Ne.

Odgovorite, prijatelju. - On ga već nije stiskao očima. Režao je borama lica:

- Ljubite li vi svoju majku?

- Ljubim - tiho šapne Rubelli.

- I ne biste odahnuli? Buržoa! Buržoa! - I odvrnuvši se od njega mljasne:

- Kad biste bili svijesni ljubavi, bili biste svijesni i mržnje. Kad biste prozreli svoje kreposti, znali biste i za svoje mane. I vidjeli biste, da je zlo u dobru. - Ali osjećajući ovu njegovu plahost i pogledav iz prikrajka na punoću lica, na obraze bijele ko sise, iz kojih će poteći

mlijeko, iskuhano, uškorupljeno, zažučeno... materija ona iz one kvrgaste puti, gdje se meso sinteziralo u kost i kost u tekućinu - Arsen stane mahati glavom:

- Ah, kaki je to kaos naša psiha! Kaka je to kaljuža. Ne gledajte je iz daljine ko impresionizam. Pristupite bliže, pristupite. - Govorio je blago, ljubazno, dobro.

Rubelli se nagne bliže:

- Impresionizam... dahne.

- On je ko psiha. Izbliza: packe. Iz daljine: ljepota.

Rubelli se nagne još bliže. Arsen je gledao u onu zubatu, koraljnu školjku na njegovom vratu.

- Pišete li vi što?

- Pjesme. - Govorahu obojica uzbuđeno.

- Što pjevaju vaše pjesme?

- Blud. - Arsen ne skinu očiju s njega.

- Blud - tiho prošapta Rubelli. - Blud. - I klone.

Arsen se odvrne. Shvatio je svojeg susjeda. A ovaj zapita.

- Neki dan govoraste o simbolizmu. Kako ste došli do ovakog shvatanja?

- Lijepo. - Arsen je odmah prihvatio riječ; žurio se. - Obolih na plućima. Već prošle godine. Bolest me skupi oko sebe i stadoh studirati sebe. I otkrih bolest ne samo na prsima, nego u mislima, osjećajima, spolu... Toliko toga razumjeh. Bacil u plućima, prevrat u mislima, apsurd u osjećajima, perverzitet u spolu. Individualizirah se: odijelih se od društva, debata, uličnjaštva, veselica i koketiranja. I rekoh: Ne znači li individuum bolesnika? Nije li bolest uvjet individualnosti? I nije li rasplod nijekanje individualiteta? Ako je tako, onda je askeza individualnost. Ali ako je individualnost raspojasavanje, zadovoljavanje, uživanje - onda individualnost ne može biti u askezi. Valja dakle dati maha seksualnosti, ali *ne stvarati* djece. Valja biti - perverzan! - Arsen nije »gledao« zanosno u svoje

riječi kao obično. One ga danas ne opijahu svojim vinskim vonjem; on je gledao pozorno u Rubellija. Ovaj se nekud sagibaše; izgledaše pokadšto, da se »želi« oteti nekakoj paukovoj mreži, što mu se stvara oko glave. Najposlije se čuo njegov glas pun nježnosti poput njegove puti.

- Ja sam bolestan, znate... a ja želim stvarati djecu i ne smijem... Ja želim ljubiti i brane mi... Šta bih ja bez svojeg platna, bez svojih portreta, pejzaža i zvonika... Onaj zvonik sjeća me prošlosti, djedova, sablasti... Ja ga preslikavah, vidite. I zatomljivah sve te osjećaje i sad si predstavljam sliku i čini mi se, da se iza onih boja krije *ovo;* iza platna, da se tako izrazim... Zatomljivah to. Jer ipak, estetika znači lijepo, a lijepo je ono, što se sviđa i uživa. Stara definicija, ali ja si umjetnost nikada drukčije ne predstavih. Zar mora svijet vidjeti na slici slikara bolesna, odurna... Mi smo tu, da otkrijemo ljepotu... da je makar stvorimo - pa makar i sebe zaprljali. Naši su haljetci blatni i ruke su kaljave, ali slika je čista. Nije li tako?

Arsen utegne dim.

- Razumijem. Velite: estetika. Razumijem. Ali ima vam takozvana paradoksalnost seksualna... miris smradeži... i tako dalje. A estetika je, rekoste, uživanje lijepoga; dakle uvijek - blud.

I odmah se digne.

- Ajdmo. - To mu je prebrzo došlo na um; trebao je vjetra, da ga izvjetri. Whisky ga je udarao u glavu. Ko kijača.

VIII.

Ove je noći bio prilično pijan. O tom se je uvjerio tek drugi dan. U džepu je našao jedan srebrni novac od olova i dva bakrena bez vrijednosti. Istina: mjesec se približavaše kraju i proljet stupaše vrlo nestalno, tromo i bezvoljno. Arsen nije bilježio velike promjene u

ovo godinu dana. Činilo mu se, da se cijeli taj dvanaestmjesečni život temelji na istome temelju, na kojemu se njegov život ne diže više, nego ka kojemu se spušta. Ulazio je u dubine svoje psihologije s više lakoće, priznavaše činjenice s više samosvijesti i kretaše se u njima udobnije. Njegove misli poput vida privikoše na mrak. On je i sad znao plakati; ali on plakaše od zanosa za svojim otkrićima, od čara frazeološkog i raskoši misaone, kad bi razgovorima zabrodio po kalјuži, kojoj nadjevaše ime psiha. Plamtio je tako često od oduševlјenja poput turista: kao da otkriva novi svijet i vratolomno roni u središte zemlje; najprije sâm, pa s Nikšićem i Rubellijem.

»Ode liječenje, mišljaše, ko Markova osnova. Ode rad ko liječenje. Ode štednja ko rad... Ja si nikada ne zaradih novaca za život, ja se nikada ne izliječih za - zdravlje... Smiješno... Stadoh raditi i moj je rad prelazio u rasipanje. Stadoh štedjeti i moja je štednja prelazila u škrtost. Stadoh se liječiti i moje je liječenje izašlo na karikaturu.«

Ćutio se ipak krepčim. Noge više nije vukao za sobom, kao prije poput okovanog kažnjenika. »Oporavih se zacijelo«. Utvrđivaše svoj oporavak makar ga nije trebalo ničim utvrđivati. Jer uistinu bijaše oporavljen. Ni ramena ga više ne pritiskivahu kao nedavno poput tupe, teške, metalne sparine. Ni zrak mu ne štetovaše: vjetar se sigraše s njegovim plućima; svježina mu se laskavo nuđaše. Ozdravljivaše i sada mu to podavaše *moralne* snage; liječio se, radio, štedio; bijaše dobar: smio je dakle postati zao: dolazilo je nakon ranog lijeganja, kure i marljivosti lumpanje s idejnim pjesmama, problemnim noćima; dolazaše vrijeme propagiranja ideala, rađanja i agitacije.

»Imam pravo na to: *Ravnoteža.* Ta ovo me drži.«

Pošao je k moru. Čudnim slučajem zagleda Rubellija. On je nekud hrlio veslajući po zraku gipkim ramenima.

- Karlo!

Gotovo je trčao za njim. Rubelli je usporavao korak kao da je u neodlučnosti.

- Jesi li gluh? - Arsen ga primi za ramena. Dojam, što ga je Rubelli načinio na Arsena bijaše čudnovat. »Ovaj je nešto sinoć ili jutros

izgubio« mišljaše. »Ovaj je nešto velika izgubio - dobar glas, poštenje ili stid...« ponavljaše i onda zapita naglas:

- Ma šta ti je?

- Ništa.

I uistinu bijaše mu »ništa«. Sinoć ne potroši ni krajcara. Ali uvijek još šućaše. Lice, začudo, ne bijaše nimalo zabrinuto. Ali kad ga je Arsen i opet zapitao: *»ma šta ti je?«* činjaše se, da dosada bijaše to bijelo, puno i meko lice u tami i da ga ovo jedino pitanje osvjetljuje. Išli su tako neko vrijeme šuteći. A na zaokretu k moru, Rubelli, zagledav jednu curu, žurno se oprosti i pođe još žurnije k njoj.

- Zdravo! Izvini! - Bio je pogledao Arsena nasmješljivo; ali i ova nasmješljivost osvjetljivaše. »Rubelli je nešto izgubio, sramotno izgubio.« Pratio ga pogledom: šetao je s onom djevojkom uvijek se smješkajući. Dugo je Arsen gledao u njega. I eto: njegovo smješkanje postajaše dvolično. Arsen je u njemu mogao gledati i iskrenost i usiljavanje. I tako je govorio: »Usiljava se, nespretan je, naivan; fali mu žena, fali mu snaga u kretnjama, govoru i glasu; vidi se da je čist i nevin.« A onda izazivajući samoga sebe odgovaraše: »To je iskrenost, spretnost, iskustvo; ženskar je u kretnjama, govoru i glasu; ne vidi se, da je nevin i čist.« Sjetio se dviju scena: jedamput je Rubelli bio s njim u društvu Savićevih; govoraše svjetski; Arsen ga sprva držaše velegradskim pustolovom, a onda, sinoć, Rubelli je priznao pod pritiskom alkohola i razgovora svoju spolnu čistoću u dvadeset i šestoj godini. »A govoraše tako svjetski, gradski, kavanski, mišljaše Arsen. Kao da je bio doonda sav smisao njegovog života i problema u tome: sačuvati svoju nevinost i prikazivati se razbludnikom; faktičnom nevinošću dokazati formalnu iskvarenost.«

Arsen ga već nije gledao. Mislio je duboko: njegove misli ležahu u dubini mozga i mozak u dubini duše.

»I nije li baš sav čar njegovog života u tome? Sačuvao nevinost i to ga buni u blizini svijeta i baš zato, jer ga to buni i ponizuje, on ulaže sav svoj talenat u to, da se »rehabilitira«; a on je darovit; on je poznat sa svoje spretnosti, gipkosti i zgodnosti u ženskom društvu.

Iako on govori o ženama s toliko shvatanja, to je baš zarad toga, što mora da ih studira, uči i čita, da tako zabašuri svoju nevinost.« Rubelli je dapače znao, koliko ima u gradu javno-privatnih kuća, znao je po imenu sve viđenije kokote i historije poznatijih dama. Jer on je *morao* mnogo toga znati!

Ali pred Arsenom promaši cilj. Njega je baš to navelo, da u njegovom govoru otkrije nutrinju, u istini laž, u iskvarenosti čistoću. Arsenova je intelektualnost bivala sve strastvenijom, razvitijom, životnijom. Pričini mu se baš sada, da sve ove ljude, što je povlačio po svojim birtijskim debatama i pred kojima razotkrivaše tragički sebe - izrabljuje. Ko trgovac: malo dajem, da dobijem mnogo. Uvlačio se izdaleka, uvijao u blizini; bijaše neodoljiv, neumoran, čvrst; laskaše, cvrkutaše i umiljavaše se »poput ptičara, kad hvata ptice«.

- Ja sam eto taki i taki - prikazivaše se on, rastvaraše osjećaje, kemiziraše analitički psihu i veličajuć bol, podlost i osamljenost, podavaše trojstvu čar individualizmom i ljepotu genijalnošću.

- Newton - bio je podlački rekao Rubelliju - bijaše čist - i zato velik!

Prešućivaše, da je Byron bio nečist i *zato* ništa manji. Ali on je proračunavao, kombinirao, zamamljivao ko da se radi o svoti novaca.

- Svi veliki ljudi bijahu nezdravi - bio je nastavio još podlije - i ako ste vi skrofulozan, ne možete biti bezvrijedan!

»I on je onda priznao. Kao Nikšić! I Nikšić mi je priznao, *kako* mu se sviđaju žene i što je u njih movens njegove potentnosti... Priznao!« Arsen je znao u tančine tu Nikšićevu ispovijest, ali je sad otjera od sebe. Znao ju je i zato ne moraše na nju misliti. Jer mu se Rubelli ispoljavaše u mašti: »Bio je turoban, poništen, izgubljen kao da kaže: a šta je taj život? Što ima vrijedna, osobita, čarobita u njemu?« I sva ta turobnost i potištenost kao da bijaše sad za Arsena neka posebna energija: energija smirenja, rezignacije i uviđavnosti: tako bijednik ostavlja kućište; tako gladni bježi u Ameriku. »I on tako bježi. I on je uvidio, da valja ostaviti kuću, makar je lijepa.«

Sav se podavaše mislima. »Ni Adam se ne usprotivi. Jer je valjalo

ostaviti raj. Izgubljeni raj!« Mislio je velikom žestinom, ali to bijaše posebna žestina poput one potištenosti, što je nazivaše energija. I ko da gleda u sâm prošli, daleki prizor, govoraše: »I Nikšić je došao k meni jednoga jutra i priznao, da osta prvi put u svome životu impotentan pred njom. Nije mogao. On, idealni ljubavnik, traženi drug za krevet, uvijek dobro došli gost javnih kuća, spolno rođeni soldat i župnik i - ne mogaše.« Bijaše to baš povodom njihovom razgovoru u pivani. »Ja dakle, ja! Ja kastrator! Otac novog čovječanstva! Borac i pobjednik!« Grijaše se od razorne pržljive strasti. »Crkni, prirodo«! Iznesla si bacile; okotila ih sama; dijete ubija majku!«

I bacili navaljivahu; oni sami; oni svuda. Prekriljivahu poljane poput skakavaca, pijeska i mediokriteta. Arsen ih vidjevaše uzmahanim mislima, intelektualnim očima i utjelovljenim intelektom; u tom je trenu živio onim istim momentom. I Nikšić mu izgledaše kao žena izljubljena, ostavljena i neplaćena: zato zamamna na papiru i u krčmi. »Učinih te propalicom, sifilitičnim i gadom; zato velikim, zdravim i mirisnim.« I sav zaljubljen u svoje fraze ispravljaše: »Ali ne! Ne odbacih tebe samoga; odbacih seljačke opanke tvoje i bivolsku snagu tvoju i uniformnu ljepotu tvoju i patrijarhalnu potensu tvoju. Učinih te svojim ko sebe... Ko Rubellija (?)...« On je mislio zamišljavajući da to piše; zato je tu u zaporke postavio upitnik. »Iskupih vas, robovi! Tebe iskupih, kmete, govoraše Rubelliju, i žališ za batinom.« I ovako gubeći se u figure, alegorije i prispodobe ponavljaše istu misao zamjenjujući ideju frazom. I kad bi to bio progovorio naglas, bilo bi u tome vrlo mnogo poze, ali ne trijezne. Ovake poze zauzimaju pijanci.

»Adame! Adame! Gdje si?«

»Tu sam!«

»Zašto se skrivaš?«

»Stidim se«.

»Zašto se stidiš?«

»Gol sam.«

Izgubljeni raj. Sjetio se one noći, kad oblačje predstavljaše ovake slike: trupine tjerane u ponor kandžijom kerubina. On gledaše istu tu noć nakon gotovo godine dana. Samo joj onda ne razumijevaše simbola propustiv nabujale možđane u spolno udo. A sada.«

Jest! Bijaše to čitavi jedan izgubljeni raj. Zauvijek. Nebesa, visina i površje. Ko »život«. Ali osvojeni, kupljeni, zarađeni pakao. Dubina i središte... Psiha!... Plamen buktaše. Cerekahu se kosti. Derahu se puti. Bunila se tjelesa. Ali bol ova modelovaše lica: za slikara; i pleća: za kipara; i grla: za glazbenika; i psovku: za pjesnika...

Njegove predodžbe i zamišljaji postajahu sve jači, krepči i zato se u svim ovim zalijetavanjima uza svu pretjeranost trezveni. Očaravaše ga pakao. Sjećao se prošlog ljeta, ispaljenog asfalta, atmosfere i glave. Sparina stiskivaše lubanju i raširivaše mozak; pržila meso i cijedila znoj. Ona atmosfera bijaše kao ona oko rastaljenog željeza, oko one presjajne, preguste i premasne tekućine. Ono ljeto! I onaj san! »Onaj san... Bijaše ko žeravka u pepelu... I pepeo me ne ugasnu... Sačuvao me.«

Pakao ga očaravaše, t. j. on očaravaše pakao: očaravahu se uzajamno. I sav onaj plamen, crljen kao da ga riga čitavo čovječanstvo, zanašaše na vulkan kranijski, gdje lava bijaše misao. I došav do te točke potenciranja i izgubiv u onom kaosu dovedene svoje drugove Nikšića i Rubellija naišao na - Lizu. I stao se zabavljati ovim čudnim slučajem:

»Gdje vas nađoh! Kako mi je milo!« Šalio se. »I tko vam je pokazao put?« Zabavljao se riječima. On je u sebi pisao, pjevao i sastavljao. Taki postajaše u mislima, razgovorima i drugovanju.

»Vi plamsate. Plamen vam je spalio haljine. Plamen je ogolio i one, moje drugove... A ja sam uspirio plamen.«

On je sada vrlo dobro shvaćao sva svoja pisma. Znao je za strast, što ih je pisala, za mar, što ih je sastavio i za svrhu onih podcrtanih, naglašenih i opetovanih riječi: »radim sve to bez mrve *proračunanosti*«. U drugom je pismu bio to ponovio i opet podcrtao. Bijaše sve to dopisivanje puko trgovanje: dajem, da dobijem.

»Kako je to jasno! Kako je to jasno! Ja sam pismima išao za tim, da

nju osvojim. Zato sam -«

Tu se je već stao buniti. Znao je dobro i osjećao duboko, kako se bio uhvatio one riječi *»tuku me«*. I odmah pomislio na »luđakinju B/S«, na prebrzi svršetak i iste riječi, koje ga tamo izazvahu na materijalni blud, a tu na intelektualna pisma. Ali on je i to zabašurivao. Stao se vrtiti oko svoje podlosti, ne strasti; oko sredstva, ne svrhe; oko »neproračunanosti«, koja je bila tako dobro proračunana.

Ne bijaše to sad osvojeni pakao; on je išao osvajati ljude, da napuči infernalnost. Radi ideje? U njemu bijaše smijeha, grkog i porugljivog. »Jer, razlagaše, ja potrebujem možda ženu; nijesam ni lijep ni zdrav ni jak, a to osvaja današnju ženu; treba dakle da stvorim ženu, koju će pritezati moj intelekt i za koju će biti sporedno to, što sam ružan, bolestan i slab.«

Ali mu već sada bijaše jasno, zašto je nužna intelektualnost: ne samo radi toga, što nije ni lijep ni zdrav ni jak! Još radi nečega! Još!... I grubo prekinuvši misao i zagušiv još grublje ispitivanje - otiđe. »Sjedio sam tamo«, pomisli, kad je već bio sto koračaja daleko. I pričini mu se, da je čuo vrlo dobro njihov kratki, reski, teški odgovor:

Zmijo!!!

IX.

Podveče je pošao na šetnju. Nakon mjesec dana po prvi put. Prve je dane šetao pod sumrak, u stisci, guranjima i komešanju, apsorbirajući sve one nepoznate fizionomije, tuđe ličnosti i gavanska izazivanja. Iđaše slobodan, nepoznat; a masa šarolika, bezobrazna, ogromna; prolaznici bezobzirni gurajući se u njega, priječeći mu hod, stišćući ga kadgod do klonuća. Ljudstvo! Kako postajaše u sitnicama nesnosno. Jedan bi stao ravno pred njim razgovarajući sa znancem. I Arsen zalud nastojaše provući se kraj njih. »Dozvolite«,

govoraše, ali oni ne slušahu omalovažavajući njegovu žurbu i ponestajanje snage... Ili u kazalištu: dolažahu vrlo rano i zaposjedahu sjedala čuvajući mjesta za svoje ljubavnice. »Dopustite«, govoraše Arsen: »Nema mjesta«, odgovarahu. A onda - za pô sata - čitave bi legije prolazile pokraj njega i svi bi se smjestili. Pa njihove primjedbe, gdje bijaše one užasne samosvijesne gluposti, koja upravo »izruga« tako umnost, da i pametni pod njihovom sugestijom zamijene glupost mudrošću. Ili zviždanje: i autor osramoćen ne samo pred njihovim intelektualnim vršnjacima nego i pred - svojim. Tako se ta publika guraše, narivavaše i zavladavaše. Sav taj niski svijet i sve te radničke pesnice i išarana lica postajahu mu na ulici mrska, odurna, nesnosna. Kao na zalagaonici: Jedamput pošao založiti kaput, a svi založitelji sami ljudi različni od njegovih odijela i amerikanskih cipela... Pošao i on gladniji i potrebniji od njih i došav među nje skupio najedamput oko svojeg čistog ovratnika sve blato njihovih osjećaja. Bili su sretni, što je i on - »gospodin« zapao u takovu nepriliku i umjesto da im postane bliži, ugodniji, poštovaniji, postao im dalji, prezreniji, antipačniji. A on se u sobi oduševljavaše za taj svijet: pjevao njihove prljave ruke i blato! Zarad blata ih voljaše, ali tu, na ulici, zarad blata ih mrzaše.

Danas je i opet ispao u mnoštvo, ružniji radi mamurluka, zgužvanog šešira, nebrijanog lica i nečišćenih cipela. Na trgu bijaše glazba. Stao da sluša. A oni se već skupljahu oko njegovog požutjelog ovratnika podrugivanjem, primjedbama i ujedljivošću. Jer oni ne imađahu ovratnika; i makar je njegov bio blatan, oni ga ipak uspješe zablatiti. Oni se tako došetavahu do kake umjetničke tvorevine, što predstavljaše njihov život i ideale i odlažahu rugajući se svome pjesniku, a u isto vrijeme precjenjivali starinu, kojoj bijaše autor pjesnik njihovih krvnika.

Arsen je sjeo na kamen i zapušio. Još se ogledavahu za njim! Još upozoravahu na njega! Ova masa! Režao je na nju mislima.

»Kruh i zabave! Bič i zob!« Ona bijaše uistinu gladna zabava, krvi i maltretacija. Bacaše se ovako na onoga, koji joj najbolje prijaše i koji na nju ne mogaše reagirati. Jedamput je to pasji dvoboj; drugi put Arsen; treći put koja emancipovana Engleskinja, neskladna ko konjska smrt i umna ko njezina bespolna fizionomija; četvrti koji

Švabo, koji ne zna njihovog izgovora, a pozna njih bolje od sebe; peti koji grbavac; šesti njihov govornik, koji dođe radi njihovog interesa u zatvor... I tako dalje. Arsen upravo pljuvaše; kao da u pljuvački bacaše više mržnje, negoli prezira: bacile.

Tu mu se približi jedan izderani, smradni, povezani čovjek. Po sredini čela nosaše povez; krasta lizaše napolje; povez bijaše čvrsto slijepljen krvlju, blatom i žutilom. Govoraše on mnogo jezika, ali svaki toli loše, te je i Arsen kvario svoj govor. Htio se od njega već nekoliko puta rastati, ali mu ovaj nije dao: opirući se o batinu iđaše za njim. »Hoće valjda da mu dam krevet.« Otresivaše ga sa sebe, nazvavši ga najposlije »s razlogom« lopovom. »To je dokazano: misli me okrasti. A ja sam bijednik, bez objeda i bez - novaca!« On je bio tako zbunjen od navale ovih blatnih ljudi, s jezicima zmije i mozgom zločinaca, te su logički zaključci izilazili na najnižu nerazumnost. I najposlije - rastao se. On je bio brži. I vidio je bolje. Onoga smetaše povez i ustavljaše noga, na kojoj se bijaše cipela ko skrutnula i slijepila znojnim smradom za meso.

Došav kući bijaše sav slomljen. Noge mu i opet otežaše i oči se sklapahu u težini vjeđa. Usnuo je vrlo rano. Poslije ponoći snivaše san »tehnički« ravan svim ostalima. To jest: sniva nešto, pa se probudi; a ova je budnost drugi san; pa se i drugi put probudi i ova je budnost treći san; pa se probudi i četvrti put i to je tek - java!

I snivao po drugi put; upamtio je slijedeće:

Vozio se željeznicom, *pošto je bio počinio nekaki zločin*. (Umorstvo ili ubojstvo?) Onda pao s vagona i otkinuo tim padom komad nosa. To ga je užasno boljelo, pogotovo kod operiranja. Onda se našao sa zlodjelom i iznakaženim nosom u jednoj crkvi (!), gdje se izvađala jedna njegova drama (!!). Bio je i on prisutan: raskoš života, nagon za bitisanjem i bludni čar uživanja u taštini bijaše u vanrednoj, užarenoj njegovoj psihi. Užarivaše je s jedne strane bol na nosu, s druge trenje nagona i taštine. Uopće, u tom momentu kao da se sve to kemički spajaše, rastaljeno u žari, što bijaše njegova lubanja i podgrijavano plinovima, što se od »spolovila rasprostirahu žilnim cijevima« (!).

A onda, onda - Arsen bijaše kasnije svijestan, da se *probudio nije* i

svejedno nakon svog sna *zaspao* i opet kasnije počeo snivati nastavak:

Iđaše s Nikšićem po svojem rođenom mjestu. Pošto bijahu - dakako! - počinili umorstvo (ono isto?). U Arsena pogledavahu ljudi. »Sumnjaju u mene«, govoraše Nikšiću tiho. Nikšić odgovaraše još tiše: »Ne. To te gledaju, jer tvoja brada udara svima u oči.« Išli su tako dosta dugo. Stali se tad skrivati: postajaše nesnosno. Nije ih mučila grižnja savjesti; savjest bijaše u njih čista; mučio ih strah pred zatvorom, osudom, vješalima. Užasan bijaše taj strah i - najedamput (!) *za samog sna* Arsen se *uvjerio*, da je to *san* pa *pustio*, da se nastavi - rad iste onake taštine, podbadane sad strahom; - ali kad mu je scena postala već prestrašnom i on se gledao pred vješalima, stao se mučno, patnički trzati u *namjeri, da se probudi.* Dugo se trzao i najposlije i - probudio! Tako se prekida čitanje i zatvara knjiga... Digao se oko desete s neobičnim izražajem lica. On si ga bar tako predstavljaše. Osjećaše, da njegovo lice mora biti blijedo, sumnjivo, tajanstveno. Tako moraju izgledati oni, koji noću vode razgovore s duhovima. I pogleda se u zrcalo. Ništa od svega toga ne bijaše na njegovom licu, ali on je bio tvrdo uvjeren, da zrcalo ne izražava njegovog lica kao što je sinoć držao zastalno, da ga onaj »čovjek s krastom« želi okrasti, makar ne bijaše u njega ni prebite pare. I nehotice pomisli: »U njega možda ima i novaca; da je spavao u mene, ja bih možda danas ručao.«

I došavši u kuhinju približi se k Mariji i gledajući dugo u njezine usupnute oči zapita:

- Hoćete li mi pozajmiti deset kruna?

- Hoću.

- Vaš otac ne treba o tom ništa znati.

- Ma dakako.

- Hvala. - On je primio njenu ruku i ljupko, zamišljeno, lagano rekao:

- Vi ste svi dobri.

Sproveo je čitav dan u biblioteci. Oko četvrte pošao je u kavanu na

bijelu kavu. Ispio, pročitao novine, zapušio i ostao dugo zagledan u pločnik. Počelo je kišiti. Ne potraja dugo i uđe Rubelli. Bijahu njih dvojica sami u kavani; a kako je konobar izgledao silno pospan, naruči Rubelli čitavu flašu nekakog žutog, masnog, škakljivog likera, što se je jednakom snagom širio u želudac, nos i glavu. A Rubelli je danas htio da pije. Ali kad su ispili i zadnju kap, Arsen poželi apsintha.

- Mrzak mi je - rekne - ali je grk. Razumiješ?

Rubelliju bijaše svejedno. Bio je on sladokusac, ali večeras se bijaše zabrbljao sretan, što Arsen šuti, pije i sluša.

- Vidiš... sad počinjem i ja razumijevati one nastranosti... Miješa mi se. - Malo iza toga, on je tvrdio:

- Poludjet ću - i bolno, žalosno dodavaše: - Ne vjerujem u svoju snagu. Ne mogu da radim kao prije... Danas to osjetih... danas ujutro. I on se nehotice razotkrije, kad ga je alkohol bio pritisnuo ko inkvizicija.

- I vidiš, sve ovo, što naslikah i što mi podavaše kruh, ipak mi izgleda kadgod vrijednim... Ali ne mogu više da se u ono zamislim, udubim, proosjetim... kako da kažem... otuđio sam se od onih sižeja... A ovo novo, ovo novo kao da se tuđi od mene. - I bez mržnje, umilno, nježno, suzljivo, dodavaše:

- Kao da sam pobjegao od kuće i ne našao drugog kućišta... Ili kao da me pozvao na zaslužbu jedan gospodar i ja sam bez otkaza ostavio prijašnjega, pa me sad novi neće da primi.

Arsen postajaše sve grči, mračniji, tvrđi. Činilo se, da se ono još uvijek mrsti od prve čašice apsintha.

- Gubim snagu i nemam snage... Poludjet ću...

Ali drug ga ne sažaljevaše. Šutio je nepomičan, stisnutih usana, i groznih obrva.

- Poludjet, veliš - progovori onda - a zašto?

- Sablasti... - Njegov je glas drhtao, ali ne od groze; bijaše u tom drhtanju nekako laskavo, ulagujuće ganuće.

- Ovo, što nemaš snage, što nemaš zamišljaja, mašte, modela... Pa ovo, što si bolestan, što nosiš kaznu za zlodjela otaca... što mi ti svojim drugovanjem samo tumačiš, objašnjavaš i dozivaš u pamet neprestano, nesmiljeno, ko sudac Ibsenove »Sablasti«.

- Ja? - Arsen je bivao sve mračniji.

A Rubelli već plakaše. Bez suza. Bez nade. Bez utjehe. Uništen. Arsen nazivaše samoga sebe prokletnikom. Srljaše li to njegov drug? Da, zaronjivaše i on u dubine i željan, jer privikao, uvijek zraka, stao na dnu - otvarati usta. Tu se Arsen podiže i umah sjedne.

- Slušaj. Ti znaš, kako ja snivam. Evo noćas. Ja dakle i u snu, besvijesti vladam zasad donekle samo svojom budnom svijesti. Možda si umišljam. Ali ja poludjeti *ne mogu*. Veliš, sablasti. I meni se kadgod idejno priviđaju, ali mene sablast ne može uplašiti, jer može najviše pobuditi moj - interes. Ja sam, vidiš - govoraše sve napetije, oštrije i krepče - ja sam obolio i stadoh učiti; ja postah impotentan i stadoh i opet učiti. Bolest me nije prepala ni impotensa poništila, jer je to previše *interesantno.*

- Rugaš li se? - Rubelliju se tako pričinjalo. Kroz njegove zamućene, opite oči uvlačio se Arsenov »cinizam«. Arsen se tu nasmijao i kako je baš ispijao apsinth, smijeh bijaše zelen.

- Jest, ponavljam: interesantno! Dosadna je čitava literatura bez propalica, luđaka i zločinaca. Život je interesantan, ako ga žive ljudi, a ljudi, ako spadaju u psihopatologiju. Psihologija počinje tamo, gdje zdravlje prestaje! - Gegaše se već i on. Stao popjevati. Nekoliko stolova bijaše već zapremljeno. Zadnji pridošlica, nekaki grijač, šta li, sjeo za njihov stol. Nije još bio isprao lica; vlaga ga je i više mrljala. Arsen ništa ne upamti. Plaćao je Rubelli. Pjevahu zajedno. Oduševljavahu se uzajamno. Jedna riječ, što je pala iz nečijih ustiju poput cekina, zaokupi njihove poglede, želje, ruke i strasti.

Anarhija!

I kad je kavanar dao znak za odlazak, oni ne izađoše još. Jer je Arsen baš onda stao lizati ko pseto ono blato na grijačevom licu i sve niže - stao cjelivati ruke. One ruke! Ko nekad sramotu javne bludnice Ljube.

X.

Dolažahu i opet one noći, one njegove velike, nemile, besnene noći. Malo je čitao. A kad se veče spuštaše lagana kao sapa majčina, kad je dozivaše pospana zvonjava, on je šetao obalom ironički gleđući u radni svijet, što je polazio spavati i gospodu, što izazivahu apetit poput izloženih šunka i salame. Ironiziraše i vaselenu »spokojnu ko zavaljeno govedo i prečesto jasnu ko oči gluposti«. Samo sunce, oblaci i more uozbiljivahu njegov pogled: »sunce, na zapadu što niti grijaše niti svijetljaše i svejedno bijaše tamo vidljivo, živo, pomično ko impotensa«. I oblačje »kad odražavaše zadnje rumenilo neukusno i neskladno poput Maljavinovog platna«. I more »zablaćeno ko oči bludnice i prljavo ko pesnice revolucije«. Ali nebesa se vijahu, »blijeđahu, umiljavahu kao put skrofuloznog Rubellija«. I oživljavaše luna, »kao lice našminkane i napudrane djevojke...« A on se bacakaše: misli njegove kašljucahu kao ono davno njegov organizam. I dizahu ga s kreveta, jer ne bijaše vrijeme spavanju. Valjalo je naći izlaz, formulu, riječ: valjalo je naći logiku apsurda. Jedamput je bio rekao: »Ova realnost nisam ja«, a sada kao da i ova realnost bijaše on; bijahu dva bića u njemu i dvije realnosti: jedna ljubav čovječanstva, druga mržnja ljudi: samilost za čovjeka i teror za društvo.

Teror za društvo. Osjećaše ga ono jedamput na kolodvoru, kad mišljaše: »kako je to vrlo jednostavno baciti bombu u onaj kup tamo«. Osjećaše ga ovo nekoliko dana, gdje je riječ »anarhija« stala čarati u njemu neizrečenu raskoš zadihavajući njegove nerve u velikim, gospodskim masama: tada je on spuštao preko očiju šešir, ne gledao ljudima u oči i žeđao izazov kicoša. Dapače! On je stao porugljivo prolaziti pokraj vojnika, lopovski ispitivati izloge i smišljao primati kaki anarhistički list na svoju punu adresu i čitati javno, na trgu. Pričinjaše mu se, da su i ovo baš isti psihički,

kolosalni, neiscrpivi majdani. Ali onda ga zbunjivaše, što u pijanstvu i pjesnikovanju liže i guta požudno blato, pred kim se odvraća u životu; što ga zanaša gladovanje i patnja na papiru, u spominjanju i pričanju kao što baca kuražno bombe - u misli.

»Lažem li dakle? Koja sam realnost ja?«

Ovo bijaše upit, što ga natezaše, svijaše i buđaše. Bijaše mu, da se provukao kroz njegov organizam i on čitavi dobio njegovu formu.

»Blud, prljavštine i progoni« - ponavljaše onu rečenicu, što se je nekada onako hobotnički gibala u njemu - i »iste forme stida i zanosa«.

»Razni, oprečni, daleki razlozi i iste, složne, jednake posljedice.«

Ali sad se to ne gibaše u njemu. Začas pomisli, da se to sledilo, otvrdnulo, skrutnulo. U glavi: Kvrga! A onda i opet ova rečenica tako skrutnuta plivaše i gibaše se u njemu, jer začas mu se opet pričini, da je on sâm voden, glibljiv, izmekšan. U psihi: kloaka!

Zato ove noći ne usne vrlo dugo. Mislio je, dozivao sve u pamet, sravnjivao i onda - kao da je primio onu rečenicu za grkljan košto ona dosada njega; - on ju je bacio u kraj. Bijaše razmišljanjem toliko ojačao. »Ne ću misliti na nju.« I nije mislio. »Oprečni, daleki, razni razlozi - pa dobro! Da vidimo! Da vidimo!« Podsmijevaše se zlobno, pohotno, duboko, jer kao da je razlogu bio našao ono glavno: ime.

Odsada se sasma uvukao u sebe, po noći, u svoje misli. Podavaše im se kao duhovima, s kojima se on dobro gleda, razumije i snalazi. I jednoga jutra skoči s kreveta i stane šetati. Šetaše cijeli dan; bijaše zadnji u mjesecu i »ime« bijaše ispravno, valjano i - zakonito.

Posljednja ljubav. Onda, kad je to bilo, on sâm nije mogao zapamtiti, kako je to sve išlo. Sada mu je to jasno. Čudnovatom nategom intelekta uspije sada konstruirati čitavi događaj: ispuniti praznine pamćenja i spojiti zapamćene činjenice. U njegovom sjećanju bijahu komadi i on stvori sad od njih građevinu od porušenog, iskidanog materijala gotovo genijalnošću umjetnika.

Potkraj rujna. Pred pola godine. Na klupi. On i jedna sluškinja. Razgovor o gazdaricama. Stisnuti oboje. Arsen je tapka, stiska i

štipka - za dio tijela, što nabujava poput mjehura kao da se tude skuplja sav strastveni, uzrujani, bludni dah. Onda je vuče preko koljena: poledice. Ona se lagano otima. Jedamput dapače zarine svoje prste u njegovo stegno. Rvaju se ovako i natežu. Ko derani. U zasjeni, daleko, gore, u šumi, za lune. Žari ih noć, razmetljiva poput vjetra, što diže prašak, hartiju i svite. A ona je slabo odjevena. Ima samo kiklju - za sprdnju; i košulju - za šalu. Arsen ne mari za sise. Ne mari ni za lice. Ni za cjelov. On se sav gubi oko bokova, kukova i stegna. I opet je ona prebačena preko njegovog krila. On je priteže još više, još jače, još bliže. I ona ga grebucka sve ljuće. Ali on ne osjeća svoje boli, jer vjeruje u - njenu. I onda - svale se najedamput... On ju je zbilja privukao. Padoše. I digao joj svite. Ali to bijaše prvi put - odostrag. On je se dotako. Ali to bijaše prvi put - šakom. On je svršio »koitus«, ali ne skinu svojih hlača. Bijaše gotov: prvi puta zadovoljena strast s punim uživanjem, neprekinutim bludom i bez straha za dijete. Prvi blud individualizma:

Arsen se napokon nazvao sadikom.

Napokon. Mogao je odahnuti i krenuti dalje. Jer odnošaj prema sestri i njegove karakterističnije ljubavi ne obrazlagahu ništa: bijahu prekrivene tananim, gdjegdje »naravnim« perverzitetom, dolazeći do kulmena u frazi i štipaju. Ali sada: Sadizam sve osvjetljivaše. On bijaše pokazao, istina, svoju golotinju, ali valjaše i nju - ogoliti: Ovo bijaše luč, posljednja ljubav. On je slutio da je rasjekao veliki jedan čvor, ali ne mačem. Njegova poza ne bijaše sredovječna, viteška, herojska: bijaše podlačka, sramotna, moderna. On je vidio da nije razina brijega dno - dubine su preko nje, iza nje, dublje. Dapače! Dubine bijahu oduvijek u čovjeku: valjalo se samo spustiti, stegnuti, suziti u sama sebe i mišlju izbrisati atribute duše.

I Arsen je zabilježio: *Prva točka.* Najranije djetinjstvo: treća godina. Spavaše tada - rekoše mu kasnije - sa sluškinjom i volio ju je od rođene majke. Kad je ona odlazila, plakaše dugo za njom. »Ne razumijemo, zašto plačeš, govorahu, kad te je ona uvijek tukla«... Ni on ne razumije. Sad razumijevaše.

Druga točka. U pučkoj školi spadaše u privilegovane i zato ne podvržen učiteljevim maltretacijama. Ali voljaše kao pučkoškolac

igrati se s djecom - »škole«. Igrahu u šumi. Arsen je uvijek volio biti »učenik« i primati kazne od »učitelja«. Jedva se primjetljivo javljaše simpatija prema onom »učitelju«, što bijaše - ženskoga spola. Ali što je dalje koracao u godinama i što je u tome pljuskanju mogao osjećati više draži, ugode i čari, to se naklonost svraćaše jasnije i više ženskome spolu.

Treća. Druga pučka škola: u osmoj godini. Jednoga se jutra digao sav rumen, napet, uzrujan. Snivao, da ga žena pravoga učitelja kažnjava prebaciv ga preko krila. Osjećaše njezinu ruku, toplu, jaku, žednu. Po prvi put bijaše to, što mu se i spolno udo napelo, izraslo, okrupnilo - ali bez mrve materije. I onda još nekoliko ovakih besvijesnih jutara, dozivanih maštom i određenim položajem tijela i onda - godine i godine ništa! Bijaše to ko bljesak genija, provala vulkana i revolucija mase. I vulkan postane za godine i godine mrtav. Ali sav taj život do dvanaeste godine ne bijaše bez tutnjava, potresa i nemira. Ne odražavaše se na samom krateru; odražavaše se u okolici; ne u geniju, nego u masi, ne u centrumu, djelovanju revolucije, nego u provinciji i spominjanju. Tako se već u trećoj pučkoj školi izobijestio, došao do zatvora, ćušaka i šiba. On im se otimao, morahu ga četvorica držati, ali njemu su oni mlazovi bili ugodni.

Četvrta. Dvanaesta godina. Ljeto. Priroda ražarena, mamurna, znojna. U šumici, do njegove sobe, djevojčice u kratkim suknjama, još kraćim čarapama, bez ovratnika, i bez rukava. Zatrčavaju se, hvataju, sudaraju i padaju. Haljine se lako otimlju njihovim tjelesima i tjelesa haljinama. A Arsen iza kapaka gleda i žudi za njihovim haljinama, nogama, kosama i smišlja čudnovati prijedlog: igrat ćemo se skrivača pa ko se posljednji da uhvatiti, dobit će pet pljusaka. I ova ga pomisao omamljuje, lomi koljena, siše kosti i on postaje mesnat! A ona misao sva goropadnija, proždrljivija siše i meso i ostaje - tekućina.

I opet - začudo - to je trajalo dva tjedna, ali onda se sve utihnulo - ohladnila priroda, nestalo zeleni i nestalo djevojčica. Žena je već bila dosta jasno i određeno istupila, ali za godinu dana, u trinaestoj godini, u istom onakom ljetu, kraj istih onih djevojčica - on bijaše već momak. On nije htio biti njima niti ravan: on je htio biti *nad*

njima: biti »učitelj«; suditi »učenicima«, a ne biti »učenik« »učiteljici« i pogotovo: ne kažnjavati - »učenike«... Ali to bijaše mašta, tajna, osama: pojavom *prve* protoplazme on je prestao biti na djelu ono, što bijaše u misli. Društvo ga odijeli od njega samoga: on postajaše realnost, ne realnost Arsen; društvo upotrebljavaše njega, ne on društvo. Zato, što bijaše u rijetkim časovima »osamljene besvijesti« njegovo najveće uživanje, u mnogobrojnim časovima »društvene svijesti« bijaše mu najogavnije djelo: on se nije ufao udariti dijete i nije za živu glavu dopuštao, da ga se dotakne ma tko: niti je on tukao druge niti je dopuštao da drugi tuku - faktično - njega. Zato je tek sada razumio svu groznu, suludu, ubitačnu sramotu krsnog svog kuma, njegovih propovijedi i srednjega vijeka. I kad je doznao od jednoga druga, da njegova »osamljena besvijest« znači rukama ovlažiti tijelo i osušiti mozak, znači naime da rukoblud pokretenjuje čovjeka, Arsen se ubrzo kani *takog* abisa. Jer onda bijaše poletan, buntovan, poet. Čitao je, pisao, govorio: u četrnaestoj godini. A u petnaestoj je već znao sve: izgubio religiju, boga i moral i za uzdarje dobio znanje, literaturu i bordel.

Sad se i opet vratio na svoje karakterističnije ljubavi. I nije trebao no opetovati istim onim redom svoje uspomene, pa da u njima vidi daleko više, no je pred godinu dana vidio. Citiraše:

»Znao sam, da je Adela nada mnom; jer se sigraše s mojim tijelom, što drhtaše kroz njenu nemilu igru...«

»A Zora bijaše poda mnom. Zora s brčićima, u crvenoj kiklji i bijena od muža (?)« Ovo je posljednje on sada dodao.

»Amerikanku potapkah po naježurenom mesu i hvatah ga užarenim pesnicama«.

»Luđakinja iz B/S pričaše: Stražari me vukli, hvatali i tukli; i rukave mi razderali«.

»A ona iz dalmatinskog podruma imađaše meso ko da je dobrano udarcima umekšano. Izgledaše da ona istom nasladom prima i daje udarce.«

I ona ista crta bijaše sada valovita, neravna i duža. Predstavljaše njega cijeloga, gdje prelazi brdinu, ali s očima sve oštrijim i sa

sviješću sve jasnijom. Isprva nije znao da živi i što je dulje živio, sve je bolje poznavao život. Iz besvijesti ulazaše u svijest, iz nemoći u snagu, od ropstva u tiraniju, iz sobe u svijet: društvo mu poda knjige, žene i novac, ali s pogodbom: služi mi sada ko momak; kad dođe vrijeme ko muž I onda, najzad, ko otac. I Arsen je služio, dok nije došla tuberkuloza i denuncijantski izdala sve tajne, namjere i ciljeve gospodara, mecene i dobrotvora. Ko da mu govoraše: »Ti daješ više no što primaš. Društvo hoće od tebe »kastraciju« poput vlasnika sikstinske kapele, koji obećavaju pjevačima - raj!« Ali Arsen ne vidjevaše toga odmah. Nije znao, da i knjige, koje mu društvo davaše, i znanje, koje mu ga pružaše, i novac, što mu namicaše, i žene, na koje dobivaše popust - nije znao, da je to ciganluk, koji ti plati vino, da te opita okrade. I Arsen veličaše stvaranje, zdravlje i prileg u teoriji i praksi. Htio je biti potpun, realan i iskren. A njegova teorija bijaše lažna poput njegove prakse. Ciljeve društva i speciesa postizavaše tek svojim perverzitetom, ali movensi bluda ne bijahu ni cjelovi ni sise. Jer društvo umovaše: ako si rođeni zločinac, budi krvnik: jer kad možeš kršiti zakon, najsposobniji si da ga braniš.

Ali kad ne smjede pljunuti na cestu i kad krvnik ostade predugo bez žrtve, Arsen se *stao oporavljati,* zločinac smišljati bijeg: izrabljivani pritisnuo izrabljivača najprije štampom, pa skupštinama, pa organizacijama i sveopćim pravom glasa.

Arsen je nastavio citirati:

»Želio bih stiskati k sebi njezino izbito tijelo i raščupane kose.«

»Oko Nikšićeve gazdarice drhtaše nešto crna i odurna i ona izgledaše ko glad, što neće da jede i sâm se izgriza kidajući meso i oblizujući nokte.«

»A sestra - jer sestra, jer joj je prijetio kum, rođaci i muž i jer bijaše sestra... I jer sam je tješio samo zato, da mogu rođenoj sestri bujmiti bokove i - normalno ljubiti u snu...«

»A ona me je sjećala koje poznate primorske djevojke, što joj je majka raščupala kose, a ona se izderala u bezobraznom plaču i - jer sam joj govorio: da nas ovaka avet zahvati, ovaka...«

»I možda bi bila došla i trafikantica, jer je bila vrlo mlada i jer sam

želio biti njezin - instruktor. Dok »zadnja ljubav« ne zaguši sve, jer ne osjećah svoje boli iščekivajući njenu, jer joj podigoh svite odostrag i poljubih šakom.«

Jest! Istiskivahu njegov blud i priroda jezuitski mudrovaše: svrha posvećuje sredstvo.

Arsen se u zanosu ispitivanja zalijetavaše predaleko, vratolomno i riskantno. Izgledaše ko filozof, koji izrabljuje i konstruira činjenice za svoj sistem i spekulant, koji nategne u svoju korist novinstvo. Zato mu se pričinjaše nečim svijesnim besvjesnost; nečim idejnim život, nečim proračunanim djelo ignoranta. I kavana i šetalište i kazalište i birtija i zabave i bludilišta i služavke i skupštine i glumice i demonstracije - sve ovo paraliziraše njegov kažnjivi, sramotni, prokleti blud: jer je valjalo biti čovjek života, a život bijaše žena, vika i vino - valjalo je biti na razini momaštva teorijski i praktično - valjalo je biti normalan to više, da zabašuriš time svoju abnormalnost poput rječetine u ustima nevinoga, apstinense u onima razbludnika i pljuvanja na samog sebe u junaka golubinje ćudi. I ako se jedan svjetski novelista ponizio u masi do toga, te se za ženidbe nekake stao dizati na prste od puste znatiželje poput najblesastijeg seljaka, valjalo je da se i Arsen ponizi uzdignuvši se momačkom snagom do ženske slabosti.

I više. Ako si ubojica, budi krvnik - ako si sadik, budi buntovnik!

I Arsen je izgubio školu, pljunuv na profesora; došao u zatvor i protrv nečije prozore i stražarska leđa; osjetio spolnost prema Nikšićevoj gazdarici, gdje je rugoba izazivala predodžbu vještice; ciljao na djevojčice, gdje je prileg pretpostavljao nasilje, i na nevine, gdje je zahtijevao bol; hvatao se bludnica, gdje je uštip bio uvod u cjelivanje, i sluškinja, gdje je zvizgac bio obična duhovitost.

Ne mogaše se on provesti jasan, potpun, istinit: sramota mu podrezivaše krila, oduravanje hladilo krv i svijetlo pršilo snagu: zato je prštao kroz uličnu viku, drskosti derana, zanos za nevinima i prilegom, začinjenim štipanjem i pomišljajima. Morao se dakle seksus izraziti u socijalno pojmljivoj formi, prema nivou ondašnjih oblika bludnosti i staleža ženskog. Arsen je tako stao veličati nevinost, cijeniti služavke, prigovarati profesorima i dizati svoj glas

za slobodu, ustavnost i napredak svog naroda. Postajaše negdje agitator za zdravi koitus, drugdje za slobodu čovjekovu; negdje propagator protoplazme, drugdje ideja. Tako je izašao iz škole i ušao u bludilište; izgubio krevet u sobi kod broja 4 i našao u zatvoru; pljunuo na profesora i poljubio Zoru; došao s onom iz »dalmatinskog podruma« do zahoda i patriotizmom u formi kamenja do drugog kata.

I odmah, u sarkazmu, što ga posvećivaše pušeći se mozak, pitaše nekud izazovno, grko, čovječji: »Što je dakle realnost?« I odgovaraše govoreći u jedno uho: »Zato ne postah ni nostalgik ni melanholik« i u drugo: »Bježah od svoje realnosti u vašu realnost i rekoste: realan! Vratih se samome sebi i govorite: nerealan! Evo ruke: Sluga sam!!«

XI.

Bijaše mu sada pojmljiva u najskrovitijim motivima njegova pjesma, figura, trop... od januara iste godine:

> *»U maglu - pođoh ovako razrovan ko građevina, što se raspada od vlage. Jer vlaga je ona, što je zaderala u moj organizam i umekšala nekad tvrda, kamena pluća. Odakle je došla? Ja li je donije vjetar s jugovinom ili bura s mrazom ili noć s nabreklim pjesmama, cjelovima i očima od - alkohola?*
>
> *Pođoh i stadoh. Magla obujmila vaskoliki grad ko gusti dim jedne herkulske cigare. Ispuhnula ga ova putena vasiona, razgaljena ko haremska blud. Dahnula, kihnula i pljunula i zatrpala historijsku ljepotu, potopila u pljuvački kupole, oble ko kukovi okupanih nimfa, i turnjeve, čađave ko ruke razapetog gorile i krovove, reske ko hrbat ogladnjelog pseta. U tišinu gluhoga, nijemoga i slijepoga grada tek što vapor ispušta kratki, slomljeni i izgubljeni krik; on jedini ko nekako boštvo, što ga je čovjek - kreten satvorio sam i pao ničice*

pred genijalnim djetetom svojim.

Stadoh. A tamo se razbire nešto živa - nešto živa u iz grijanoj i mrtvoj mećavi; nešto uobličena u bezobličnoj i maglenoj gromadi; nešto tvrda u svemirskoj i raskvašenoj hunjavici; nešto tamna ko modrica na bijeloj koži, nešto sve krupnije ko oteklina na izbatinjanom tijelu.

Čovjek! Ko da je krv prsnula iz ove mase, kad ju je nečiji bič tresnuo u živo... A onda drugi, treći... Same kapi - cjelovi biča, same kapi - djeca boli iz jedne rane, što bude utroba.

Zašto sam stao i gledao te bezbrojne kapi, kako ničU, prolaze i odlaze? Zašto sam gledao uvijek nove rane i uvijek istu krv? Zašto?... Kad ove iste večeri usnuh, da me u noći probudi razgliblјeno, klimavo pluće... Čitava jedna građevina prodrmana i razrovana...

Pridigoh se na krevetu hvatajući sapu ustima, nogama i rukama, tražeći jedan sami dah života iz ledenih zidina i crne atmosfere. A u prsima vatra, zasipavana pepelom i podjarivana vjetrom... I pluća... suhar napita vodom: vlaga i plamen, zagrljeni ko očaj brodolomca - borba dvaju života za jednu zajedničku - smrt!

Tad stadoh psovati... psovati izgrbljen, bijedan, udavljen. Raskopah krevet, razderah plahte i istrgoh sanljive oči kružeći s njima po plafonu ko s dvjema pesnicama, kuburama i noževima, što traže krivca, boga, ništicu, cilj... i bijes jednog života, što ne može da pogodi u živo - nju, bez obraza i bez časti, opjevanu hulju i posvećenu kukavicu: religiju poluljudi i ideal poluživina: nju - boga i nirvanu.

Psujem. A psovka me krijepi ko vino, hrabri ko zanos i tješi ko molitva. O svi vi, što vjeru izgubiste ko uspomene ili razderaste ko krivu banknotu ili sažgaste ko ljubavno pismo ili odbaciste ko dogorjelu cigaru ili upotrebiste ko zastarjelu novinu - evo vam nje, vjere, nade i utjehe... i više: evo vam krvi nezacijeljene, vruće i žive rane. A dok je krvi, ima života!

Iz mrtvog je tek Krista protekla - voda!!!«

Istina: bilo bi zasukano, fanatički reći da su i buntovni i patnički osjećaji i pohote istekli iz jednog spremišta poput bluda: jedni prema mozgu, gore, drugi prema spolovilu, dolje: sifilis što udari u udo i glavu kao piva... Ali perverznost spolna to začinjaše, bar u frazi, na papiru; ona podavaše čar, draž i strast, gdje to mogaše podati; stvarahu kompromise i najposlije bolje situiraniji izrabljivaše slabijega: blud intelektualni zasjenjivaše spolni, jer kod njegovog uzrasta pogodovaše i vrtlar i zemlja i zrak - protivno drugome. I Arsen postajaše strastveni intelektualac nailazeći misao na dnu čaše ko nekada suze, u suzi probleme ko nekada alkohol. A pio je, jer je i svaki seoski ljubavnik morao - jesti.

Ove je večeri i opet plaćao Rubelli. On je padao sve niže, u mrak; izgledaše ko čovjek, što je iz rasvijetljene sobe pošao u tamu i onda gleda ujedno u ono svijetlo. Ali pred Arsenom postajaše odvažan. Prepustio se da ga voda: tako je bar mogao zatvoriti oči.

- Ilustrirao sam tvoju pjesmu: u nizini magla; a gore jedna ruka izvlači iz nje kijaču, na kojoj se hvataju kaplje krvi. A markiz, što je češće u mene kupovao slike, rekao: gluparija!... Nisam uspio, znam... A *onako* ne mogu više. - A za pô sata stao je Arsen pitati nemilosrdno:

- Razumiješ ti ovo? Ubijaš se, a želiš život; prezireš ljude, a ljubiš čovjeka; oživljavaš čovječanstvo, a ubijaš ljudstvo.

Gledao je cijelu svoju seksualnu psihologiju: reakcija »realnosti« socijalne na individualni perverzitet: što je mlađi, reakcija slabija: što je reakcija slabija, sposobnost uživanja manja: Porast uživanja = porastu reakcije!

- A razumiješ ti ovo: što čovječanstvo voli više bitisanje, više se uništava; što pjeva misao više život, dalja je od njega i što više ljubiš čovjeka, više mrziš ljude. - I problijedivši završi:

- I ako to razumiješ, onda tek imaš neko pravo, snagu i dužnost iz pljuvački graditi poštu, od dinamita slobodu i od zločina svetinju! Nihilizam rad života, uništavanje rad stvaranja i krv rad sućuti!

Ne plamsaše; blijeđaše i više. Sva žarkost njegovih dojmova, sva naprava njegovih opazaka, sva nategа njegovog intelekta - život od ovo godinu dana, što se izražavaše u razmišljanju kao kod djece u skakanju i djevojčica u plesanju i vojnika u bludnosti, stao se sintetizirati ne u spokojnom snu, nego u spokojnim mislima. On ih jednostavno ispovijedaše. Ali i ova sinteza bijaše tek podata za analizu: prošli život za budući. Zato je problijedio. Pričinjaše se, da njegovo lice, blijedo i uzvišeno poput njegovog glasa, gleda u nešto velika i duhovna. Bijaše baš tako svečano. On je gledao u - skrajnosti uma.

XII.

Prvoga je primio novac od Julija i pismo od sestre. »Sad si valjda i sâm uvidio - pisaše Jelka - do čega može dovesti neredoviti, neuredni život. Smiri se i sredi... Moj ti je muž isposlovao mjesto, gdje ćeš raditi vrlo malo za prilično veliku plaću... Moj je sinčić pun ko maslac... Dođi, da ga vidiš... Svi te očekujemo... Savićevih si se krasno dojmio... Strogo povjerljivo! Liza očekuje tvoje pismo; povjerila mi se... Ona je vrlo dobra djevojka i čini mi se, da se nada... Meni bi to bilo vrlo milo, jer biste se vas dvoje dobro slagali, o tom sam uvjerena. A i ti bi postao, ako već nisi, ozbiljniji... Smjesti se, eto, to je glavno, a i Liza ima nešto... Ponavljam, da te svi nestrpljivo očekujemo. Ujak veli, da mu je piva bila uvijek hladnija uz tebe, a i Amalija priznaje, da si ju i rasrdio i nasmijao... Julijo te ljubi, koliko mi svi skupa... I moj muž želi, da zaboraviš na sve bar za polovicu, koliko je već on zaboravio...« Na kraju su bili pozdravi.

Arsen se načas snuždi. Osjetio nešto sjetna, nujna, labava. Ali to ne potraja. Iznikoše mu pred oči svi oni dani lumpanja, kemiziranja i »realiziranja«, užasna udaljenost svojeg života od njihovog pa ono, što ga oni nijesu ni poznavali drukčije no po imenu, a on njih sasma obratno, što su ga oni mogli i osuditi i braniti, a on njih proučavati i

najposlije to, što su oni išli u svemu za tim, da ga učine pred svijetom i za svijet što vrednijim i što više odjelitijim od svijeta, s kojim je općio, a on je njih postavljao u isti red, među proste vojnike.

I opet: činjaše mu se i pismo i novac navala, pokušaj i osvajanje speciesa: kao da ga nastojahu uvesti u svoje zabave plaćajući mu duvan i pivu, da se nasmije njihovim smijehom i da ne nazove taj smijeh glupim; ili uvesti u svoje demonstracije pogodujući njegovoj ambiciji, samo da izlema detektiva ostavivši »profesora« na miru; ili učiniti ga ocem zaljubivši u njega novac, ljepotu i inteligensu, da ne suprotstavi bludnicu majci ili ulagati novac u njegovo ozdravljivanje i talenat, da ne oboli u piću. Kao da je sve išlo za tim. I njegova zločinačka pesnica, što se dizaše jedamput na vlasnika bordela i profesora silnom snagom, kao da je diže orgija, prostitutke, bespravlje i duša, imala se sad dići na sve ovo i njega samoga poduprta kuplerima, rođacima i zdravljem.

Svakako, dok pritezahu tereti i utezi, dok se kupovaše i dobro i zlo, zahtijevaše moral i nemoral, plaćaše zdravlje i bolest, rađaše muško i žensko i pokoravaše životu i smrti.

Jest!

Jest!

Arsen sjeđaše u kavani, na suncu. Bijaše baš nekaka pučka svečanost. Opažaše se na odijelu, gestama i grimasama. Crnu kavu zamjenjivaše cipar, rad besposlica, ozbiljnost djetinjarije i zimu proljeće. Ovo se zatrčavaše u lahoru poput vike deriščadi, plamsaše u suncu poput ptičjih piljarica, laskaše se na cvijeću poput modnih izloga i rašetavaše po atmosferi poput geganja gusaka.

»Pijetao najavlja sunce, mačja dreka žaba junij.«

Arsen se sve mračniji uvlačio u kut. Jer vani je sve primalo gospodsko lice. Uživanje, kićenje i besposličenje. Proleterac postajaše o blagdanima ravan aristokrati o radnim danima.

»Rad i nerad«.

Arsen je uzbuđeno, zapjehano, grozovito mislio.

»Ravnoteža«.

Kavana bješe opustjela. Svi pođoše dolje, na trg, k moru. Ulice bijahu prazne, tihe i čiste. Ko krevet bez gamadi.

»Brat, sestra, rođaci, Liza... Redari i detektivi.«

Nije ih ni izdaleka mrzio, jer sad osjećaše užas.

»Majka je mrtva.«

Ruma se ne dodirnu. Pepeo mu padaše na hlače i ruke padahu. Ne od umora. Bijaše u njima one pernate strasti, što traži hartiju i tintu.

»Detektivi. A ja bjegunac... Kad je društvo tako uređeno i pobjeći iz domovine ne možeš, ako si preveliki zločinac... Vraćaju te.«

Zgražao se od boli: ona ga razdiraše.

»O bratu živim i moram živjeti!«

Bol ga razdiraše. A brat je gledao besvijesno njegovo razdiranje kao jedamput i nešto nalik samilosti, plaču i histeriji podrhtavaše nemilo njegovim usnama.

»Rekoh: za mene nema rada. Pao ko aristokrata u vijek industrije, tvornica i strojeva s demokratskim kletvama, suzama i hlačama.«

I stade se grčiti.

Nijesam dakle potreban vijeku rada, budući prosjak. Suvišan i toleriran! Traže se ruke, treznoća i razbor - a ja sam tjelesno melanholik, intelektualno lump i... psihološki spekulant.«

Kao da gledaše sada sav svijet kao on radnike o blagdanima. Bijahu to pogledi onih »iz zalagaonica« i pogledi njegovi na »krastavog beskućnika«.

»I doista!«

Svijaše se uistinu. Zaboljela ga i rebra, jer ih je bio pritisnuo o mramor, a rebra stiskaše, jer se »realnost i »nerealnost« stala poput sablasne prikaze izdizati na onu vagu, gdje postavljahu i »dobro« i »zlo« i »ljubav« i »mržnja« i... onaj isti sadizam, što je iznikao u posljednji čas kao krv u mesu, luč u tami i zračna cijev u dubini morskoj.

XIII.

Sadizam ne bijaše uniseksualan. U prvim možda počecima, gdje je dječaštvo bilo bespolno i gdje manjkaše žena. U onim naime tamnim, dalekim vremenima, gdje trebaše konstruirati svijest, a ne događaj sâm; kad bijaše dijete, naivnik i prostodušnik; kad njegov nagon postajaše samo u psihi, a inače bijaše i sterilan i impotentan, nalik na perverzitet staraca.

Ali što je više rastao u potensi, to više naginjaše drugome spolu i prvim istupom materije pravac njegovog bluda bijaše određen. Ali se je cijepao: »učenikovati« i »učiteljevati«; »biti nad ženom« i »pod ženom«: biti aktivan i pasivan. A onda se i to porastom snage i godina spajaše u neku gotovo jasnu, određenu aktivnost primajući sve muževnije oblike.

I sad mu se pričini, da taj perverzitet nije ništa čudesna, nepojmljiva i apsurdna. On imađaše svoj prirodni razvitak poput svake seksualnosti normalne; imađaše i uvjete iste i ciljeve bar u vanjštini bliske. Bijaše to ljubav izražena prostonarodno: »žena je mekša, što je više biješ« i »muž to bolji, što više tuče« - kako to potvrđuje onaj narod, što o ženidbi daje mužu bič od starinskog običaja: narod nihilista, kozaka, nihilistica, pljuvanja na samoga sebe i apsolutizma.

Kako je znao drugdje narod renesanse postati asketom, narod cjelova flagelantom i narod prerano sazrelog seksusa i bujnosti bluda inkvizicijom! Mlakost sjevera potenciraše možda seksualnost masochizmom, nabujalost je juga suzdržavaše askezom otvarajući drugi izlaz na plećima, mučilištima i samostanskim delirijima.

Šta bijaše čudesna u tome? Pitanje.

Ali gle! Promiskuitet dviju tendensa, ženskih i muških, pasivnih i aktivnih bijaše u preranom spolu, ali se nikada zapravo ne izgubi.

Šta bijaše čudesna u tome? Sve.

Nikada se ne izgubi, a u posljednje vrijeme bijaše baš daleka želja prema Lizi nekud podjarivana, raspolovljena, neodređena. U jednom joj pismu pisaše: »Vas tuku ignoransom - mene idejama. Dođite k meni: zadat ću vam svetu i divnu bol, kaku zadajem sebi...« A u posljednjem: »Nas će tući sistemi, a mi ćemo izlemati ignoransu!!!«

Povratak dakle u djetinjstvo, nedoraslost i momaštvo, ali s razlikom, što je u prvoj periodi prevladavala pasivna tendensa, u drugoj promiskuitet, a u trećoj aktivna, dok u sadanjoj obje najedamput.

Što bijaše čudesna u tome. Hermafroditizam!

.... A Arsen sjedaše još u kavani. Postajaše mu lako. Jer kao da razumijevaše u onoj tišini, koju uspavljivaše dim i naklonost k Lizi. I onu besvijesnu, neprotumačivu, daleku k »Zori s brčićima«.

»Ženski rukopis, što zanaša na muški... Žena, što ne obavlja ženske poslove i ne želi žensku razbibrigu nego ko muškarac posjećuje kavanu i čita knjige. Žena u hlačama, s cigaretom i štapićem.«

Arsen isprazni čašicu. I treću. I četvrtu. Zanašaše se.

»Zašto da tražiš onda žensku«, pitaše ga netko, što još bijaše u njemu. I taj isti klicaše glupo, drzovito: »Zdravo, Wilde, pozdravlja te Sokrat!«

I makar bijahu i usklici i pitanja onaki kao onog ljeta na kolodvoru, on ne bijaše već onaki. Usklici ga i pitanja zabavljahu kao da dolaze sa strane djeteta.

Jer njegovo osjećanje postajaše sve umnije. I odgovaraše:

»Zato, jer Liza prima na ženskim osebinama muške, a dijete je bez muških i ženskih... Valja biti najprije žena, a onda ni muž ni žena, ili i muž i žena... A ako se ona zaljubi u moju poluaktivnost, polupotensu i seksualnu intelektualnost i ako kaže: valja biti najprije muž, pa ni žena niti muž ili... i žena i muž najedamput... onda, onda, onda...«

Sjajio se. U mraku. Dizao se: u dubine. Spuštao: u visine. Možda dim prikazivaše po plafonu simbol: supstansu, svrhu, esencu cigarete: materiju istančanu, duhovnu, umnu.

»Onda -?«

»Dođite na pir! I ja ću govoriti, pjevati, nazdravljati. Na kraju ne ću tresnuti čašom; tresnut ću onom vagom - vi je poznate! Na njoj valjaše držati ravnotežu: kupovaše se, potraživaše i plaćaše... Jer onda još producirasmo i muža i ženu, dobro i zlo, lijepo i ružno, zdravlje i bolest, sitost i kuburluk, san i javu, rad i nerad, tijelo i dušu, boga i čovjeka... Onda, da znate.« Njegove misli bijahu baš tako tihe, prozirne, lagane ko dim.

»A ja tad bijah i aktivni i pasivni i sit i gladan i zdrav i bolestan.«

I sve tiše, prozirnije, laganije.

»I snivah svijesno i na javi spavah.«

Ni najmanje zapreke ne nalažahu njegove misli.

»I pisah upitnike ne u zraku, da ne isprljam ruke, nego u blatu, da isprljam nos...«

Ali ovaj čudnovati momenat ko da bijaše nad zrakom. On lutaše bez uporišta, bez teže. Ili pak bijaše uistinu u zraku, ali tako tanan, sitan, duh... »Bijaše to onda, kad morah pjevati zdravlje, da mogu opjevati bolest!«

Tu je pozvao čašicu. Konobar ga nimalo ne iznenadi ko ni on konobara. Zapitao ga: »Koliko je sati?« »Jedanaest« odgovorio konobar. Arsen je zapamtio odgovor i konobar je poslušao pitanje. Zašto da luđak ne percepira, da je vani kiša i zašto da ignoranta ne shvati, da ga pitaš za vrijeme?

»Ovo je logika! Zadnja, konačna, neoboriva! Logika apsurda!«

Činilo se, da napija, revolucionira, buni.

»U zdravlje duše bez atributa, gospodo! U zdravlje čovjeka, koji prestaje biti živina... Maupassant ga se prepao i rekao: Horla!«

»Horla!«

Bijaše to mrak bez luči, jer tmina postajaše svijetlo. Niti se dizaše niti padaše. Lutaše. Dugo. Ne proždiraše samoga sebe, jer ne bijaše gladan. Niti ga nesklad zbuni, jer ne bijaše već atributa.

»Horla!«

Bijaše to dubina, posljednja, konačna, zadnja. Ali se ne smrska. Jer bijaše - bez dna.

***

O samom napunu proljeća vraćaše se Arsen natrag; kući, domovini. Činilo mu se, da ga sve gleda onako glupo kao slike prošlih stoljeća i kampanili prošlih želja. A on gledaše umno, sa shvatanjem na Tiziana kao na onoga Rafaela, u kojeg otkriše delikventsku lubanju i madone. Razumijevaše ih kao svoju prošlost, na koju pogledavaše inteligentnije negoli na sadašnjost.

Ali priroda se eto pomaljaše - i opet - kao usidjelica u kratkim suknjama, gdje se oči oziru za nogama više no za licem. Napastovaše ga, namigivaše i izazivaše, a on odgovaraše kao kokoti, koja mu je otela novac, davši mu u zamjenu - zarazu.

I rođeno mjesto i poznata lica ne prepoznavahu ga; a on ih je sve prepoznao, jer starci bijahu ostali jednaki ko muževi. I pogledao na zidove sa strane ceste, što mu se nekada pričinjahu silno visoki, a sada mu bijahu uistinu užasno niski. On je izrastao, dakako. Kamen ne raste ko ni njegovi zemljaci. I on, koji se gušio, zaturivao i prljao, osjećaše još jednu mračnost, davljenje i blato u čistoći njihovog neba, zvonkosti organa i jasnoći osjećaja.

Ah! Škripao je zubima. Jer mogaše mirnije gledati na hridine i more negoli u ljude; jer su oni bili teži od prašine i mučniji od zapare.

Ah! Želio je otići, otići, otići. Ne dozivahu mu u pamet cijelu njegovu prošlost; dozivahu mu u pamet glupu njegovu prošlost. I kesteni, razvaganjeni ko trbusi kanonika i cesta, nesnosna ko brbljava baba... Pričinjaše mu se, da je to baš tako, kao da se njegov mozak ulijeva u pasju lubanju. Čovjek, što laje i misao za šapom, koja ne umije da piše.

»Oporavio si se«, govorahu mu. Gledahu mu lice. »Nijesam se oporavio«, odgovaraše, ali mu ne vjerovahu, jer ne slušahu njegovih

riječi. I on je morao slušati njihove govore, da može pojesti njihova jela... ostaviti bez hrane mozak, da napuni želudac.

Ali on ne zamjeraše. Želio je samo naći svoj mozak u svojoj lubanji: otići, podragati psetu dražesnu njušku i napisati studiju o inteligensi njegovog pogleda i perverzitetu njuha.

I pošao dalje, gore, na sjever. Stisnuo ruku rođacima, znancima, svima. I samo je pozdravljao, stiskao ruke i odgovarao. Ne prepade se sad toga: sve ga je vuklo u društvo, brbljanje, kicošenje, i zabave, ali on bijaše već pretežak. I ako bi naumio skočiti u more, a oni ga pokušali suzdržati, značila bi njegova smrt i - njihovu.

I Marko je došao. I Nikšić... Došle su njegove uspomene; došlo je cvijeće, što ga je gazio i blato, koje je suzama zalijevao. I pričinjaše mu se, da je plakao više radi ljudi, negoli rad sebe. Bijaše im kriv kao liječnik, koji im je najmiliju osobu, bolesnu i neizlječivu, otpravio na drugi svijet.

Ali to bijahu tek dojmovi; ne rasuđivaše. Pio je redovito kavu i debatirao vrhu politike. S velikim apetitom, rekoše, i osobitom oštroumnošću. Da, on se dizaše na površje, među ljude, u debate. A Marko izjavljivaše:

- Ova je tvoja »filozofija psihologije iliti logika apsurda« ludost!

Govoraše iskreno. I Arsen, razgovarajući sad s njime u parku o tome, ne birtiji, opažaše i sam u tome nešto suluda, što mu se tamo na osami činjaše potpuna razumnost. I gledaše se u zadnjoj situaciji, koja ga ne smrska, ali koja mu vazdušnim skitanjem izubija organizam i iscijepa snagu. Bijaše umoran. Sad to osjećaše: pijan ne osjećaše boli.

Jer ovo pola godine život bijaše intelektualnost: riješiti problem bijaše za njega dobiti ženu; misliti bijaše patiti se, raditi i mučiti za svakidašnji kruh; veseliti se bijaše za njega zaodjevati, kititi, napravljati ideje kao kosu, odijela i dragu.

Ubijaše misli kao ljude, mijenjaše kao ljubovce, stvaraše ko djecu. I piće i suze bijahu postale tek sredstvom kao meso i kupus hrana, svrha im bijaše - koitus i fekondnost.

- Zaletih se, jest - govoraše Marku. - Bijah duboko. Digoh se na vrijeme gore, na površje. Jer treba i na dnu dubina morskih zraka, veze sa površjem, suncem i ljudima. Treba vazdušne sisaljke: treba znanosti. Jer užasni se problemi nakupljahu poput boli i srdžbe. I zapara, zasićenost i naoblaka odahnjivaše u kiši ko srdžba u kletvi i bol u plaču. A problemi?

U znanosti.

- Govorit će mi: kukavan je tvoj život, umuješ, misliš i čitaš; jadniče! gubiš uživanje, život i svijet: jer iza smrti nema žene, zabava, plesova i - žene; jer ako i jest tamo nešto - onda je to duša, mozak, misao. Prolazna je materija, vječan je najviše intelekt!

A Marko ga gledaše. Trijezni, umni, ozbiljni Marko.

- I ti ćeš odgovoriti?

I Arsen gledaše. I brata i sestru i ujaka i znance i ljude... Davaše im u tom času svoje već istekle suze poput zarađenog kapitala i psovku, poput jedine religije. I odgovori:

- Reći ću: Materija je vječna, kratkovjek je intelekt. Vi koitirate ko ptica, pseto, majmun, Eskimac, pradjed, djed, otac, ali mislite drukčije, no što ste pred godinu dana mislili. Dalji ste od samih sebe intelektualno, no od ptice materijalno.

Pa opet kao da je spustio goru, gorje, čitavi jedan vijek, epohu, planet sa grudiju - stade frkati cigaretu. A priroda gledaše na njegove dimove poput profesora, kad ga je đak zatražio vatre.

Zagreb, u prvoj polovici mjeseca maja, 1907. godine.

U ŠIR

Ležao sam poleđice. Ljeti. U vječnom gradu. U polutamnoj sobi, o podne. Spavah kako se i spava od vrućine. Bijaše mi teško. Jedamput sam bio spustio kamen, ne kamen, goru, gorje, čitavi planet sa grudiju; danas mi je nešto takova bilo naleglo na prsa. Nešto takova... A nisam smio spavati ovako radi higijene, ali ne spolne. A spavah. U polusnu. U polumraku. O podne. I onda - sve ono na meni stalo je dlakaviti; na ramenima osjetih dvije pesnice ljudske i umah se domislih, da su to ruke gorile. Pritiskivao me o krevet i drmajući me nastojaše obrnuti... Opirah se i rad oteščale se sape htjedoh okrenuti. Potrbuške.

Rvasmo se. Što smo htjeli? Ne, što je on htio? On, kojemu osjetih pesnice ljudske i za koje se domislih, da su šape gorilske? On, što me je tiskao o krevet i nastojao obrnuti? On, on - Htio me izbiti. A ja? Htio sam ostati u položaju, poleđice - i htjedoh se okrenuti, da olakšam disanje - potrbuške. Da olakšam disanje? Ili da mu se podam sav sa posljednjim ostacima mesa, da se ukalupi njegova pesnica na kalup moje puti... i da olakšam disanje. I nisam se dao od stida, makar bijaše sve san. U snu se zastidih... I više ne pamtim. Odbacih ga od sebe i vidjeh, kako iskrivljen izlazi na vrata. Stas mu bijaše gorilski, ali mi se pričinjaše, da je ono stas čovjeka, kome ruke padaju od umora, kome se izlekoše pleća, jer je dugo bio sagnut, i ne može da se uspravi bez grčeva. Negdje ovako naslikaše hromoga đavla. A ja se ispravih ravan ko da legoh na Prokrustovu postelju, samo je jedno udo trglo, da se ispravi - obratnim smjerom. I došlo je ono, što dolazi... Zašto? Jer ostah valjda ipak poledice i meni se prisnilo, da se okrenuh potrbuške, da zakopam glavu u jastuk. Od stida? - - - - -

To se dogodilo u Rimu. Onamo sam bio pošao da se vratim. Bijaše to pred godinu dana. Onda sam bio brbljav - i previše i premalo brbljav.

Brbljao sam, pa sam se uplašio; uplašio sam se i opet sam brbljao. Netko onijemi od straha; drugi se okuraži; strah je, vele, vrag, i strah, vele opet, pjeva. Strah je naprotiv hladnokrvnost, ako nije ekstaza.

Imao sam naime jednu »teoriju sadizma«.

- Sadizam je, govorio sam u jednoj restauraciji, jedan logični apsurd: zadaješ bol i uživaš. A ako je jedan apsurd logičan, onda su svi apsurdi logični.

- Vaga naše osobnosti ravna je vagi čovječanstva, samo su utezi proporcionalno teži, govorio sam u jednoj pivani. Iza sredovječnog asketizma dolazi renesansa, iza naturalizma psihologija, iza socijalizma individualizam...

- T. j. govorio sam u jednoj birtiji, naša je epoha sadička: revolucionarci terorišu od samilosti; proletarac živi u jednoj realnosti mišicama, u drugoj mislima, koju uvjetuje onaj stroj, koji ga danas izrabljuje i koji on proklinje...

- T. j. govorio sam u jednoj rakijašnici, ja sam ušao u sebe i dođoh do čovječanstva: u užarenom središtu zemlje gledamo svemir...

- T. j. govorio sam na rubu grabe, uništio sam i zadnje utege individuum i species i demantovah fiziku: padati na zemlju, dolje, znači uspinjati se u svemir, gore - suzivati se u sebi znači raširivati se po svijetu...

- Prema tome, zaključivah drugo jutro na crnoj kavi, ja moram samo zaći u svijet, od indukcije preći na dedukciju... Zato odlazim i -

za dva se dana prepah. Jedan je slušač rekao, da će pisati epopeju »Intelektualni Sadik«. To je moje vlasništvo, pomislih. Ja sam se naime pobojao, da će na temelju mojih izvađanja doći netko drugi do zamašnijih rezultata i više još, da će tim rezultatima doći do javnosti prije od mene. Ja sam dakle ubio medvjeda, a netko drugi mene pa u triumfu odnio ubitu zvijer u općinu za nagradu. Nikada prije ne pomislih na to. Prije nastojah svoju »teoriju« dokazati; sad sam je morao očuvati; zato je nazvah »izum«. »Valja da svi doznadu, da je to moje«, i kad se spremih brbljati još više, rekoh: »Nitko nije trebao saznati.« I ja sam čitao sve feljtone sa strahom, a kad pročitah jednu netiskanu pjesmu »Horli - novome čovjeku«, razgnjevih se tako, te ne osjetih ni krađe ni gubitka; osjetih - zavist.

»Ne, nitko ne smije saznati da sam bogat, dok ne uložim novac u

stanovite svrhe... Ja ne smijem više razgovarati s ljudima: naobraženiji će me lako izrabiti. Ja moram progovoriti svijetu, a ignoransa ne ulazi u javnost.«

Tako sam se ja izbrbljao, uplašio i rasrdio i skoro otišao. Ali ja sam dakako uza sve to čitao novine i šetao. Politika je bila aktuelna; u Pešti se vodila borba za hrvatski jezik; u Zagrebu se debatiralo protiv mađarskog eksponenta; u provinciji se debatiralo vrhu Pešte i Zagreba, a ja sam mislio na borbu, demonstracije i debate.

Jedan me kramarčić iščekivao svako jutro i ja sam k njemu polazio redovito: radi deci rakije i razgovora.

- Jelte, gospodine Toplače, šta mislite vi? Nećemo li mi konačno pobijediti? Ja mislim: hoćemo. Sveopće izborno pravo - a svi ga hoće, hoće ga i kralj - jača samo naše redove, a slabi mađarske. Nije li tako?

- Svakako.

- A tu na Rijeci - govorio mi je jedan otpremnik, koji me pozvao na objed radi jedine te izreke - tu vidite, hrvatski elemenat istiskuje talijanski. U redovima autonomaša ja konstatirah strah.

- Svakako.

- A šta mislite vi - govorio je jedan mladić nuđajući me duvanom - da Srbi neće nas izigrati? Danas moramo mi dakako biti složni s njima, jer to i jednima i drugima koristi... Ali onda će oni tražiti daleko više no traže danas. Zato sam ja Starčevićanac.

- Svakako.

Slušao sam i kada sam opazio, da ne mogu o politici reći ništa pametnijega od njih, i kad ustanovih da oni više čitaju novine od mene, ja sam se i opet malo prepao i zašutio. Jer što sam mogao reći drugo na ove riječi:

- Kad umre naš kralj, bit će svašta. Ili neće?

I ja sam rekao »svakako«, a mislio: Ići u dubinu, znači ići u širinu; u širinu znači ići u dubinu: ja ću dakle otići u tuđinu da prostudiram svoj narod.

Ali ja nisam samo zaključivao; ja sam i osjećao. Ulice oživljavahu od vike; našao bih se pokadšto u mnoštvu, u trenju tjelesa, daha, riječi i osjećaja. Apstinirah se predugo, jer nigdje ne nađoh prilike zadovoljiti svome spolnome nagonu. A sada nije bilo teško i neobično baciti poklik, kletvu i kamen; uzdići glavu, glas i pesnicu i umah okupiti poglede, usta i ušesa. Poglede - sve one ženske, bludne poglede pobunjenog ljudstva. Ja ne znam. Meni je bilo ko da svagdje gledam ženske oprave, bijele, ljetne, prozirne i drhtave; i u toj haljini nevinosti i razblude bijaše omotano cijelo ljudstvo: rumeni obrazi i mutne oči... A onda muškarački korak, šaka i gvožde: stražari, zakon i konji... A ja, što sam se spremao istaknuti i okupiti oko sebe i na sebi ženske poglede i mušku šaku - ja bijah gol. Bio sam se - u misli - svukao sasma: zato se je žena zarumenila i zbunila, zato je muškarac planuo i napao: zato sam ja bio spreman baciti bombu i pomislio na svoj - život. I s ove pomisli ja sam se najprije zastidio... Želio sam naime poživjeti, a umah rekoh: mogao bih poživjeti samo u smrti. Tako se izražavala u mene taština i seksus. Udovoljiti tome nagonu značilo bi skinuti se do gola, osjetiti na sebi ženski sram i muškaračku šaku... Značilo bi reći: bacio sam bombu, da zavidim i nastradam - doći do vješala, a mrtvi ne osjeća, ne vidi i ne čuje... A ne doći do vješala no morati trijezan slušati ispovijedi izrečene u pijanstvu?... Umro bih od stida... Sve bijaše dakako tek pomisao. Zastidih se i sjetih se izuma i prepadoh i bio bih odmah otišao, da sam samo zaključivao i osjećao. Ja sam i jeo. Jeo, i ne zasluživao t. j. jeo i osjećao. Odlučih izvještavati Hrvate o Talijanima; svi mi stisnuše desnicu, a ujak mi i brat utisnuše i nešto u ruku.

Uveče uđoh u parobrod. Grad, ljudi i cijela okolina činjaše mi se pospana. Gledao sam oko sebe i osjećao tešku i neugodnu budnost kao da zaredah u noći po spavaćim sobama sred teških, znojnih izdisaja, besvijesnih pomicaja i otprtih očiju, koje gledaju i ne vide. Ono je sve bilo ko bolesnik, kad gledah okolini u oči; a kad ih nisam već zamjećivao, ono sve izgledaše ko somnambul. I ono nekoliko putnika, što putovaše sa mnom, razgovaralo je na prekide, kako se i govori u snu. A kad smo krenuli, noć se stala razlijevati i na čas mi se pričini, da se kora našega planeta izvrnula i ja se strmoglavih u

prazno središte. Na mahove, na kratko, kad bih pomislio na budućnost, zatvorio bih oči i tad mi se činjaše, da je moj organizam jedna velika praznina, što zvuči na sudaru zraka. Tako sam usnuo na palubi. Kad se probudih, bila je jedna ruka uspavana i meni se činilo, da oduvijek lebdim ovako u moru, da sam srastao s parobrodom i da nikada ne vidjeh čovjeka. Onda se zagledah ravno u noć: ne vidjeh ni neba ni mora - pogled je bio ravan, horizontalan i bilo mi je, da oduvijek gledam u ono crno i da ne ću nikada s onoga skinuti oka. I kako me je ova misao zatekla, osjetih na čelu i sljepočicama bol, kaku zadaje halbcilinder, kad ga suviše zatisneš u glavu.

Bio sam već sve zaboravio i kako sam postao svijestan zaboravnosti, počeo sam se sjećati prošlosti, kontinenta, domovine, prijatelja i rođaka. Bez strasti. Bile su uspomene, bilo je cvijeće, uvelo, isušeno, bez mirisa. Ja im nisam upamtio fizionomija; nisam ih mogao ni predočiti. Tako sam sebi htio predstaviti robenog brata, kad mi je stisnuo desnicu i sestre, kad se zastidila materinstva, i one zadnje ljubavi na klupi, i Marka - i ništa. Činilo mi se dapače, da ih nikada ne ću moći predočiti. »Sve je umrlo. Ni sebe ne upamtih.« I zbunjeno nastavih: »Kad dođem na kraj, uzet ću ogledalo«. I sjetnije završih: »Pogledat ću se i ne ću se prepoznati«. I odmah mi nešto ugodna i nasmješljiva podraži apetit. Izvukoh komad kruha i pečenke i stadoh jesti. Zora je pucala. Ali ja bih bio rekao, da je noć pucala; pucalo je sve ono debelo sukno, sva ona crnina, koju je bila navukla na sebe zemlja u koroti. I kako sam se bio raspoložio odbijajući dimove, činilo mi se, da vidim svitice »bijele, ženske, čipkaste«. »Svitice s mrljama... A ništa nema crna«... uzdahnuh i ironički rekoh u sebi: »Prispodoba ne vrijedi!«

izađoh iz parobroda u velikoj žurbi. I ova je žurba potrajala još nekoliko dana. Morao sam dospjeti što prije na kolodvor: kočijaš to nije htio nikako shvatiti. Zatražio me krunu i pô, a ja sam mu dao dvije, jer ne dospjeh dočekati, da mi razmijeni. Užasna lijenčina. Morao sam dospjeti što prije na vlak: na kasi sam već htio reći činovniku: »ne trebam ostatak«, ali on mi je bio zaboravio dati odmah kartu. Užasan nespretnjak. Na jednom me izlazu ne propustiše, jer osoblje ulazi na druga vrata. Užasni pedanti. A kad

sam ušao u vagon, vlak je morao odmah otputovati, a ja se načekah pola sata. Užasna flegma. Kako sada tek odahnuh, shvatih, da je cijela žurba bila bez razloga, da sam užasno ožednio i da bih bio dospio komotno ispiti čašu vode.

I kasnije, kad se vlak mako, uvjerih se, da je moja žurba u nerazmjerju sa žurbom oko mene i da se moj život mora pričinjati prema životu ostalih naivnim ko preveliki mar mladoga činovnika.

Oduvijek je u meni bio neki strah i uzrujanost, kad putovah. Manija, bolje »fobija me zakašnjenja« proganjaše, kako bih se odlučio na put, a uvijek sam morao konstatovati, da sam svagda došao prerano. I onda sve ono preuranjeno vrijeme izgledaše mi užasno dugačkim i kako sam nervozno polazio na odlazak, tako sam ga nervozno iščekivao. Meni se tako činilo, da ne ću moći na vrijeme obaviti određeni posao i napisati zasnovano djelo, a onda bih morao konstatovati, da sam obavio posao i djelo - prije vremena.

Ja sam uistinu bio zaboravio kupiti duhan, a ipak ne izađoh na trećoj postaji, makar je tamo vlak imao zastati četvrt sata. Dao sam si donijeti duhan. I u dosadu rad iščekivanog odlaska stade se urezivati uzrujavanje rad skorog dolaska. Uza sve to, makar mi je premnogo misli dolazilo na um, ja sam gledao u pejzaž samo očima i nisam u njemu uživao. Kasnije, davno, stadoh ga rekonstruirati i često pričah o najljepšem pejzažu, gdje brdine zasjenjuju ravnu, beskonačnu zelenu nirvanu. Sjetio bih se tad i onih hridina, čudnovatih, ekscentričnih i hladnokrvnih, s kojih je nijemo prskala vrućina i ne bijaše već mora, da ih rashladi.

Ja sam gledao kamen i nisam mislio na rođeni svoj kraj. Ali sam s njime trpio i šutio. Sav ražaren bez daha; podno zelenih vrhunaca i reko bih zračnih umbrijskih vrtova osjećah u sebi kamen, što se ugrijao: bijah indiferentan za ljude, oteščao za sebe, ugrijan i - hladan.

Štropot željeznice odjekivaše u mojoj glavi; ona je bila i puna dima i misli onako zadimljene ne razaznavahu se, lutahu bez reda. Gubljahu se od slučaja i sudarahu bez logike. Otkopčah hlače, ali ne skinuh šešira. On je držao kao na okupu lubanju i kad ga najposlije skinuh, oko glave ućutih željezni obruč, što je stao postajati sve

tješnji i uži i ujedno sam znao, da mi je neće zdrobiti. U vagonu bijahu još dvojica. Svi šućasmo i kad bismo se pogledali, bilo nam je valjda svima kao da smo se nenadano probudili i ugledali pokraj sebe novu ličnost.

- Putujete i vi u Rim? - zapitah jednoga, a kad sam ga drugi put pogledao on je gledao u mene kao da se čudi, što još ne izidoh išto ćemo morati obojica saći na istoj postaji.

Želudac me nije bolio; činilo mi se, da je odsutan i da više neće moći pristati u moju nutrinu.

Ali kad smo došli na dohvatu vječnoga grada; kad sam razumio da valja izaći, ući i naći; kad je željeznica stala fićukati nekoliko puta, kad mi je preostajalo još pô minute, ja sam doznao, kako je u Rimu, pošto su stanovi, koliko je sati, kako se jede... i kao da čekah tek prigodu da podam slobodna maha svojoj žurbi - izađoh iz vagona, izađoh iz kolodvora, izađoh iz svega. No ništa nisam mislio: gledao sam i pošao i opet gledao. U dva sata preletih pola grada, nađoh stan, ispisah pozdrave, povečerah, pročitah novine i kad sam došao kući, stadoh se žurno svlačiti, još žurnije zaspah i uranih u nedjelju zatrčav se iz Coloseuma u sv. Petar, iz Gianicula k sv. Pavlu... Tako sam trčao dva dana iz biblioteke u biblioteku, iz jednoga dijela grada u drugi, iz muzeja u galerije, iz kavane u birtiju. Ali treći se dan najedamput ne snađoh. Jer stadoh - shvatati.

Došao sam da studiram, da se izoliram, da zaradim. Studiranje radi - izuma, izoliranje radi - morala, zarađivanje radi - egzistence. I meni se najedamput pričinilo, da ne ću dospjeti.

Izolovanost postigoh, ali to je bilo tek novo otkriće čitavog jednog ogromnog, neobrađenog tla; htio sam preći na studij čovječanstva, a tek što zavirih u svijet, stadoh obraćati poglede na samoga sebe; htio sam napisati dopis i zaraditi novac, ali program je na pragu prakse zaglibio i valjalo je izvlačiti najprije kola iz blata. Egzistenca ne bijaše osigurana: koliko ću potrošiti na objed, koliko troši Italija na vojsku, koliko je kilometara prevalilo čovječanstvo - morao sam pitati u isto vrijeme i odmah zaključivati, da je važnije, koliko ću potrošiti za objed no koliko troši Italija za vojsku, a ovo važnije od »koliko je kilometara prevalilo čovječanstvo«.

I kako bih do toga došao, problem psihološki omračivaše sve zamisli, paralizovaše svaki rad - jer nije bio izvan moga interesa i jer ga uključivaše moja egzistenca.

I ja se nisam snalazio. Rješenje bi svih ovih spletenih i zauzlanih problema bilo u jednom plaćenom dopisu. Piši dakle dopis ma o čemu, ma kaki god, ma i prijevod kakvog članka. Piši i pošlji.

Sjedoh, uzeh novinu i stadoh ekscerptirati članak. Ali ne napisah ni tri riječi. Bilo mi je kao da sam otkrio žohara i prinio ustima komad kruha, koji je pekar pred mojim očima začinio slinom. Smučilo mi se.

I opet primih pero. »Izvijestit ću o ovoj aferi...« Pročitah izvještaj, ali to je tek bio nastavak nečega, čemu ja nisam znao ni za početak. Bio sam već napisao naslov i sada ga stadoh križati, dok ne smrskah pero. Razgnjevih se.

»A brat je rekao: koliko i kad budeš trebao, piši!« I umah me je napala tjeskoba; zagledah njegovu fizionomiju, pogledah svoje lice u ogledalu i ovako bijesan, stisnut, opirući se davnim grčevima, što ih jedamput gledah na bratovim obrazima i svojim osjećajima - pokušah odahnuti.

Nešto tvrda osjećah oko srca i bio bih odahnuo, da se nisam bojao suza. A ovo tvrdo nastojaše izaći iz mene, a ja mu nisam dao... Nisam smio. Pričinilo mi se u onome momentu, da bi to bilo baš tako kao da mi ide od sebe, a ja ne mogu dočekati zahoda.

I nisam odahnuo. Gledao sam u poluprazni papir; znoj, mučni, naporni znoj stao mi oblijevati čelo, vrat, ruke i noge. Opirah se navali nečesa ogromna i strašna, što provaljuje u moj stan. A onda klonuh. Nisam se više znojio od umora. Ovako se znoji od straha, kad se iščekuje ulaz razbojnika. I ja sam opet pogledao u papir. Bijaše bijel kao moje usne i ja se raspružih na stolu.

Znoj je uvijek curio, ali ledeno, mrtvački, rashlađujući. A mene je stala obuzimati želja pisanja i napih se vode. Bio bih ispjevao pjesmu i izađoh.

Koliko sam mogao hodati onda. Po suncu, o podne kao u jutru ili na

večer. U onom lutanju i klaćenju bijaše sva nesređenost, razbacanost i neurednost jednog mozga, organizma i psihe. Ko s puta. Sve sam obašao i vidio u nekoliko dana, ali danas ne pamtim jednoga dojma. Da, pio sam ili jeo sladoled.

Uspinjao sam se na brežuljak i grad je postajao sve manji i širi. On je spavao o trećoj popodne slatko ko u noći. I on je izgledao izolovan od svijeta i svemira. Bio sam potpunoma sâm, kružeći očima po zvonicima i krovovima, kao po groblju samih grobnica bez čempresa i cvijeća. Sunce je bilo bijelo ko električno svijetlo i činjaše mi se, da je sve zastalo i da ostaje vječna stagnacija bijeloga svijetla; što čini dojam mrtvaca, koji je ostao otprtih očiju... I moje su oči bile otprte: gledasmo se.

Kasnije, za dva sata, stali me obilaziti klerici, u hrpama, u dvoje, u troje, u tihim razgovorima, pognuti. Umah mi je udarila u oči crnina njihovih haljina. I kako mi je bilo postalo užasno naporno i mučno gledati otvorene mrtvačke oči, sada mi najedamput postane vanredno lako. Ja sam bez muke gledao u nj; sklopiše mu se vjeđe i moj je pogled otpočinio.

Sjedah na kamenu. Stadoh se sjećati, da sam već tri dana na nogama, da ne zaradih još ništa i da se nisam na ništa odlučio. Sada osjetih, da mi se nožni palci upališe i da mi znojne, navorane čarape probadaju noge. A onda se sjetih na to, da sam u jednom danu potrošio na hranu i piće toliko, koliko bih prema novčanim prilikama smio potrošiti tek u tri, četiri dana i da sam uza sve to uživao vrlo malo, jer sam jeo radi uzrujanosti, ne glada, i pio radi topline, ne žeđe. Činilo mi se u isto vrijeme, da sam na nešto uranio i zakasnio, tek da nisam na vrijeme došao.

Nervi mi bijahu previše izmučeni; uzrujanost, skeptičnost, istrganost - sve ovo ne bijaše uvjetovano kakvim jakim, punim osjećajem, jer ja nisam bio na dohvatu rođaka, braće, znanaca i sunarodnjaka; ljude mimoilažah bez trenja i osjećaji, makar bijahu uvijek u meni - ohladiše i isušiše. Ovo: primati dojmove i ne iskazivati; živjeti a ne govoriti; jesti bez spominjanja, piti bez pjevanja i šetati bez drugova - postade mi najedamput tako neobičnim, da sam se začudio. Pričini mi se, da sam morao izgubiti

dar govora i pokušah progovoriti ma što, da se uvjerim o protivnom. I progovorih, ali u bojazni, da me ko ne začuje, rekoh nešto nejasna tako, te sam ušesima razabrao samo glas, ali ne riječi.

Tu sam se ražalio, jer je zvuk glasa izašao užasno turoban i ponizan baš radi toga, jer sam se bojao, da me ko ne začuje. Tihi, beskrvni, nostalgični osjećaji, bez snage, bez strasti, uvinuti od umora i bijednosti kao čitavi moj trup, stadoše lagano puzati u meni. Puzati - to je prava riječ; puzati onako kako puze prosjak i hodočasnik, pseto i vjernik... I ja sam puzao... A oni su uvijek prolazili, u hrpama, u dvoje, u troje... Ne vidjevah im lica, gledao sam samo crna pleća i polubijele vratove.

»Štogod bilo tamo... kod njih... Uvjeren sam, da tamo nema briga. Sve je stalno i spremno: objed, večera i krevet... i zato ideje... Ako ima... ima... Briga nema.« Pogledavah krišom za njima bojeći se da me ko ne bi vidio.

»Da sam »njihov«, da sam onako odjeven... da sam naime njihov... bio bih sada na dohvatu svega onoga, česa nemam: domovine, prijatelja i roda... Trenja.«

I na pomisao »trenja« nostalgičnost oživljavaše i u tom oživljavanju nicahu letimice, zamagljeno, šutke, udovi, bijeli, sanjivi i prozirni... i još bljeđa, sanjivija i prozirnija djevojačka lica. I sunce oživljavaše skrućujući se, zaobljujući i okupljajući. Mogao sam gledati u nj, ali ja gledah nice.

»I svi bi problemi bili riješeni: pitanje egzistence, studija i psihe.«

Ja sam mislio već strastvenije. Osjećao sam, da se i ja skrućujem, zaobljujem i okupljam i u isto vrijeme, da to oteščalo i skrutnuto moje biće pada u nešto spokojna i mekana ko krevet... Ja sam se stresao ko hladetina. Ovako se treslo jedamput meso moje sestre. Bilo mi je ko da padah na perine. Bijaše mi ispočetka hladno, a onda - ne dugo iza toga - ja sam se znojio... Oni su uvijek prolazili u dvoje, u troje. Drugog svijeta ne bijaše. Sami muškarci u ženskim svitama. Slučajno pogledah na kupolu sv. Petra. Bijaše uvijek jednako bijela i obla, a križ na njoj izgledaše ko šiljak, za koji ne znaš tiska li ga nebo u nju ili ona u nebo... I meni se zamagli jedna kratka strelovita

pomisao... Ona me bijela kupola sjetila ljudske obline i krst pruta... I tek se osvijestih, druga mi se pomisao zamagli pred očima... Ono crno, sve ono crno, ona crna pleća...

I sad mi se pričini, da je ovo pola sata potrajalo decenij; da se ona bijela kupola zabijelila u mraku i da je ostala predugo bijela u predugome mraku...

I ja sam stao poimati, zašto je tamo bilo rješenje svih problema - zašto su tamo mogli biti i rođaci i prijatelji i domovina. Ali kako sam to stao poimati, ja sam prestao poimati sebe, zašto sam otišao i došao.

»Tamo je moglo biti trenje i rješenje... Rješenje sam tražio od dva dana, trenja nisam htio... Tamo je moglo biti ono što sam htio i ono, što nisam htio... ono novo, što sam došao tražiti i ono staro, što sam pošao izgubiti...«

Opet sam pogledao na grad, u nebo, u horizont. I dojam grobnice i nirvane stade me proganjati, jer je velika šutnja ležala po nebu i zemlji i sunce, što se stalo rumeniti, pričini mi se ko jezik obješenoga.

Sađoh s brežuljka, izađoh iz zeleni. Bez apetita. Grad me stao gušiti, zaudarati, umarati. »Uđoh u grobnicu, ispod zemlje - htjedoh se uvjeriti - i ovo se oko mene pomiču crvi«, ali se ne uvjerih. Onamo se nadvikivahu prodavači novina, a još se dalje izmjenjivahu tramvaji. »Ja sam ispod zemlje i osjećam ljude nad sobom«, stadoh maštati i pogledah oko sebe... »Prolaznici mi se smiju«, žalosno pomislih i požurih korak.

Bio sam došao u glavne ulice. Stadoh na trotoar. Velike gomile svijeta prolažahu pokraj mene neopazice, samo se jedna bila sustavila pokraj paloga, povaljenoga konja. On je ležao na boku i gledao pred sebe zadahtan. Oči mu bijahu dobre kao u svih konja i ozbiljne kao u malo ljudi. Kočijaš je vikao na nj i pucketao bičem i on se očito mučio, da ga shvati i očito želio ostati ovako. Nisu mu dali: podigoše ga, a mene je uhvatio odmah umor u očima, mislima i zatiljku, i meni se stade pričinjati, da mi pleća moraju biti slična leđima konjskim i da sam se umorio kao konj, kad ide na dvije noge.

One noći spavah bez snova i prekida. Usnuo sam slatko kao u djetinjstvu, kad sam držao glavu na majčinome krilu, a ona mi je čeprkala po njoj i tražila uši.

... Sada se nikako ne mogu domisliti, kako sam se drugi dan probudio i kako sam sproveo ono jutro. Čini mi se, da sam jeo smokve, ali mi se i to čini sumnjivim. Da kažem primjerice sada: »Bio sam u biblioteci ili šetao po parku!« ili ma što - sve bi mi se činilo sumnjivim i ja bih najvolio reći i mogao ustvrditi ono, što nisam. Ima u ovome momentu, kad se zamislim u taj dan, u mene nekaka tvrdoglava negacija baš zarad toga, jer sam vrlo mnogo mislio na to jutro. A kad pomislim na poslijepodne istoga dana, nastupa tvrdoglava afirmacija: to jesam - i čini mi se, da bi mi bilo vrlo teško ustvrditi ono, što nisam.

Ono sam poslijepodne snivao onaj san i čini mi se, da uveče nisam jeo smokava. Ali i to mi je sumnjivo. Znam pak, da sam sutradan radio cijelo jutro u biblioteci, da sam dobio od brata novaca, da sam mirno zaključio »on će raditi za mene - ja za njega« i pisao: »ti si vlasnik mojeg literarnog rada i ja dižem već sada predujam«; da sam za objed imao paradajz, da sam podvečer u parku čitao novine, a kad se zamračilo, stadoh maštati vrhu svojih psiholoških studija; onda pođoh na glazbu i kad dođoh kući ispjevah pjesmu. Znam i to, da sam ispušio petnaest cigareta i išao dva puta od sebe... i ja bih mogao još nabrajati. Ovoga dana riješih sve; svaki mi je posao bio odmaranje: tek bi me jedan umorio, odmarah se u drugome. I dan mi za danom postajaše umaranje i bivaše odmaranje.

Nemoguće je prikazati ovu naglu promjenu onako vjerojatnom na papiru, kakva bijaše u životu. Najposlije dosta odlučuje i to, što sam dvije noći dobro spavao i što sam toga jutra bio uranio. Već u tome, što sam dobro spavao i uranio, bijaše promjena; a ja sam dobro spavao, jer sam se bio umorio i uranio, jer sam bio odmah usnuo. U biblioteci se namjerih na jednu savremenu i bogatu knjigu; onda naiđoh na jednu birtiju, gdje sam dobio objed za pedeset filira, a kad dođoh kući, nađoh bratovo pismo i novac. I kako sam taj dan bio neobično zadovoljan i sretan, odmah riješih pitanje egzistence naprama sebi i bratu i pitanje rada naprama dopisima i svojim studijama. - »Ti ćeš raditi za mene - ja za tebe!«

I kako to riješih, uvidjeh, da je najzamršenijim problemima često najjednostavnije rješenje i da se samo onaj može odmarati, koji se umorio. Tad sam stao uviđati, da se na sve može dospjeti i da se dade obaviti više poslova u jednome danu, ako se određenome vremenu prida određeni posao. Ja sam se bio navio kao ura.

A onaj je san stajao uvijek u sredini te promjene; ja sam na nj pomišljao uveče, u parku, i jedan bih tako sat sušio na dimovima duvana zadnju uprljanu i opranu uspomenu. Kaki je bio moj život odsele, nije važno kao to, kaki sam stao postajati ja. Moj je život nešto sporedna, nezanimljiva i beživotna: pisao sam dosta, čitao mnogo, mislio još više.

Umni je rad stao ispunjati dan i kako sam se bio navio kao uru, moj je život postao sav kao ura: ko bi ga slušao, kad bi se moj život dao slušati, čuo bi tik-tak... ko bi ga gledao, vidio bi da pokazuje napredak postepeni, neprekidni i stalni... a ko bi mislio, uvjerio bi se, da je u jednoličnome zvuku uključeno ono pomicanje kazala.

Zato je dosadan moj život, ako ga se sluša; zato je nezanimljiv, ako ga se gleda - po dojmu naime, što ga proizvađa i tečaju kojim je tekao.

Zato ga rastvaram: neka se vide svi šerafići, sva kolesa... sve maleno, komplicirano i logično...

A ako taj život postaje nešto sporedna, sporedno postaje i to, jesam li događaje izmislio ili doživio: jer jedan fizički zakon možemo ustanoviti i dokazati na više pokusa.

I.

Ne znam, kad mi se je počela crveniti - žlijezda naime na vratu. Četiri se je već mjeseca upinjala, rasla i krupnila, te sam morao uzeti broj 42 ovratnika. I ja sam je vidio na svojoj sjeni; vrat mi je s ove

strane bio kos i nisam ga mogao skretati na desno. »Kako to ja uvijek debljam sproporcionalno, govorah šaljivo sjećajući se davno odebljalih nogu. I vrat mi je s jedne strane mesarski, a s druge kicoški«.

»Smiješno! Suzujem ramena i raširujem ovratnik... I samo je žalosno, što moram konstatovati, da mi trbuh raste - na vratu«.

Ali sada nisam tako govorio, jer ne razgovarah ni s kime. Prema tome bijahu ovake pomisli vrlo daleke, gotovo nemoguće. Misao može preći u sarkazam, ako se glasi u javnosti ili razgovoru. A mene je to i suviše smetalo i kad sam opazio, da se crveni, da koža na njoj postaje kožica i da se središte zažućuje ko žumance - osjetih nešto nalik na onaj osjet kad ura najedamput stane i »tik-tak« utone u nenadanu bujicu šutnje. Bojao sam se, da se ne raspukne: nešto je kuckalo nestrpljivo u njoj kao da očekuje rad pristojnosti »naprijed«, ali i kao da je od nužde spremno ući i bez oziva. A ja nisam mogao progovoriti i nestrpljivo je kuckanje kao kapi vode nervozno udaralo u sljepočice.

I silno se nezadovoljstvo stane skupljati u meni. Da sam imao ma koga uza se, bio bih se možda raspoložio; da sam mogao progovoriti o novoj pojavi na mome organizmu sarkastički i porugljivo kao jedamput o katarskim pljuvačkama - ili se zanijeti kao na tuberkulozu i pijače, koje otvaraju apetit - bio bih prešao na ekstazu i osjećaje... Ali od same ovake pomisli postadoh još više nezadovoljan.

Znao sam kuda to vodi i meni bijaše kao da sam došao u tuđinu s jednom namjerom i odlukom, i ja bih se imao vratiti ne obavivši ništa. I ja ne ću da se vratim ne radi nemogućnosti i neuspjeha, nego radi očite blamaže.

I ja sam se sve više uvjeravao, da moram *nešto* ostaviti i iz *nečesa* izaći; da sam se našao u položaju, koji mi postaje nesnosan, nepriličan i postidan baš onako kao položaj, što ga jedamput, nedavno, u domovini imađah zauzeti u masi.

Odmah se odlučih. Pođoh na polikliniku. Oko sebe nađoh nekoliko profesora, zasukanih rukava i dvije, tri ljepušaste, mlade i ugodne

ženske. Skinuh košulju. Svi su se nadgledavali nad žlijezdom; osjetih na vratu nekoliko prstiju, krupnih, pa tanašnih i nečiju hrapavu pa nježnu kožu i pogledah u iznenađeno, oduševljeno lice jedne djevojke od koje pamtim samo laku, bijelu haljinu i isto tako laku i bijelu ruku. Kadgod mi se pričini, da su i oči u nje bile crne i sjajne kao da uvijek gleda u ovake upaljene žlijezde i nagrđena tjelesa.

Moja je žlijezda morala biti interesantna. To sam umah opazio.

- To je čitavi čvor - progovori jedan liječnik pogledavajući ljubezno u mene. - Razumijete; ove su upale naravi tuberkulozne. Hoćete li je rezati?

- Rezati - odgovorih upadajući u riječ i pogledah brzo, u tren, njezino lice. Zažarilo se, pomislih, ali se kasnije uvjerih, da je ona bila uvijek rumena.

- Čekajte - nastavi isti onaj jasni, umirni i odlučni organ, koji je rezao ne zadavajući ni straha ni neugode ni zlovolje. - Ako mi to prerežemo na jednom mjestu, pojavit će se na drugom. Jer rekoh, da su naravi tuberkulozne. Ali, ako se vi podvrgnete kuri, besplatno dakako, koja se sastoji u injeciranju joda: koja će potrajati nekoliko mjeseci, onda ste suzbili proširivanje bakcila i pročistili krv. Birajte!

Odmah se odlučih. Legoh na bok gledajući ravno preda se. A ona je djevojka bila prignuta nada mnom polijevajući me toplom tekućinom. Bijah miran, nepomičan i tvrd. A ona je govorila: »Dobro te ste to odabrali... baš ste dobro učinili...«, govorila tiho, na prekide, zahvalno. »Boli?«, pitala je svaki čas, ali ja sam bio tako ozbiljan te niti ne odgovorih... Tamo se je negdje deralo dijete. Ja sam slušao taj mesnati plač bez sažale, bez srditosti, kako se i sluša nešto vrlo obična, nešto što mora biti, što se čuje i mora čuti svaki dan. Nje nisam vidjevao. Na vratu osjećah bol kao da mi se meso prži i vrlo pozorno, problijedivši od boli, još tvrđe i nepomičnije uprh pogled ravnije preda se. Činilo mi se, da se na meni zbiva nešto velika i da ću izaći ispod onih lakih ruku drukčiji, obnovljen i preporođen. Ali samo na čas!... Stala me je omatati i ja sam se prepuštao njezinim kretnjama poslušno, uvjereno i pozorno. Bio sam još uvijek blijed. Užasna ozbiljnost stala je rasti negdje duboko u meni i probijati na

osušenim očima i usnama. A njezine me ruke ne dirahu i ujedno ih gledah pred sobom. I njihova bjelina bijaše ozbiljna. Odahnuh. Sapa mi se pričini hladnom, a njezin jedan lakat načas popostane. I on me je hladio.

Vrat mi bijaše čvrsto smotan, svezan i ukočen. Nikud ga ne skretah. - Dignite se - rekne ona i odmah doda tiše: - I skinite se.

Pogledah je i opet. Bila je jednaka kao i prije: jednostavna, mirna i tiha. I ja se svukoh kao da se oblačim. Stajao sam pred njom gol: nijesam je vidio, a bio bih je - pričini mi se - pogledao ravno, u lice, u oči. I tek sam čekao, da se okrenem. A uto osjetih ko da mi se je olovo razlilo nogama i odmah se sjetih, da me je prije toga nešto resko, vrelo, kratko uštinulo... A onda me je ona na istome mjestu protrla, rekla »Gotovo je« i ja se u velikoj radoznalosti okrenuh. Ona je bila isto onako jednostavna, a ja osjetih veliki mir u sebi. Izađoh. Nogu sam teško vukao za sobom; osjećao sam, da se je nešto vrlo velika dogodilo, da je nešto novo uistinu ušlo u mene i da nijesam onaj, koji sam bio. I začudo ne iznenadih se. Osjetih se pročišćenim, ispranim i sasma nevinim. Velika me radost obuze i baš ovo, što se osjetih nevinim učini, te postadoh kao dijete. Ali kad sam došao do kuće i ne nađoh nikoga, ja se ozlovoljih, makar sam znao, da nemam nikoga i da me prema tome nije nitko mogao ni dočekati. Sada osjetih slabost u želucu kao da nisam dugo vremena jeo; kao da sam hranu već nekoliko dana iščekivao. Bila bi tako dobro došla juha s istučenim žumanjcem i topla kobasica s pola čaše južnoga vina... Onako, kako bi to umjela prirediti rođena majka ili sestra, koja se ni ne misli udati... I odmah, kako se je ta želja pojavila u meni, osjetih, da sam posve sâm, potpuno sâm. Nije mi se dalo izaći. Sve ono, što mi je tamo mirisalo, tu, na pomisao ljudi, koji mi po krvi ništa nisu, stalo je zaudarati. Ipak pođoh u birtiju. Svi dizahu nosove, svi se odvraćahu... svima udarah u nos pa u oči... Gledali su široki, obloženi vrat i mogli su odmah znati, što imam na vratu... I tu, u tuđini, stade se javljati u meni jedan oprečni, novi, jasno izraženi osjećaj.

Postajalo mi je neugodno, što sam bolestan. Činilo mi se, da niti u bližem kontaktu s tim ljudima ne bih mogao reći otvoreno ono, što bih mirne duše rekao u sredini svojih sugrađana i znanaca: da sam

naime skrofulozan. I umah mi se pričini, da bih to sada lakše priznao pred rođenom majkom negoli pred svojim drugovima... Bolest je stala postajati nešto intimna, unutarnja, nešto sasma osobna u familiji, nešto posve familijarna u domovini i nešto sasma narodna u tuđini. Mislio sam: kako bi me rada njegovala majka! I dalje: kako bih sada zanašao drugove! I još dalje: kako bih sada raznježio brata! I dalje: kako bih se sada odurio ženama! I sve »tamo«. Sve. Čekala bi me zaželjena juha i vino kod kuće, dekadentne deklamacije u birtiji i cinički grohot na šetalištu... Ništa ne bih radio. Pjevao bih pjesme, praznio čaše, mijenjao obloge i prispodabljao svoju žlijezdu kvrgi, koja postaje mrlja... Bol, što otvrdne i koja bi sve raznijela da ne prosuzi u - pusu...

Ali tu. I prozreh u tome svu svoju duševnu bijedu, slabost i impotensu, i moje staro izazivanje bolesti, što je sad stalo vapiti za kućom, domovinom i birtijom, prikaza mi se kao podlo, bespomoćno opravdavanje jedne lijenosti, razvrata i goropada. Čitava prošlost izazvana stade se izdizati poput osušenog blata s prnjama, bacilima i otpatcima.

A ja nisam htio tu osjetiti ni sažale ni progona - ni ljubavi ni mržnje. Onaj je omot na vratu stao smetati njihovim pogledima i nosovima, a ovi su stali smetati - meni. Izazivao je osjećaje i izazvao - ali ne u meni: oni su stajali kao - pokraj mene.

Sjetih se sna, sjetih se stida i stid mi je umah dozvao u pamet one momente, kad stajah u masi i kad se umišljah golim na dohvatu muških pesnica i ženskih pogleda... A onda pomislih na sve ono, što je bilo nazad dva sata, kad stajah faktično gol pred živom ženom u živoj boli na živome mesu bez strasti, stida, u svijesti. »Od svijesti se onda zastidih i pobjegoh, a tu sam bio spravan pogledati njoj u oči i ostati... Uostalom, sutra se vraćam...«

Ovako se otprilike razvijahu toga dana moje misli, ali me ne udovoljiše odmah. Prošlost, kojim imenom nazivah sada sve ono, što sam došao zaboraviti, nasrtala je na mene i ja sam je suzbijao. Onda sam vjerovao, da se to bori osjećaj i mozak... Ovoga dana prekinuh s običnim radom. Pjevao sam pjesme. I na papiru ili pred papirom stade cijela borba postajati sporazum. U sonetima, rimama,

figurama i prispodobama izražavah jednu misao: »Lego sam gol pred ženom i oboje ostadosmo hladni, jer ne osjetismo ni stida ni strasti... Stid je crko što je lomio u dva spola jedne ljude i - k novom hramu, u bolnicu, gdje su svi ljudi braća!«

Bio je to kompromis. Bolnica je bila ostavila svoj starinski čar i u intimnosti nagon je za bolju donašao dekadansu, povratak i nostalgiju; a ja baš zato, jer mu se ne mogoh oteti, opravdah ga pred sobom i eventualno pred svijetom otkriv intelektualnost u tome, što sam se otkrio pred ženom, što ne osjetismo strasti i što zanijekasmo spol. U ime – bolesti...

Podveče izađoh. Na visini i osami stala mi je misao postepeno i strelovito rasti, bujati i oticati. Osjećao sam donekle slično kao ujutro sa oticanjem žlijezde. Sad mi se pričinjahu misli, što ih razvijah dolje, u gradu, u sobi, kao izraslina i oteklina, ali tvrda - a sve što mi tu dolažahu na um, a bijahu slične onima, kao nenadano oticanje i mekšanje.

Srce mi je brzo kucalo: uzrujah se idući uzbrdo; i znoj me oblio. Usne mi se ovlažiše, primih se čela i kao da ruku uronih u vodu. Sjedoh na klupu i skinuh šešir. Lišće je šuškalo i činilo se, da to šuška noć, što je probijala na nebu kao da se cijeli svemir poput jedne čiste i bijele bugačice napija crne tinte. Samo je zapad izgarao mirno i spokojno i bijaše ista taka bugačica samo druge, crvene boje.

»Umrijeti«, rekoh, pošto sam dugo sjedio na klupi i slušao šumljavu razbitih mojih prijašnjih misli. Ali kako sam pomislio na nešto, na što za cijeloga dana ni izdaleka ne pomišljah, napala me ista onaka ozbiljnost kao izjutra na poliklinici.

I opet dozvah sve u pamet. Njezino je lice nekud zastalo podalje od mene i ruka se vanredno zabijelila u mraku. »Crna pleća i bijela kupola...« preletjelo mi nad tim svijesnim priviđenjem i odmah je i njezino lice problijedilo. Odsada sam često osjećao ovo bijelo u tami i stajao pod dojmom bijelih kostura i crnoga groba.

A onda se sjetih i doktora i toga, da će me liječiti badava i da sam došao u kontakt sa znanošću povodom jedne žlijezde i svih onih osjećaja pred podne u birtiji. I makar bijah na osami i noć bijaše

slična, gotovo jednaka, noćima rođenog kraja, znao sam, da sam u tuđini; osjećao sam dapače, da svakim danom postajem nečemu tuđi i dalji i nečemu bliži i pristupačniji. Moja mi »teorija« pane na um i ne pričini mi se tako bezvrijednom i izmišljenom; donekle se dapače začudih, što je cijeli dan ne uzeh u obzir i kratko rekoh:

- Obolih i pođoh na liječenje... Eto u čemu je bio čitavi studij. Tamo sam bio bolesnik, tu hoću da budem liječnik. Ravnoteža.

I domovina i svijet stade se jasno dijeliti u mojim predodžbama. I ja si sada čitavu svoju psihologiju i prošli život mojeg individualisanja ne mogoh predstaviti bez psihe našega naroda i njegova života.

Opet stadoh dozivati cijeli prizor na poliklinici i jasno zagledah dva raspoloženja, koja je mogao stvoriti u meni: ono bolesti i ono zdravlja. Ono se bolesti pomaljaše u uspomenama; ono je zdravlja prevladala sa savremenošću. Poezija ih je izmirivala, ali sada mi se pročinjaše, da su ideje izražene u sonetima moje sadanje biće, a forma prošlo.

Vrat me bolio; radi omota gledah ravno i u toj prisilnoj ravnini svojega pogleda stadoh gledati veliku nategu čitavog organizma i postah zadovoljan kao neki dan, kad riješih nenadano tri problema: ono egzistence, studija i morala.

Digoh se i zakoračih. Pijesak je škripusao i ja sam išao lagano i oprezno kao da se bojim probuditi sve ono što je usnulo toli ugodno u meni i oko mene.

Spustih se u grad. Na trgu je igrala glazba i kako sam znao, da je sva ta raznolika masa došla radi nje ovamo i da su se sva ta ušesa pretvorila začas u jedno uho, poželih naći »nju« - onu s bijelim rukama i bijelom haljinom. Nikake mi već neprilike ne zadavaše omot. Slušao sam i gledao oko sebe. U isto vrijeme dospjeh saslušati melodiju i misliti na »nju« i odmah poželih slušati tu istu melodiju zajedno s njom, i više: biti autor te melodije i njezin muž i primiti pljesak publike s ovim istim omotom na vratu.

Taština se stade javljati u meni, ali ne bijaše topla. »Biti autor ove melodije s ovim omotom oko vrata i primati pljesak ovih svih, na kojima vidiš, da su novinari, literate i javni radnici«.

I pomislih na svoje pjesme pa na to, da nisam kadar pisati drugim jezikom i da se u glazbu ne razumijem i ne poništih se. Baš obratno. Ovo me je izazvalo. Ovo, što se vidjeh tud, neobičan i neponjatan ljudima drugoga jezika, natura i prošlosti - ovo je stalo dražiti moju individualnost i sjetih se Rusa, koji svojom originalnošću i neevropejštinom osvojiše svijet i Evropu... Uto opazih, da mi se neki podsmijevaju. I uza sve to; što u isto vrijeme konstatovah, da Rusi osvojiše svojom novošću svijet i da sam ja njima samo zato smiješan, što sam za njih po obličju, fizionomiji i svemu nov - uza sve to osjetih prezir i mržnju samo zaradi toga, jer vidjeh u tome obratni dojam novosti, no što ga zamišljah.

Umah otiđoh. Srditost, prezir i mržnja stadoše me poništavati, jer se nenadano pojaviše u meni baš tako, kako nenadano opazih dojam, što ga na okolinu proizvađam. Ovako čovjeka poništi nenadana ćuška, t. j. podvala »ti si me htio prevariti«, kad si najplemenitije mislio. I uporedo s tim, reko bih, radi toga, stadoh tvrdoglavo snovati oko toga, kako bih onaj smijeh preobratio u udivljenje. I naravno, uvijek uporedo s tim ili radi toga, pomislih na ljubeznost onih u poliklinici i na čitavu Italiju, koja mi tuđincu daje badava liječenje i - brzo, vrlo spretno, spojih dva kontrasta: »Reći ću onima gore: ja vam dajem svoje tijelo na analizu; pravite pokuse sa mnom i na meni«.

I ova odluka postane ubrzo uvjerenje. Ovako bi šta bilo uistinu nešto nova, neviđena i nečuvena. Ja bih tako riješio odnos prema onima, koji me liječe badava kao i prema bratu, koji me uzdržava badava, kad mu ono pisah »ti ćeš raditi za mene, ja za tebe. T. j. vi ćete liječiti mene, ja ću poslužiti vama.« A time bih bio riješio i odnos prema svijetu i sebi: koristio bih znanosti i donio sebe u javnost. Misao mi se pričini velebnom. Nisam više stajao na trgu. Primicah se jednoj kavani. Zvuci glazbe poput talasa nasrtahu na moja ušesa i moje misli bijahu ovaki pravilni, jednaki i logični talasi.

»Tako bi me bolest unijela u svijet i onim svojim najintimnijim ušao u čovječanstvo.« Cijela se ona »teorija« stade opetovati u meni i one psihološke intimne scene, ekscerpti studija i zasnovane novele - sve ono, gdje pođoh iznašati svoju golotinju... A tu se jedna prošla činjenica uporno ispravi: »Golotinji pogledah u rođenoj kući u oči i

ja se zastidih, jer bijaše - bludna«.

I shvatih, da bih izašao smiješan, kad bih tražio injekcije od žene onamo, gdje nema medicinka i da bi u tome svi vidjeli ono, što bih ja možda i pošao tražiti:

Perverznost!

II.

I po drugi je tako put bila ura stala. Ja sam naime bio ostao bez novaca. Ujutro dadoh zadnji groš na smokve i kruh, što mi je želudac udovoljilo posve. Ja sam mogao biti gotovo siguran, da će novac stići kao sutra ili prekosutra i da će mi za jedan, dva dana gazdarica drage volje uzajmiti. Ali kako sam pomislio na gazdaricu, napane me nešto nevoljko, gotovo mrsko. I odmah pomislih da bi ona mogla opaziti i opravdano zaključiti, da moram biti i gladan, ako nemam novaca i u čas mi omrzne sve, što mi je u taj tren moglo uopće pasti na um.

Ja s gazdaricom nisam nikako općio. Izmjenjivasmo pozdrave i ja sam prolazio i mimo nje i mimo njezine kćeri i njezinog muža i mimo sustanara ne pogledavši ih, kako se i prolazi pokraj klupa, kuća i predmeta, koje si jedamput vidio i za koje znaš, da se nisu mogli ni u čemu bitno promijeniti.

Ali kako sam danas izašao i došao tek na pomisao »uzajmiti od gazdarice novaca« i nehotice pogledah u njezina kamilska pleća, što sjećahu na sijedu uskočku patricijku.

»Ona je sasma sijeda; ima modre oči i žute, okrugle bore... Mora da je dobra i mora da zna, što je život.« I polazeći u biblioteku bijah se odlučio na to zatražiti u nje novac. S jedne mi je strane bilo da riješim jedan bezvrijedni problem, koji mi smeta životnom uređaju i toku, a s druge opet strane ja sam izlazio napolje i polazio dalje od

nje i rješavao se tako neugodne dužnosti: udovoljiti jednoj zamisli i odluci - činjenicama. Ali poslijepodne, kad sam imao pristupiti djelu, sve mi najedamput omrzne kao ono izjutra, kad mi je odluka bila došla na um; dok sam imao još proći kraj nje i dok nisam bio izašao napolje. »Ona ima dobre oči i bore dokazuju, da zna, šta je patnja... Ali ona je tako zabrinuta i reko bih zainteresirana... Dosada joj sve redovito platih... Drži me za čovjeka poštena i imućna... Sada: nisu li njezine oči samo zarad toga tako dobre i ne pokazuje li one bore samo zarad toga, da zna što je patnja, t. j. da se napatila dosta i previše i sama... T. j., t. j. hoće da kaže: baš zarad toga ostani pošten i imućan, kako si uvijek bio i ako možeš i... i... darežljiv.«

Ne znam, da li me to ozlovoljilo ili udovoljilo. Jedno znam: uvjerih se, da u nje ne mogu zatražiti novaca. I načas poćutih nekaku olakšicu u prsima i dahu.

»Da, ona je stara, vrlo stara. Jer je i njezina kćerka već stara... Hoću li još danas primiti novac?...« Novac je dolazio na adresu jednog mog zemljaka, koji je bio zaboravio hrvatski. »Možda. Idem k njemu. A u slučaju da nije ništa stiglo, uzajmit ću u njega«. Pričini mi se, da bih u njega mogao lakše uzajmiti negoli u gazdarice. »On je ipak inteligentniji i uz to je - farmacista. Farmacista!« To mi je sada imponiralo. Svi mi oni na poliklinici stadoše postajati silno simpatični i sve, što je bilo u savezu s liječništvom postade mi bliže. »I bolje je nemati posla s tim ljudima. Njezina je primjerice kći ružna, dosadna i glupa. Šepesa začudo i ona, ali to nije nimalo zabavno. Već me nekoliko puta htjela razgovoriti. Traži razgovor sa mnom. Tako je jučer došla pozajmiti u mene novine - ne radi novina. Njoj je do toga, da stupi u bliži kontakt sa mnom, da mi smeta, da sprovedem večeri u njih i da platim danas vino, sutra sladoled... I šta ja znam... Stara, njezina majka, ni ne zna čitati. Njezin muž kad čita, sriče... a ona, šta ja znam... Tako su me (sada se sjećam) pred osam dana i ona i njezin muž vrlo ljubezno nagovorili... Prve dane, kako sam došao, bili su svi vrlo ljubezni... A prvi dan, ona se je njezina kći i smiješila. A sva je žuta... I po tijelu mora biti žuta... Čudno je, što su joj kose crne... Da, i toga se sjećam. Nekidan je došla k meni; smiješila se i bila pospana (u nje su oči uvijek pospane) - i zamolila me »blagim« glasom (a u nje je glas grubomuškarački i

kriještеći - ženski), da... ako... ostanem kod kuće, pa da... ako ko dođe... da onda ja kažem... da... počeka... I došla je onda jedna ljepušasta, visoka ženska, u svijetloj opravi, u šeširiću, goloruka, sa suncobranom... I kad sam joj rekao »izvolte počekati«, ona je rekla »hvala« i nije sjela, nego uprla vršak suncobrana u nožni palac, privila svite i kao da upozoravaše: »Ta gledajte, kako su malene nožice u mene. Ta gledajte, zaboga!« A ja je nisam pogledao i sada je tako dobro vidim. »Pa ja ću više puta doći«, kao da govoraše. »Ja sam žena brata kćeri vaše gazdarice«. »Izvolte, govorio sam ja uvijek i nuđao stolac. Ona će odmah doći. Rekla je, da počekate. Uistinu, ona će odmah doći. A ja imam posla... Tu su novine... Izvolte!« »Hvala, hvala, odgovarala je ona i mislila: kako ste ljubezni i prosti. Ta ne vidite li, zaboga, da sam žena i da izgledam ko djevojčica? Da sam već prevalila tridesetu i da sam uvijek tako mlada...«... I još nešto. Ukućani, oni iz prvoga kata - jedna žena (dosta debela žena) i jedna djevojka (dosta lijepa djevojka) i jedan mladić (dosta ugodan mladić) - kaci me sretnu, uvijek me pogledaju i stanu kao da nešto očekuju. Onaj me mladić dapače na stubama propušta i gle! danas me ujutro čak i pozdravio. Pozdravio! On mene! Kako mi je sada lako shvatiti, zašto njegova sestra, ona dosta lijepa djevojka, niskoga stasa, izderanog crvenila na obrazima i ispucalog na usnama i pravog, čisto ženskog organa, kreštavog i zvonkog - zašto ona pjeva čitavi dan prelazeći iz »forte« u »piano« pa »pianissimo« te ne znaš, sluša li svoj »forte« u »piano«, »piano« u »pianissimo« ili pak očekuje kod »forte« aplauz, kod »piano« usklik, kod »pianissimo« uzdah... Zato joj se možda i crvenilo proderalo na obrazima i popucalo na usnama... Jer suviše pjeva i jer joj koža mora biti vrlo tanka i nježna... Trpi od prekrvnosti i pjeva, a ja je ne slušam. Njezino me pjevanje uvijek uzrujava, jer mi smeta. Kao da s tijem želi i moju kožu izderati. Ja trpim od anemije... Bluna! Dražesna bluna!

Išao sam u farmaciju po novac, ali nakon nekoliko minuta sjedoh na klupu. Toplina je bivala sve gušća. Zrak je bio zasićen kao da je sve to - i opet! - spavaća soba bez stanara, koje ne prozračiše. Moglo je biti dva sata popodne.

Ali ja, odmičući od kuće, sustanara i gazdarice, stadoh ih spominjati

raspoloženije i postajahu - simpatični. I ovo, što sam raspoložen bez objeda, ovo me raspoloži još više.

»A gledaj. Da nisam bio tako hladan prema njima, možda bi me danas ona dosta krupna žena, majka one dosta lijepe djevojke, pozvala na objed.«

Uto šutke prasnuh u smijeh i kao da sam se glasno nasmijao pogledah naokolo. Na jednoj je klupi sjedio jedan stražar i drijemao. S lijeva sam imao kraljevski dvor i naizmjence stražare i oružnike za prolaznike; s desna vodovod i najprije se napih vode i osjetih tek sada, da sam ožednio; onda pomislih na to, da nisam objedovao, da ne radim ništa i odmah me se neugodno dojmiše i stražari, što prošetaše doba spavanja i staračac, što je prospavao objed. I odmah se samoga sebe dojmih još neugodnije. Povodom naime one žlijezde u mene se je bila razvila jedna misao do uvjerenja, da bolest i uopće stradanje vuče mene cijeloga natrag, onamo, gdje sam bio i gdje bih bez liječenja i udovoljenja svojim potrebama i ostao.

»Umjesto da radim mirno, nesustalo i postepeno, ja se gubim u misli začinjene sjetom, srditošću i mrskošću. Ne tražim simpatija i izazivam... Prikazujem gladnim samoga sebe, da se umiljim samome sebi... Ali ovo je rezultat one moje misli, koja je postala uvjerenje, pričini mi se, a ja se uistinu ne prikazah gladnim...«

Ali uvjerenje je ono stalo prodirati i bilo već čvrsto zaderalo u mene, u moje osjećaje i fantazije, i ja se nisam mogao prepustiti maštanju onako izgubljeno, strastveno i požudno ko nekoč. I pođoh u farmaciju. I tek otvorih vrata, on je odmah rekao: »Ništa«. A ja se nasmiješih i otiđoh. Nasmiješih se, da mu pokažem, da to nije baš tako životno, jer je u mene ionako dosta novaca, a otiđoh žurno, jer me je nešto zaskočilo, nešto zapletena i mrska ko klupko vlasiju, što ih je nenadani vjetar bacio u moj grkljan digavši ih iz prašine.

To je potrajalo nekoliko minuta. Bijah se rasrdio. Ali pomalo ko da sam stao ono u ustima razabirati jezikom i najposlije želucem. Smučilo mi se. Ja sam razabrao čitavi prizor posvema. »Bio sam siguran, da će novac stići. Za svaki se slučaj osigurah: zatražit ću naime u farmaciste. Zato sam se možda i bio raspoložio... A niti je novac stigao niti sam ja zatražio. Jer farmacista jednom riječi nije

čovjek. T. j. nije čovjek u pravom smislu riječi.«

Ove tvrdnje ne obrazložih, jer je možda ni nisam mogao obrazložiti. Ja sam pogrđivao i žalio za nečim bliskim i dalekim. Ali kako sam ono »daleko« osjećao kao nešto protivurječna, a to protivurječje kao nešto preteška za moje sadanje oslabljene i istrošene misli, pravom snagom zamislih ono blisko.

»Jučer sam u to doba sjedio kod stola i čitao. Kako sam ja to počeo u posljednje vrijeme čitati! Izrabljujem i pisca i knjigu. Prije sam pako bio izrabljivan. Sada naime čitam radi stvarnosti i toliko, koliko mi dotična knjiga može poslužiti kod dopisa, opažanja i proučavanja dotičnog naroda, pisca ili problema. Prije sam čitao i radi efekta... Isprva pak čitah samo radi efekta, užitka i zabave.« Ali moje misli ne pođoše tim pravcem dalje, jer ne mogahu poći: ovaj je put bio za moje raspoloženje pretežak i prenaporan. Ja nisam mogao biti dovoljno hladan; stadoh se i opet uzrujavati kao da je ta misao došla samo radi toga da odahnem. »Ja sam pošao k njemu s tim uvjerenjem i s tom odlukom. A ja sada konačno nemam novaca. Gladan sam«. To mi se je - da sam naime gladan - po svoj prilici samo pričinilo od puste tvrdoglavosti, jer sam uvidio, da jesti nikako ne mogu, kad bih i htio, i tvrdoglavo završih: Gladan sam.

Bio sam tako stigao u prostranu šumu s parkom i baštom. Ni u koga ne gleda, jer sam mislio, da svi gledaju u mene. Zađoh negdje u kraj, na dnu, gdje sam mogao ostati neopažen. Podalje se igrahu djeca vičući pomamno i snašajući prah i pijesak na klupe. U prvi mah ne začuh vike i nikoga ne vidjeh.

»Mogao sam imati novac. Mogao sam bar zatražiti. I nisam. Nisam htio. Što bi rekao farmacista? Nekoliko tjedana i već se je istrošio. Kake to mizerije dolaze k nama iz Hrvatske. I on, kako je oduševljeni Talijanac, jer je moj zemljak, i jer je zaboravio hrvatski, on bi se odmah sjetio, da smo jedamput provaljivali ko gladni vojnici, a danas ko gladni pisci... To bi on mislio. On jednostavno nije uviđavan čovjek. Jer - bio sam kod njega sinoć i došao opet danas; smješkao sam se i jedva zavirio u farmaciju. Morao je dakle odmah shvatiti, da bih nužno trebao novaca i da ne tražim, jer sam preponosan na sebe i jer mi je do časti moje i one moga naroda.«

Makar sam bio to tek sada otkrio, ja ni ne vidjeh odmah, da je to jedno prosto opravdanje jedne prosto počinjene nespretnosti.

»Nikako nije on uviđavan čovjek. Uz to je vrlo antipatičan, makar je - začudo! - farmacista. Uopće on se nije trebao primiti ovakovog posla. Bolje bi pristao u kakoj trgovini robe. Ruke su mu sasma krojačke; malo je i pognjuren, ali se očito vidi, da ima u njega volje uspraviti se i da mu to dobro uspijeva. Ukratko: krojač gazda, koji prodaje odijela, ali ih sâm ne šije.«

Farmacista me je zaokupljao sve više. Sjetih se, da ima mladu ženu, koje ja ne poznajem, i dvije male curice, koje sam samo jedamput vidio. »Jest. Njih - djecu - umije voditi. Da nije tako mršav, upravo krojački mršav, bio bi izvrsna dadilja. Ali ovako? On je igla!« Ova me je riječ poškakljala i opet se raspoložih. »Već je to smiješno, što sam dao adresirati novčane pošiljke na njega... Farmacista, krojač, dadilja i igla...« I u tom raspoloženju igla me je stala nekuda bockati. Uzrujah se i opet. »Ta on, kaki je, on bi mogao novac primiti i - zanijekati!« - Tu se zaduvah, a nisam polazio uzbrdo. Vika i igra djece ozvanjaše u meni ko treska tanjira, vrlo lijepih, sitnih i tankih tanjira i još tanjeg posuđa. »Viljuška!« pomislih i sav se stresoh. »Igla« ispravih i opet se stresoh. Onda se razabrah i zapuših. Pomisao, da bi on mogao novac primiti i ne dati, igla i treska posuđa - dozove mi u pamet spomen na sve ono, što sam mislio odlazeći od kuće i stadoh maštati kao u polusnu. Ne znam, kako su tekle misli, koje su se stale javljati u meni. Moja duša bijaše kao more, a sve ideje i pomisli, koje mi dolažahu na um, kao brodolomac, koji niče i tone, kojeg ne vidiš i opet zagledaš, a za kojega uvijek znaš, da je u tom ogromnom, jednoličnom i beskrajnom moru.

»Da, on je to mogao učiniti, košto sam i ja mogao u njega zatražiti. Ja međutim toga ne učinih. Ja ne trebam od svih njih ništa. Baš ništa, u potpunom smislu riječi... Moraju osjetiti, da sam kamen, hrid... nešto tvrda i osamljena. Nešto takova, na čem ne može ništa izrasti... nešto strma i ravna, gdje se ne može ništa sustaviti... nešto tvrda, gdje će se sve razmrskati, što brzo nasrne... gdje će osjetiti bol sve ono živo, meso i kosti, što na nj sjedne... Nešto takova... Ništa ne trebam. Ako najgore dođe, ubit ću se; javit ću se u bolnici, ako ostanem živ... Ili ću nešto počiniti... krađu... ma što... I tu ima tamnicâ, oružnikâ i

zakonâ... Znam eto prema tome, što je to sve bilo i što je moglo biti... Ali ja sam tvrdoglav! Ja sam tvrd i imam glavu! Ja sam i hladnokrvan. Ja sam hladan i imam krv.«

»Sada: ovo, što nisam zatražio novaca ni u gazdarice ni u farmaciste, ovo ima da znači i meni i svakome, da sam ja tvrd i hladan, da ne ću veze i kontakta s ljudima... A ne možda, kako bi mogao ko pomisliti, da sam plah, obziran i nježan... Meni je uostalom ispod časti primati usluge, dobročinstva i milostinju. Sve to čovjeka ponizuje i mekša i opet si tamo, gdje si bio, i onakav, kaki si bio: niže t. j. na dnu, mekan, t. j. mekoputan i srdačan... A ja to ne ću da budem. Ja bih dapače mogao reći, da hoću biti gladan i da mogu jesti... A sada nisam gladan. Samo je hladnokrvnost i tvrdoglavost u mene upravo porazna... Zato bih mogao reći i to: ja hoću jesti čovječje meso, jer sam gladan djece... onih tamo, što viču. Jučer su mi smetali čitanju; danas snašaju pijesak na klupe, gdje ne spada pa ga otpuhuju, kako ne bi smjeli: stvaraju prašinu i šire bacile... Oni su svi dobro nahranjeni i ne hrane se majčinim mlijekom... A tako su tvrdoglavi. Čuvar ih je nasada nekoliko puta upozorio, da se to ne smije činiti. I ja sam tvrdoglav, ali mogu da dokažem; a neka oni meni dokažu, da nije glupo, štetno i suvišno snašati pijesak na klupe... Tvrdoglavost pak izaziva tvrdoglavost: zato bih ja, kad bih htio biti onaki, kaki su oni, mogao poželjeti baš njihovo meso... Kako su im samo bijele noge! Kako mora da je u njih mekano meso! Dapače. I kosti bi im se mogle spržiti, čini mi se, kao u ptica i sardelja. Ali ja ne bih jeo njihovih kostiju kao ni plućiju ni srca ni jetara. To je dobro u kokoši i telaca, ne u njih. U njih mora biti dobar batak i sve ono, što je dječje: noge, ruke i stražnjica... Ali ne srce, mozak i oči... Oči mi se uvijek oduriše na tanjiru... Saloma je imala užasno čovječji želudac, a sv. Ivan užasno ljudske oči... Ja ne bih ni očiju mogao probadati iglom. Uopće nisam ni krojač ni farmacista... Ali bih mogao iglu zabadati u meso... Ražanj je vrlo zgodna stvar i vilice su dosta zgodne... Ali pečenku razdirati rukama i zubima i onda oblizavati nokte... to je još najzgodnije i k tome vrlo ugodno...«

Ovo već nije bio utopljenik, što tone i niče; ovo su bili valovi, što se dižu i spuštaju; ovo je sve postajalo ono jedno, ogromno i beskrajno more. Uza sve to, ma da sam se bio sav prepustio raspoloženju

prepustiv mu i ideje - ipak sam stajao nekako, iako neodređeno, na mahove, izvan toga.

Opazih da želim jesti i da nisam gladan, i baš ovo što ne mogu jesti (a prije govorah: Hoću da jedem, makar nisam gladan! -) stade podražavati ponovo moj apetit. Ovoga dana ne potrebovah zapravo novaca; prije sam znao gladovati nekoliko dana; ali baš to, što nemam novaca, postane mi neugodno i posve me ozlovolji. I opet pogledavah u djecu, i dugo se zabavljah razlikujući muško od ženskoga. A jedna curica kakih osam godina, golih i punih nogu, koje izgledahu i više pune i gole, jer je imala crne, tijesne i kratke čarape - drsko se umiješa u onaj kup tamo i u sve one misli, koje me dosada salijetahu.

U taj čas prestadoh misliti. Stao sam gledati. A ona je onda uzela uže, prebacila ga preko glave i zavrtila ga nekoliko puta dižući strelovito i pravilno noge. A onda je sjela na klupu i vlažna od znoja, rumeni i umora pogledala preda se kao da se je napila po prvi put vina ili ko da ju je netko sramotno kaznio. Bila je baš tako užarena i - od znoja - zaplakana. Žilice joj se stadoše na podočnjacima modriti i rasti. Tu zapazih, da su joj oči mutne i pune suza, da joj se kod sjedenja vidi gotovo cijela noga i da su joj stegna i noge bijele i glatke, jer joj koljena izgledahu crna i išarana... I apsurdno rekoh: Koljeno joj je kao tabani u bosonogih seljakinja... Ona valjda i hoda klečećke...

Tu nazvah sebe magarcem i zijevnuh zakoracav nehajno u grad. Bilo mi je svega dosta. I opet mi se smučilo kao da uistinu pojedoh dječje meso iz nužde, a onda od silne prožđrljivosti oblizah ona koljena. Tu stadoh kihati. Prašina mi je udarila u nos. Došav kući, bacih se na krevet. »Sve mi je dozlogrdilo i nije me briga ni zašto...« Postadoh fatalista od komoditeta, jer je soba bila hladna i tamna. Skinuh cipele i opet odahnuh kao da su me kroz sve to vrijeme samo cipele tištale. Onda se oprah i zadržah glavu u vodi. I čudna me želja napane: skočiti u vodu i ne brinuti se ni zašto. Stadoh zamišljati lutanje po suncu u pô bijela dana i sada tek osjetih žeđu i vrućinu. »Izaći iz kože - valjalo bi izaći iz kože.« Znojne mi noge užasno zaudarahu; zaudaraše i dvorište. »Sinoć sam ubio jednu stjenicu«. Okrenuh plahtu i uprh oči u mlaz mrkorumene krvi. Raširih nozdrve i miris

mi poklanih stjenica udari u mozak.

»Kako je sve gadno! I ja sam gadan!« Ali se ne zgadih samome sebi; postah si antipatičan i nazvah se deranom. Onda nisam razumio toga čuvstva samoprezira... Blamirah se pred samim sobom. Umišljah se jakim, solidnim i ozbiljnim, a na djelu se nađoh s istim prošlim slabećama, strastima i balavštinama. I od samouvažavanja povodom onih »teorija« i frazeologije pređoh na odrešiti samoprezir, i sve mi se pričini naivnim kao davne vragolije i prve pjesme u pučkoj školi. Ne znam kako; meni se je najedamput pričinilo, da su prije, prvih dana moga dolaska, postojali u meni pravi uzdasi za đakovanjem, koji su me danas i opet napali na klupi, u parku... Možda je to uslijedilo povodom riječi »deran« i »balavština«? Možda. Ali poza, koju zauzeh na klupi, poza nerada, zabadanja (kuburluka?) i duševnih štipalica - ona je poza bila po svemu đačka... A ono pogledavanje u crna pleća i ono blejanje u klerika i ogledavanje za klerikatom kao nečim, gdje se rješavaju problemi nauke, egzistence i autostudija i gdje odahneš: imam krevet, objed i klupu - pa ovo: želja za udovoljenjem svim potrebama, a neka neodređena komotna i fatalistična nesposobnost svojim radom zaslužiti za udovoljenje tim potrebama - sve je ovo imalo u sebi biljege, smisao i bivstvo đakovanja.

Tu mi se ne znam već po koji put zarine u slijed misli još drskije moj položaj u masi... pa nekoja istrgana argumenta mojega »izuma«: oponirati profesoru radi 8 sati zatvora... i sva ona ostala izvađanja, koja sam zalud kušao zaboraviti. I tu mi se pričini, da nijesam nijedan problem riješio i da bih uzalud pokušao naviti uru. Trpio sam, ali ne duševno. Činilo mi se da od misli strada lubanja i da je to onako neugodna, suha, odvratna bol, kaku osjetiš na kostima. Slika bijelih kostiju u crnoj noći postajaše sve jasnijom i strašnijom. Instiktivno se pogledah u ogledalu... »Ja ni nemam mesa na licu... Zašto mi lične kosti tako iskaču?... Rad slabe hrane?... Radi neasimilacije hranivih elemenata?... A ipak se krećem, hodam, radim, živim!« Opipah kukove, stegna, leđa, prsa. »To su same kosti. I ruka je sama kost.« I kako je trenje mesa o meso moglo biti zamamno i slasno, tako me je ovo pipanje kostiju kostima udarilo nečim odvratnim, teškim, mrtvačkim. Ovako boli zubobolja... I

stadoh se opet gledati i tražiti jednu simpatičnu crtu na licu i opipavati tijelo. »Ništa!«

A kasnije, u noći, pomisao na kosture, koji hodaju, stade me goniti. »I ja tako hodam... Ali ja ne živim.« I želja za mesom svega me obuze. »Spavati sa ženom, jesti teletinu, nositi na rukama dijete - svejedno. Da li je to strast ili glad?... Gladna strast i strastveni glad. Meni bi bila potrebna žena i pečenka.« Ne usnuh. Digoh se i sjedoh kod stola kao da me je napala astma. Bilo je tiho i hladno. Ja sam sjedio; znoj se je na meni stao ledeniti. Sve me je boljelo, a ta je bol bivala sve odurnijom kao da se kosti probiše među sobom ili kao da laktom udarih u mramorni ugao stola... I prividi mi se more. »Praćakati se udovima po moru... Kako je ugodno kad praviš mrtvaca, a more te pljuska i nebo je tako daleko, prostrano i mekano...« A noći ne vidjeh. Lampa je svijetlila ko ukamenjena i samo se je moja sjena pomicala na zidu...« A i ono je bilo u noći... Zadnja ljubav na klupi... I prve su ljubavi bile u noći... Prve... cjelovi sa štipanjem... I zadnja... cjelovi s pljuskom...« Slabašni mi je negdje smiješak morao skupiti i zabijeliti totalno usne. Od sjedenja me stadoše boljeti kukovi, od nadlaktavanja laktovi, od uspravljivanja i svijanja hrptenjača, od hoda prsti i koljena, od misli tjeme, od gledanja sljepočice i čelo, od opiranja o stô rebra, od hunjavice zubi... »Nema ni cjelova ni štipanja ni pljeskanja više... Nema mesa.«

A dim se je stao u zraku pomicati onako kao po zidu moja sjena. Želudac je gledao prazno i rastvoreno kao moje oči. Utrnuh lampu i legoh. Sve me je boljelo i bijaše mi jednako mučno i naporno stajati, sjediti i ležati. Nijesam polazio od odmaranja na odmaranje; sasma obratno - Sve je bilo umaranje i bol bez užitka - u istome spominjanju... Činilo mi se, da to misli, živi i osjeća kostur i da se je sve drugo izdimilo, umrlo i propalo. Ne osjetih ni žlijezde. Ne pomislih ni na novac. Ne otpočinuh ni u snu. Tek sutradan ujutro primih pismo. Otvorih. U pismu nađoh dvadeset kruna. Brat mi obećavaše poslati još; i ujak! I samo me je to udobrovoljilo, što sam mislio, da se ona ura neće više nikada moći naviti... A kad tamo, ona je išla svejedno. »Užasno sam bio nesabran. Ona je išla svejedno... Samo ja toga ne opazih... baš sam bio nesabran.«

III.

Još istoga dana vidjeh meso i bio bih osjetio kost, da dospjeh osjećati. Posebna izdanja novina najaviše škandale u jednom internatu: nekoliko djevojčica zaraženo sifilisom, krivci pronađeni u osobama nekoliko popova... Sat iza toga nova izdanja javiše velike demonstracije onamošnjeg ogorčenog i zgađenog pučanstva. Veliki, crni naslovi ispunjahu novine: pisalo se o brutalnoj sili i nježnim tjelešcima; o iskvarenim duševnim pastirima i silovanim nevinicima. I još nekoliko dana, tjedana, iza toga, novine bijahu krcate sličnih velikih naslova i krupnih crnih slova, uskličnika, stanka, upitnika, točkica i podcrtanih rečenica. Onda osvanuše nova otkrića; govorilo se o pederastiji, sadizmu, nekrofilstvu, silovanju, paroksizmu, delirijima... Čitava jedna orgija ljudske mašte, nagona, pera i mozga.

Na šetalištu se nisu promatrali prolaznici: svi se mimoilažahu, gledahu i ne vidjevahu; sve individualne osebine kao veliki nos, ekscentrična haljina, šupi pantaloni... sve bi se to pregledalo i mimoišlo. Isti razgovori postadoše življi, glasniji i bučniji; nije se govorilo o privatnim poslovima i intimnostima. Mislilo se je naglas, smijalo otvoreno; upadice, rugalice, opaske... sve je to u pojedinaca postajalo nešto javna, nešto što se može i mora čuti... Ukratko: »Kaki je u njega nos!« ne bi se više reklo laktanjem, u pô glasa, u zakutku, da je naime sada uopće kakvi nos mogao udariti u oči. Tako sam ja neko vrijeme svojim prisustvom u krčmama pridizao nosove, na šetalištu svojom bradom izazivao miganja, na ulicama svojom pojavom povlačio prolaznike za jezik. Ali sada sam prolazio neviđen i neopažen: nisam naime s jedne strane iskakivao, a s druge strane ne bih to iskakivanje ni izdaleka dospio uhvatiti. Pričinjaše mi se dapače, da bih sada mogao kroz masu proći štono riječ potpuno gol, s rukama u džepu, da bih se mirne duše mogao objesiti za vlastiti nos, rukovati se nogama i zatakavši cilindar na stražnjici zaredati po kavanama četveronoške.

Sada su samo dvije strane iskakivale, i svi su išli gledajući u njih. Zato danas kurja oka pucahu bez pardona, i gurnuti damu u rebra bijaše neopaženo kao komplimenti.

Jedna strana bijahu oni nesretnici i oni zaraženi i oni koji zaraziše, svi oni, što najedamput sinuše svijetu bez samostanskih zidina ne dospjevši se ni obući i s druge strane štampa, što je stala bombardovati zidine bez obzira na ljude. A sva ta publika, svi ovi, što dosada pregledavahu novine, a danas kupovahu ista izdanja - svi su to bili gledaoci, koji nađoše u kleru i djevojčicama svoje interese života: dogodovštine, užitak i orgiju, a u štampi one mozga: mišljenje, rasuđivanje i račun. Kler je za njih poživio, štampa razmislila: prvi je udovoljio mjesto njih dužnosti i pravu, drugi pravu i dužnosti.

U prvi mah ni ja ne rasudih ništa; čitao sam novine kao u dječaštvu istorički roman, kad sam živio život onih junaka, bojeva, grozota i patriotizma, a nakon čitanja osjećao se nekud zadovoljnim i ponosnim kao da dogodovštine doživjeh sâm. Ja sam naime mogao pričati o nečem, o čem nije mogao moj drug, koji romana nije bio pročitao i mogao sam reći: Tako eto umiru Hrvati, a ja sam Hrvat. - - - - - Ali kad bih se mako gdje u kraj ili osamu, vreva mnoštva, frazeologije i članaka ostavljaše isto onako čuvstvo kao kad izađeš iz vlaka.

»Govore o gruboj sili i nježnim tjelešcima... Predati dijete u internat znači dati njemu nekoga, koji mu ima biti i otac i majka, koji ga može koriti, ljubiti i tući kao otac i majka i koji može kod toga osjetiti strasti kao da nije ni otac ni majka... Ta to je tako jednostavno.« Ja sam se čudio čuđenju ljudi i novina. »A zatvoriti djecu u internat i zatvoriti internat pred svijetom to znači: imaš dijete, kad trebaš, da ti posluži, zašto ga već trebaš... Imaš ga u školi, na objedu, u svojoj sobi, na krevetu - obuvena, polugola i sasma gola; - možeš ga opipavati kao liječnik za tijelo, kao duhovni pastir za dušu, kao istražni sudac za džepove; - možeš posumnjati, da je ukrao i sakrio, da je obolio i zatajio; - možeš se uvjeriti i dokazati, da je počinio pogrešku i da si ga imao pravo pedepsati... Možeš najposlije reći, da je bog stvorio svijet, da duša bez ispovijedi dolazi u pakao, da je u paklu vragovi štipaju usijanim kliještima za tijelo,

da su antiklerikalci ovaki zemaljski vragovi, da po neposlušnu djecu dolazi bau-bau, da u ljude ulazi zli duh i da se taj zli duh može istjerati ma i... utjerivanjem... Može se naime dijete uvjeriti, ali se dijete ne mora uvjeriti. Imaš na raspolaganje njegovu dušu i tijelo... Ta to je tako jednostavno! Uzmimo samo sve nas jednog po jednog... Sve nas, što se zgražamo, grdimo i izazivamo državnog odvjetnika. Biti otac nečem živom, ljudskome, mesnatome, što ti nije sin, a recimo biti taki otac takome djetetu, koje nema majke... Ta to je kao biti na pučini, nemati hrane i pojesti onoga, na koga kocka pade.« Ja sam gledao u sve to ozbiljno kao na poliklinici, jer sam polemizirao i s novinstvom i s publikom, budući da sam mislio napisati u tom smislu dopis. »Ko može od nas reći, da ne bi u tom slučaju jeo ljudskog mesa, kad nije još bio na pučini gladan i kad ima stvorova, koji su posve slični nama i jedu svoje roditelje iz zahvalnosti i milosti, kad ne znaju kuda i što bi s njima...« Ja sam se stao opet vraćati na grubu silu i nježna tjelešca. Dozvah si u pamet povorke interniranih dječaka i djevojčica, u kojih je lijepo lice bila rijetkost, pogotovo među djevojčicama, u kojih su oči bile umorne i nagrđene te nisi znao, sliče li očima prostitutka ili žena, koje je zaboljela glava od plakanja i udaraca. Ali to ne bijahu već ni u čem djetinje oči. Možda zato, što su one sve bile ružne, razvučene i zgrbljene najedamput. Sva su ona lica na prvi pogled činila dojam kao da se te curice svaki dan povlače za obraze, te im se usta šire i usnice stežu. U djece i posebice djevojčica ovo natezanje za obraze i širenje ustiju nije neobično nalik na paradokse dječjeg želuca: jesti puceta i čeprkati po blatu - i one pasjeg teka: jesti vlastitu bljuvotinu.

»Ali djeca, što se jučer tuda po parku sigrahu bijahu različna, posve različna od ove... Tamo su muškarci naličili djevojčicama, a tu djevojčice - dječacima...«

I čudnim slučajem prođoše mimo mene dvije časne sestre; jedna je bila krupna i crvena ko obrijani fratar, a druga blijeda i mršava ko klerik, kojega još ne probiše brci. Velika me znatiželja napane: vidjeti njihova tijela: ono grubo i ono nježno. Pođoh za korak, dva k njima, ali se odmah vratih. Sjetih se tolikih zaređenih žena, koje su za mlada činile dojam nježnosti i tjelešca, onda za starosti dojam ili grubosti ili strogosti. I mnogih se znanaca sjetih, koji uđoše u

klerikat rumeni, a izađoše blijedi. I kasnije - sve one dane - sav, recimo, kler pričini mi se da obara upravo napadno oči... Mene se je dapače oduvijek vrlo jako doimalo ovo »padanje pogleda« - ali dosada ga zamjećivah samo u mladića, a odsada u svih. To je bila gdjekoja tek iluzija, ali držanje njihovo djelovaše kao onaj, koji s tobom govori i ne gleda ti u oči...

I ovaj čas kao da sam tražio njihove poglede i pričini mi se, da je to jedna »epidemija padavica...«

Padanja me uopće uzrujavahu: kad bih u jednome danu vidio tri povaljena konja, prvi me se doimaše sažalno, drugi neugodno, a kod trećega se doimah najviše sâm samoga sebe: uzrujavah se i pogledavah s nekakim neodređenim strahom u sve konje, neće li se srušiti na - mene... A onda se stadoh bojati, da će se srušiti i kočije i prolaznici i kuće... Dakako. To ne bijahu uvjerenja i strah u punom smislu riječi, jer taki dojmovi i uzrujavanja ne bijahu neprekidni - bijahu časoviti, gotovo trenutačni. Ali kasnije, kad bih stao dozivati sve u pamet, čitavi dojam postajaše cjelovit i ja ga definovah ovako. »Totalna padavica pogleda«, rekoh sada i začudih se svome miru. Pričini mi se, da sam ja na sigurnom. »Ništa me neće ni dirnuti; ja gledam ovako jasno i ravno, otvoreno u oči...« I odmah zatim: »A gledam, jer sada konstatujem, jer sam izašo iz jednoga raspoloženja, dojma, uzrujavanja i straha i samo dozivam sve u pamet...«

»Jest. One djevojčice doimaju se kao da se povlače ne za ušesa, nego za obraze... Kao da ih tako kane načiniti širima i prividno nahranjenima...« Sjetih se »Mite«, jer je i ona imala ovako rašireno lice... Ali »Mita« je bila nabuhla i otekla... »Svaka od ovih djevojčica, ako izgleda debela, izgleda puna oteklina...«

I ja tu umah upadoh previše duboko. Sada nisam mislio da napišem dopis.

»I to su nježna tjelešca, jer su jedna ogavna, vrlo ogavna oteklina...« Odmah si zamislih drugu jednu bol: udarati nečim tvrdim, kvrgastim po oteklini i... natezati djecu za usta... i prividi mi se užasnim zamisliti paranje ličnih mišica... Sve ovake slike iznakaženih stadoše kvariti prvu, jasnu predodžbu padavice pogleda... I opet zamislih bol, kad se olupi koža: uopće meso bez

kože... »Ili udariti rukom o rub stola tako jako, da se raspukne koža... Ili (ali ovo je nekaka bol sasma drukčija, čudno što mi tu dolazi na um!) zarinuti prst među dvije željezne plohe, kad se naglo sljube... Ili omotati glavu željeznim prutom, koji je u prvi mah ne može svu obuhvatiti i umjesto da se prut raširi suzi se - lubanja... Svakako bi bilo interesantno vidjeti čovjeka, koji je ostavio glavu između dva silovito spojena vagona ili kojemu je preko trbuha prešao vlak... Ili vidjeti čovjeka, kojega su raznesli konji... Sve je to interesantno... Ali ništa drugo... Dapače! Ako bih pokušao tražiti u tome uživanje, onda bi mi se i užitak ogadio kao vino i jelo, koje te razbljuje... Možeš se i opiti ko majka zemlja... ali ne i bljuvati; pa bio i trijezan... u tome je sve.«

Ostah osupnut. Ponovih rečenicu gotovo mašinalno. U čas me zahvati nekaka zaboravnost. Onda se lagano stadoh domišljati opetujući nekoje uspomene prošlih ljubavi - ljubavi štipaja i pljuskaja - i draž mi se razlije mozgom... »Da... moglo je biti uživanje, kad primiš komadićak puti obim prstima ili prutom i saslušaš »boli« ili »joj« (ovako i »ah« djeluje na većinu), ali ne dirneš kosti i ne isparaš puti... Bijelo se zarumeni... boja se promijeni, ali ne ostaje rana - rana, što iznakazi baš tu istu glatku i čistu put, koja je privukla tvoju ruku... rana što se zagnoji i vino pređe u bljuvotinu... Naš je želudac istančan... Nismo u srednjem vijeku... Ugodne su suze boli i stida, ali je odurna dreka - možda jer je preglasna i jer smeta... Suze su tihe i mirisne kao kad cvijeće zaškaklja u nosu ili papar u grlu... I zadavati bol, ali čovjeku, *recte* ženi, a ne jednoj nakazi ljudskog tijela i osjeta... Nismo u srednjem vijeku... Pseto odurava koitus... Grublja je seljačka ljubav od našeg sadizma... Naši su udarci blaži od njegovih cjelova... Ja sam je bio onda uistinu pljusnuo svom snagom, ali neka ona kaže, nijesu li jača milovanja seljačka...«

Osjećah neku finoću, tanašnost i nježnost. Bio sam uvjeren, da je izražaj moga lica vanredno ljubezan, nasmješljiv i mekan. Možda je ta mekota i istančanost nenadano obuhvatila moje misli i maštanja povodom grube sile; koju sam u taj mah gledao na drugoj strani, na strani naime onih, koji za mene predstavljahu antitezu moga uvjerenja - kler; i onoga, što za mene predstavljaše antitezu mojega

stoljeća - srednji vijek; i onoga, što predstavljaše antitezu mojih ideala i vjerovanja - religija. Ja sam bio laik, živio u modernome svijetu i vjerovao u znanost. I umah mi se pričini, da to nije antiteza; da nešto nevidovna veže sve to: da je perverzitet pojačana realnost, da sam ja istančani sadik i da je znanost evolucionisana religija. I vratih se na one misli, s kojima sastavljah dopis.

»Ja sam ipak kulturan čovjek... I možda samo ovo, što živim u modernom vijeku i što nisam svijet za sebe, jer nisam u samostanu..., jer ne mogu biti nikome ni »otac« ni »sin«..., jer u svijetu niti sin pripada samo ocu niti je otac jedini i potpuni vlasnik sina... I možda samo ovo, što vjerujem u znanost mjesto u božanstva..., možda samo ovo čini, te nisam ono, što su oni... Možda... I ne možda...«

Otiđoh na večeru opetujući istu misao. »Ja ne bih ni mogao biti ono, što su oni t. j. onaki, kaki su oni... Makar ih razumijem potpunoma.« Na zaokretu opazih nekoliko popova gdje odmiču oprezno u ulice, gdje nema svijeta. Hvatala me želja osloviti ih i reći im jednu utješnu riječ... Tamo se dalje natrkivahu prodavači novina; bijah na trgu, na stjecištu svih tramvaja i svjetine, koja se je tu skupljala u jedan veliki, zgusnuti i tijesni kup, da se tad raširi i raziđe svaki svojim pravcem, kućama i poslom. »Svi se sastaju u jedan kup, da se mogu razići svaki na svoju stranu... Kako je divan električni tramvaj! Okuplja ljude i - rastavlja! Ajdemote u tramvaj!«

Prodavači urlikahu zasopljeni, promukli, izderani: Škandali!! »Analfabete zacijelo uzdišu, što ne znaju čitati... Kako mora da su sada žalosni i nesretni! I što bi dali, da umiju čitati!!« I opet me je hvatala želja potražiti i naći takovog nesretnika, pročitati mu sve i biti putujući - učitelj: »Kako je divna štampa!« Kupih novine, sjedoh na tramvaj, ali prije nego se je makao izađoh: »Idem na večeru, rekoh... I kako bih htio reći jednim nesretnicima jednu utješnu riječ... i kako bih htio drugima nesretnicima pročitati novine... I kako je divna stvarca štampa i elektrika... i kako je ugodno misliti, kad imaš novaca!«

***

Ne dugo iza toga obdržavala se pučka skupština pod vedrim nebom kao protest pučanstva na sva ova »izrabljivanja ljudskog mesa pod krinkom boga, raja i morala i t. d. i t. d...!

Ne uđoh duboko u masu. Nešto me je odvraćalo, što u taj mah ne kanih ispitivati. Gledao sam skupljeno mnoštvo, slušao viku prodavača novina i raznih spomen-razglednica; derani, zamusani, poderani i neoprani prodavahu taku jednu i vikahu: »Il porco clericale!« i svi se zadovoljno smijahu, t. j. smijahu se tako kao da se smiju samo da udovolje nekome ili nečemu, što je jako i ugledno: smijahu se preko volje, od pristojnosti ili straha. Nitko nije želio, da se misli za njega, da je klerikalac; svaki je htio, da se za nj misli i zna, da je antiklerikalac. Nitko nije htio javno povezati išta svoga uz one i ono, što se izvrgavaše ruglu, preziru i grdnji... Kao da je u njih sviju počela rasti želja čistoće, uspravnih pogleda i ozbiljna života. Zato činjahu sada na mene sasvim drukčiji dojam no nekidan: činilo mi se naime, da svi ovi pogrđujući prljavštine klera žele zabašuriti svoje. Kad su ono bile stigle prve vijesti, kao da su zadovoljni i umireni, što je netko mjesto njih proživio njihov život; danas pak grdnjama i rugom nastojahu prikriti i posve uništiti prvi jasni izraz svojih osjećaja. Bijaše to onda besvijesni i iskreni život, vrhu kojeg su danas pročitav komentare štampe stali misliti i mozgati... Zato su danas bili svi neiskreni i svijesni. Ovako je masa u svojim pojedincima djelovala toga dana na mene. A kad se javiše govornici, kad se javiše oni, koji su štampom izazvali ovako raspoloženje mržnje, srdžbe i ruga, sada su oni stali primjenjivati sebe tome raspoloženju govoreći sa suviše ruga, da izazovu smijeh i suviše srdžbe, da izazovu odobravanje. I opet izazivahu i više smijeha i grdnje, da tad budu opet izazvani... Većina se govornika ovako uzajamno naganjaše s masom i sva prijašnja moguća neiskrenost i svijest stade postajati rapidno iskrenost i besvijest. Pojedinci, gotovo većina, osjećahu u tom natrkivanju govornika i slušatelja mogućnost zabašuriti svoju duboku, životnu intimnost dogodovština, orgija i razvrata i u isto je vrijeme poživjeti:.. [Udariti možda brutalnom silom na nježna tjelešca klerika i časnih sestara...]

Zato se sve više odjeljivah od raspoloženja i interesa onih života i

ljudi. Bila je to ista masa, koja je jedamput kamenovala slobodne mislioce, kao što bi bila i danas spremna kamenovati reakciju intelektualnu. Pojedinci se natrkivahu među sobom - susjed sa susjedom - u tome: poživjeti i zabašuriti - a onda se jedan dio - slušatelji - utrkivaše s drugim - govornicima - i kako su pojedinci u masi postajali sve više nalik jedan drugome, jer htjedoše iskočiti u onom, u čem se izazivahu - tako bi bili nastali jedno i govornici i slušatelji, da ne bijahu odijeljeni time, što stajahu na povišem mjestu, izvan dodira i blizine daha i tijela.

Pođoh i više u kraj. Dolje, niže bijahu oružnici i stražari, a još dalje čitave čete vojnika. I kad se je masa stala razilaziti, bolje odlaziti prema središtu grada i stala čelo o čelo oružanoj sili, osjetio se uzajamno kontrast i izazov: oružani i neoružani, civilna odijela i uniforma. Svi su pojedinci bili nervozni: sukob se je tražio i izbjegavao - instinkti samoodržanja i delikta bijahu na svim stranama, u većoj ili manjoj mjeri, jednako složni i ujedinjeni.

»Hoće li doći do sukoba?« - Ja sam se uzrujavao. Instinkti samoodržanja i samoizražavanja, afirmacije, na svim stranama u pojedincu, stajahu jedan prema drugome ko dva rvača nestrpljivo očekujući, ko će navaliti prvi... Nije bilo ni straha ni kuraže. Gledahu se i čekahu i drhtahu od nervoznosti. I u onom momentu, kad bi instinkt samoizražaja nasrnuo na onaj samoodržanja ili možda obratno, došlo bi do konflikta, gdje bi se rvači tako spleli, te bi postali jedno: zločin. Svaki je pojedinac u sebi osjećao nešto slično. I masa je osjećala nešto bliska što i pojedinci, vojnici što i masa. I onim momentom, kad bi kontrast spojio i konflikt uveo u djelo jedan pojedinac, uveli bi ga svi pojedinci. Ali sukob se je tražio i izbjegavao, kako se je moglo dogoditi obratno: sukob se je izbjegavao i našao. Tako se rvači ne uhvatiše u pojedincu u koštac niti se je goloruka masa uhvatila s oružanom silom: vidjelo se, da se samoizražaj ne može baciti na samoodržanje i biti jedno, jer bi od dvaju rvača jedan ostao na strani mase (samoizražaj), a drugi na strani oružane sile (samoodržanje).

Na oglasima, s kojima se je sazivala skupština, bijaše izričito rečeno: »protestujemo mirno, veličanstveno i dostojno... neka ne pane ni jedan kamen!...« Ali sada je odilazeći svaki osjećao, da je istina

sačuvao život, ali da se nije afirmirao i jedino to, što se je uvjeravao »da je ko slučajno došao izazivati, bilo bi svašta, strahota, kakih još nije bilo...« to ga je tješilo i mnogi bi bio ponovio istu misao u kući i birtiji, da nije ogromna većina bila jedno u masi, a drugo kod svoga posla.

Ovako suho, bez volje, razmatrah svu onu gomilu i sve ono, što dočuh, vidjeh i što dospjeh osjetiti i opaziti. I sada, kad se svega domišljavam pa generaliziram i zaboravljam na sporedne sitnice, koje su možda kod svega glavno, čini mi se da označavam ovakim suhim prikazivanjem masinog raspoloženja, volje i suda, izvrsno samoga sebe u onome momentu, iako sama masa izilazi previše doktrinarno i idealno i možda neistinito iznesena. »Da, da, stao sam misliti zaostajući, sve je ovo privatno i intimno izašlo u aferu javnu i gromoglasnu i baš prljavu i odurnu, jer se tiče popova... Pred nekoliko bi vjekova baš ovo, što se tiče popova, učinilo od afere nešto skroz obratna...«

»Kako je kum nekada mogao sve... i kako sam ga bio zamrzio i kako mi se je bio ogadio kasnije... Možda baš i samo radi toga...« I bio bih se zabavio tom mišlju, da me nije nešto vuklo naprijed. »Hoće li još što biti?«

Požurih korak. Bilo mi je užasno neugodno u masi; njezini me poklici i fizionomije vrijeđahu... A oni protestovahu protiv onoga, što i ja osuđivah; vikali su na vjeru i popove, a za laikat i znanost, što i ja odobravah... Ali meni se činilo, da je to baš onako, kao prileg pasji prema ljudskome. I makar sam u tom momentu mogao zamisliti njihov protest i izjavu čistijom i prirodnijom od moje, ipak bih bio ostao uvijek pod dojmom, da su brutalniji seljački cjelovi od mojih pljusaka...

Uza sve to - iđah za njima. Uza sve to - bojah se nasrta oružane sile i konflikta, ali »strast za viđenjem« zaglušivaše sve. Ja sam tek sada postajao uzrujan: masa se je raspadala na više dijelova uvijek praćena policijom; na mostu, što je vodio u centrum grada, stajahu kordoni vojnika. Ja nisam znao, koji bih dio slijedio. »Hoće li doći do konflikta? Hoće li krenuti na Vatikan? Čelo o čelo stupaše veći dio mase ravno gustom kordonu, što je branio zakret na lijevo, onamo

gdje je Petrova crkva. Ne vidjeh svega. Samo najedamput zabljesnuše bajunete, i hladno, osudno, zatrubiše trublje. »Hoće li pucati? Hoće li masa ipak zakrenuti na lijevo?« Nekoji stadoše bježati natrag. Trube po drugi put zatrubiše. Blijedo, metalno... »Kako je bijela kupola sv. Petra!« Ja sam išao natraške obrnut očima k onoj crkvi, od koje sam bježao. »Kako bi se odanle sve vidjelo...« Uto je sve krenulo naprijed.

- Nema smisla izazivati vojsku. Mi moramo pokazati, da smo kulturni - govorio je jedan i pričini mi se, da njegov glas dršće užasno blijedo i zaprepašteno i da ujedno svi postajemo rumeni od zadovoljstva i smijeha.

- Ne treba praviti gluposti - govorahu nekoji. Svi odobravahu.

- Kad vojska nas ne izaziva, nema smisla da mi izazivamo vojsku... - Svi odobravahu, ali kao da s tim odobravanjem žele opravdati to, što su propustili jednu tešku dužnost. Ali u isto vrijeme kao da govorahu: »Ako smo propustili jednu dužnost, nismo ni uživali jednoga prava... a nema prava bez dužnosti... Glupost!«

Ja sam iste noći dugo lunjao po ulicama. »Hoće li što biti?« upitah se na nekoliko mjesta. »A šta bi bilo?« odgovarahu svi. Odahnuh tek drugi dan, kad su novine javile: veličanstvena manifestacija antiklerikalna ispala uredno, impozantno i dostojno. »Dostojno, rekoh, kako je i trebalo«. A onda mi se često kroz dan vraćahu iste misli kao da mi žele nešto saopćiti ili kao da nešto očekuju.

»Kum, jer je jedamput mogao sve, sada ne može ništa... Ne smije...« I kako sam morao uroniti u sebe, da shvatim svijet i kako se je stalo opetovati nešto, što sam vrlo dobro znao i što opetovati nije trebalo - jednostavno prekinuh s mislima.

»Marko veli, da ima nešto novaca... Pisat ću mu, neka dođe... Uostalom - vidjet ćemo.«

IV.

Kasnije, malo pomalo stadoh uviđati, da je na mene neugodno djelovao fanatizam, kojim je bila obuzeta masa i javnost - uopće dva fanatizma - laički i klerički - što stadoše jedan prema drugome, a ja sam sasma lako spajao dva ekstrema, koja si najposlije u suštini bijahu slična, gotovo jednaka, kao mržnja i ljubav u mojoj davnoj ili nedavnoj prošlosti. Ja sam baš zato stao daleko od jednih i drugih i približivši se laikatu bio bih se približio kleru. A s time uporedo odvraćaše me s druge strane strah i mogao bih reći samo strah, kako sam prije bio samo fanatizam. Jer što je drugo i bilo ono, kad si goloruka masa i oružana sila pogledaše u oči? Dok sam mogao zadržati svoju svijest, ja se odvraćah od konflikta i da je do toga došlo, da je naime došlo do kuraže, a ja da sam ostao uvijek u svijesti, ja bih se bio totalno prepao, od straha izgubio svijest i onda možda postao heroj. Za heroizam treba besvijesti. Analiza je rastvarala i slabila osjećaje i mišice; ja sam od dana u dan rastavljao elemente i postah tolerantan, plah u akciji i impotentan ljubiti i mrziti: »Pogledat ću se u zrcalo i ne ću se prepoznati.« Sjetih se putovanja, odlaska i žurbe. »I gle, što se dulje gledam, bolje se prepoznajem«. I stadoh spominjati prošlost - rod, znance, ljubavi, snove i orgije. »Individualizirah se i postah tako socijalan. Otuđih se od ljudi i bolje ih razumijem... Odrešiti laik i modernista i vidim bolje sredovječnost i kler...«

I ličnost moga kuma kao da mi tek sada postajaše realna, i sva ostala lica kao da dosada bijahu simboli, apstrakcije, sinteze... i kao da se stadoh rješavati dogma... Pričini mi se, da užasne dogme tištahu moj mozak, da su predsude i praznovjerja ispunjale moju poeziju i da je ona moja »teorija« bila zasukanost, fanatizam i intoleransa - da je sav moj život od prve zaraze i sav prevrat mojih misli i osjećaja bio posljedica jedne gvozdene discipline, morala i religije - okova, koji su stali slabiti i mišica, koje su stale rasti: tako se zapt, stega i konvikat istupom u život i slobodu prolumpa, raspasa i prokarta.

Sve se je spajalo: masa i kler bijahu jedno: fanatizam. Silovanja i prosvjedi jedno: strast. Vjernici i hulitelji jedno: dogma. I teror i samilost i ljubav i mržnja i sve ono, što ne htjedoh sada spominjati, pričini mi se jedno: fanatizam, što je stajao protiv uvjerenja, strast

protiv ljubavi, dogma protiv misli. Čitavi mi život preleti pred oči sasma drukčiji kao da od pjesnika postah pripovjedač. Jer ja sam bio ohladio: nije bilo trenja i kad mi se pružaše prilika, ja ga mudro, plaho i svijesno izbjegavah. I umah mi se pričini čitavi taj život strasti, dogma i fanatizma jedno trenje, koje bi potrajavši dulje postalo vatra, razor i nirvana. Ja bih bio planuo ili ko alkoholik i osamljenik ili ko sijeno i društvenjak... Luda ili delikvent...

Poglavlje prvo

Počet ću s pučkom školom. Ono je pred tim suviše daleko i neodređeno. Sjećam se sestara bolje nego braće; žena uopće više nego muškaraca; majke jasnije od oca. Vele svi, da sam bio plačljiv, nesnosan i tvrdoglav, i ja vjerujem. Jedamput me je bila mati zatvorila u tamni jedan tavan sa staklenim vratima i ja razbih ručicama djeteta stakla... Uopće: čini mi se, da sam sve to vrijeme sproveo u društvu žena; na fotografijama iz ove dobe ima nešto ženskoga na meni; oči su velike, nasmješljive kao da su već sada poškakljane od ženskih pogleda, kretnja i usana. U petoj godini ne znam još čitati, a kroz neko vrijeme uvijek nosim jednu knjigu sa sobom, idem pokraj ceste i pred prolaznicima čitam pomnjivo i silno me zanima ići od reda do reda, od stranice do stranice, i dapače, kad zaklopim knjigu, zavrnem rub stranice za signal. I u tome ima nešto uspomene i imitacije od oca; ja znam kao i on podcrtati koju rečenicu i onda se vraćam često na podcrtano. Žao mi je, što nemam očala... A onda svega nestaje. Ovakih odijeljenih perioda ima više u mome životu, gdje nešto postaje strast časovita, nelogična i kratka. I toga se dakako sjećam uvijek jasnije i točnije. Sad bih reko: Ženâ se sjećam uopće bolje no muškaraca; čini mi se, da su me kroz sve to vrijeme cjelivale, oblačile i svlačile žene... Vidim tako jasno lica svojih rođakinja, sestara i tetaka; da se dublje zadubem u to, ja bih možda rekao: ćutim i danas miris njihovih kosa, haljina i krila...

Haljine pamtim izvrsno; zanašaše me njihov šum kao da su sve bile odjevene u baršun i samet; i ruke pamtim izvrsno: u svih su bile mekane, krupne i bijele; i usne: okrajci usana uvijek im se lagano iskrivljivahu u prijeteće-laskavi posmijeh, a usnama se tako jednako naherivahu i izvraćahu oči... Da, sve je ono bilo mekušno, draškavo i punašno. O, ko mi nije znao čeprkati po glavi i tražiti uši? Kakvi su prsti bili ono! Kakve sam oči vidjevao onda; i kakav sam miris udisao onda! Čini mi se, da je ono sve bilo cvijeće i perine... Nikako ih ne lučim: na svačijem sam ženskom krilu počivao jednako strastveno i gnjurio u nj lice i nos. I sve su znale jednako ugodno čeprkati po glavi i tražiti uši, i ako su me i tukle, sve je bilo mekušno, draškavo i punašno... Uopće: čini mi se da sam se onda samo smijao i plakao i da su sve one ženske umjele i plakati najedamput, kako su me mogle milovati i udarati u isto vrijeme. Ali ono, što vežem o muškarce postaje jasnije u pojedinostima. I ove pojedinosti iskaču jasno, da najedamput izniknu - nejasno. Žene su jednolična, lijepa i dražesna rijeka, kojom plovim jednako jednolično, ljepušasto i dražesno. Muškarci su hridine, na koje nasrnem, ostavim i zaboravljam u masnoj, dugoj, toploj tekućini. Tako me je jedamput otac izbio, jedan jedini put, i onda nisam nimalo ljubio oca ko ni on mene; onda smo pjevali jednu rugalicu protiv ondašnjeg bana Kuena; tad sam čitao onu knjigu ne znajući još pisma: čitanje mi predočava oca kao dotična pjesma rugalica druge muškarce, dok žene zamišljavam uvijek bez predmeta i događaja. Ja sam u čitanju oponašao oca bez razumijevanja; oponašah pjevanje one rugalice izgovarajući krivo riječi; muškarce ukratko oponašah, kako već dospjeh, gledajući i slušajući, ali ne i razmišljajući. Žene naprotiv ne podražavah ni u čemu. One su bile kao more, po kojem se praćkah, rastapah i uživah, a muškarci kao onaj šljunak ili ježevi, na koje s neopreza zagaziš rijetko, s neugodom i iznimno, ali ti se zato utisne bolje u pamet i jež i bol i neopreznost.

Ovako mi se priviđa prvo djetinjstvo. Pučka škola pak izgleda kao veliki jež, koji se je duboko zarinuo u meso. I ja ću proći ovako samo djetinjstvo i dječaštvo, jer tad sam bio nevin, mekan, podatljiv i nemoćan: mogli su me svezati užetom, zaplašiti baubau-om i

udovoljiti anđelima. I tad se stadoše dogme kuće, škole, crkve i javnosti hvatati jedne nevinosti, da najposlije naprave od nje po volji - prostitutku.

Poglavlje drugo

U pučkoj školi zauzimljem među drugovima poseban položaj. Učitelji su prema meni obzirni, kako nisu prema drugima. Šiba nas dijeli! Nikada ni kasnije ne vidjeh u životu toliko suza, nagrđenih lica, grčeva, i ne čuh onakih jecaja, vike i deranja i zapomaganja. Bilo je učenika, koji su bili svaki dan bijeni po plećima, po glavi, po rukama, po stražnjicama, po nogama - bijeni šakom, ravnalom, šibom, batinom i nogama. Redovito svakog jutra obilažaše učitelj klupe, pregledavaše kućne radove i lemaše. Bio je nizak, malešan, ali neobične energije i zamjerne neumornosti. Fizionomije svojih kolega ne pamtim, od jednih vidim samo pleća, gdje se svijaju kao ugori; u drugih ruke, crvene, upaljene, što se stežu i skupljaju od boli, a oni pušu u njih i upravo ih požudno oblizuju jezikom; druge vidim povaljene ili stisnute učiteljevim nogama, gdje se izdižu i posrću udarajući nogama po zraku, vitlajući ruke i treskajući obrazima i nosovima po prašini i tlu. Nekoje drže dvojica, trojica, četvorica i samo se noge premeću, a onda svi i kažnjeni i učitelj i pomagači ostaju crveni, bez daha, zasramljeni, a kažnjeni se hvata rukama za ozlijeđeno meso i još se grdno svija ko da je u njega ušao nečastivi.

Ja sve to gledam i slušam, ali ne znam, šta je to. Iza škole, u vrtu ili na cesti kolege gledaju na mene kao na nekoga, koji nije njihov. Ja postajem i nehotice nešto isključena iz njihova kruga; ne znam, preziru li me ili poštuju, mrze ili vole. Čini mi se, da bi mogli biti znatiželjni i poželjeti i meni ono, što se događa njima; ali oni me preziru, reko bih, i mrze. Oni se međusobno mogu potući i tužakati jedan drugoga; mogu biti među sobom podli, zli, nahuditi si naizmjence i uvijek će ostati kolege: spaja ih fatalno ono, što ih od mene fatalno dijeli: šiba... Njihova su tjelešca zacijelo sva modra,

išarana, iskusna. Moje ne. Sav sam gladak, bijel i nevin... A ja sam znatiželjan... I više: meni se čini, da nisam samo znatiželjan, da su oni preda mnom i nada mnom, da su oni u istinu študenti; a ja, kako da kažem, ja nisam još študent. Ja sam još uvijek kao u kući, mamino dijete... Jer kaki je to študent, koji nije ni okusio šiba?... Kasnije sam govorio: kaki je to momak, koji je vidio javnu kuću, ali i u toj javnoj kući ostao nevin? I ja sam onda nešto slična osjećao: dobiti ženu, t. j. šibe... I onda mi se činjaše, da svi ovi samo zato i dolaze u školu... Ta pošto bi se drugo i polazila bludilišta?! Odgajahu me kao dijete jedne gospodske obitelji i morao sam u javnu školu. Učitelji postupahu sa mnom kao s djevojkom iz ugledne familije. Ta bilo je toliko nezaštićenih, beskućnih, bespravnih djevojaka! I kuća i škola postadoše za mene dva oprečna pojma. Ja sam želio šibe, ali ne bih ocu mogao pogledati u oči, da sam ih dobio. I za mene postajaše neobično ono, što je za druge bilo nešto obična. Ovako uzrujava golotinja u nas bijelaca, koji smo obuveni. I košto me je kazna postiđivala u kući, a podražavala u školi, tako me je pohvala podraživala u kući, a zastiđivala u školi.

Postadoh prerano razvit, nezadovoljan, zamišljen, raskomadan: škola i kuća, familija i svijet. I možda je ovo povlačenje i nagon za dvjema stranama, koje su drugi spajali i koje su mene rastavljale, učinile, te zamrzih i jedno i drugo. Svejedno. Moje dječaštvo, koje ću protegnuti od prve pučke škole do onda, kad je nastupila nedoraslost s prvom etapom: masturbacijom - još mi izgleda svijetlo. Moj nagon, život i pomisli ne buni (izuzev jedan jedini izolirani slučaj u drugoj pučkoj školi) - erekcija... Koliko li draži osjetih do svoje dvanaeste godine! Koliko punoće i mekšanja bez ijedne mrlje, neprilike i kvrge! Ma kolikogod i bio raskomadan, mogao sam disati slobodno i gledati otvoreno; mogao sam živjeti u dvjema ambijentima i ja se raspojasah u školi i kod kuće. Bijah poživio na dvije strane u dva života.

U našoj se je kući mnogo pjevalo, igralo i deklamovalo. Ali meni nije ni na kraj pameti to opisivati i iznašati druge; hvata me i opet ona ista žurba i bojazan, da ne ću dospjeti, a možda ću na kraju morati opaziti, da sam prebrzo svršio. Dok ovo pišem, spremam se na odlazak i još sam neodlučan, kuda ću. A nisam stenograf; dapače ni

jezikom ne bih dospio uhvatiti desetinu onoga, što mi prelijetava mozgom. Samo ono, što iskakuje u mislima, hvatam i pišem i obuhvatam sama sebe. Izmučen sam; hoću li se uhvatiti? - - - -

Eno otac, sijed otkako ga pamtim, stvorio se tu najedamput. U njega je korak polagan i lagan; cipele mu traju nekoliko godina, a kaput odmah omrlja. Bradat je. Čelo mu je visoko, trbuh naduven, zato mu i nisam sličan, makar smo azmatični obojica. Ima modre oči, što se čine zelene. Majka mu veli: mačak! Kadgod, obično su mu očali na čelu; puši cigare, čita novine i obožava Italiju revolucije, ali one, koji ne bijahu revolucioneri: D'Azeglio, Cavour, Tommaseo... Na Uskrs, Božić i Duhove deklamuje Manzonija, u ženskom društvu citira Đorđića, Gundulića i Petrarcu. Sa mnom često i mnogo govori. Sami ostajemo kod stola, a on šeta, puši i pripovijeda. Eto ga! Govori o Ćepuliću.

- Bio je sudac, on Ćepulić. I pozvan bude da glasuje za vladinog kandidata, a Ćepulić: »Vaša mi preuzvišenost nuđa sramotu ili glad djece. Odabirem glad djece moje.«

I kad to citira, čelo mu postaje veće i ravnije, samo mu se obrve kupe, jer ne može da očima izrazi onaku strogost, kaku bi morao. On je dobar i mekan. Sada vidim. Glas mu je blag, vlažan i isto tako mekan. Topi se. Sad pripovijeda o Tommaseu, ali me ne zanosi. Garibaldi! Garibaldi! Braća Bandiera! Mazzi! Mršavi, blijed, jektikavi, kako ga gledah na slici. Martiri...

- A on je tako dolazio Bakotiću kao sluga, govorio mnogo s njim i ispitivao ga o našim stvarima... A Bakotić je bio u Veneciji, koja je tad bila u austrijanskim rukama. A taj sluga nikada ne skidaše kape; sasma mu je zastirala čelo. Kad jednoga dana dođe taj sluga da se oprosti: odlazim, veli on Bakotiću. A Bakotić mu stiska ruku, a sluga mu veli: dopustite da se predstavim... I tu digne kapu, a u njega je bilo visoko čelo (- i opet mi se pričini, da je u oca čelo naraslo) i rekne: »Ja sam Giuseppe Mazzini!« A Bakotić gleda, blijedi... (I ja tu problijedih)... Moj ti Bakotić sad u strahu. Giuseppe Mazzini! Šta misliš! Govoriti s jednim, koji je osuđen na vješala; on, Bakotić, austrijski podanik i on Mazzini, revolucionarac...

Šutnja. Mi smo u sobi punoj knjiga i rukopisa. Zimski je suton.

Sniježi. Vjetar zavija. More se pjeni. Čini se mećava. Otac hoda i udara nogama o patos, da ih ugrije. Ja šutim, svečano, bez daha. Gledam jednu sliku: Mazzini među knjigama, u košulji, s perom u ruci. Tako je ispaćen!... Prozori su čvrsto zatvoreni... a onda se ogledavam po našoj sobi, gdje su iste takve knjige i visoko očevo čelo...

»- Ja sam Mazzini - i on podigne kapu, a Bakotić problijedi...« Ja uvijek šutim od ozbiljnosti. Čini mi se, da mi se lice dulji i ono čelo raste, raste uvijek...

»Ja sam Hrist! i vojnici popadoše... Jedan, dva, tri puta... Ja sam Hrist!...« Ja nemam jasnih predodžaba. Ne razumijem, što mi otac govori. Pamtim samo ovako što: »Valja biti karakter. Ne mijenjati nazore ko žene haljine. Ovaj ti je prije bio Starčevićanac, danas je vladinovac...« Otac govori uvijek. Ali ja ne pitam ništa. Sjedim kod stola i gledam preda se. I ja sam mršav... Htio bih zapitati oca: »A zašto se je Bakotić prepao?« To me buni, i nije mi pravo.

»Valja biti karakter! Ne mijenjati načela: žrtvovati sebe uvjerenju, ne uvjerenje sebi... Razumijem... Vladinovac je svaki »prodana mješina«, izdajica; onaj koji je žrtvovao uvjerenje... onaj, koji nije - karakter.«

- A ona talijanska markizica - govori neumorno otac - bila je javno gola šibana, jer domorotka -

Otac mi ne vidi ni oči ni lica. Ja sam zbunjen. Otac se zgraža nad onim tiranima. »Sramota! Sramota!« Ja ne znam, ko se tu stidi zapravo: tirani, žrtva, pripovjedač ili slušatelj... Ne da se misliti u očevom prisuću. Volio bih, da ga nema. Sva sreća što je mrak. Meni je neprilično, što je to on rekao meni: što mi je on otac i što je muškarac... Cijele večeri ne govorim ništa. Svi me se neugodno doimaju i ja gledam u tanjur.

- Šta ti je? - upita majka.

- Ništa. Ja sam srdit i zbunjen.

- To je posljedica tvojih razgovora - veli ona prekorno ocu. Njoj se ne sviđa, što sam tako ozbiljan i ne marim za igru. Šta naslućuje ona?

Gleda li u mene?

- Da nisi bolestan? - domišljava se majka.

Ja bih najvolio zaplakati, svi mi postaju nesnosni, dosadni, neprilični.

- Šta ne odgovaraš?

- Alaj si ti dosadna - veli otac. - Pa vidiš, da neće da odgovori.

Ja smišljam razlog.

- Da ti se nije šta u školi dogodilo - opaža starija sestra.

Ja uvijek smišljam. Ne mogu se domisliti! Ne mogu! Šta da napravim? I šta mi je najposlije?

- Pogledaj mi u oči - veli majka. Moje su oči mutne. Htio bih reći: - A gdje su mi oči?

- Ta pusti ga! - srdi se otac, a sestra dodaje: »Ti si, mamo, uistinu dosadna«. I njih se troje svade. Ja bih najvolio pobjeći u krevet, da se ne bojim, e će majka za mnom.

Braće nema kod kuće. Krivnja je očeva, jer nije strog - veli sestra. Krivnja je mamina - veli otac - jer im u svemu popušta i daje pravo. Krivnja je tvoja - veli majka ocu - jer si tako dosadan, da djeca ne mogu kod tebe obastati.

A meni cvokoću zubi, boli me glava. Ja cvokoćem hotimice jače i htio bih udariti glavom o kamen, da obolim uistinu.

- To mi je, eto!

Ali ja griješim; ovo čini mi se spada u nedoraslost; to mi se izmaklo i pogriješih u kronologiji. Ovo je opet jedna onaka kvrga, nešto povezana za moga oca. Ja u to doba nisam još takav. Igramo vojnika, gimnasticiramo, ljeto sprovađamo u moru, na suncu, na kamenu. Ne znam. I opet se bunim. Ovo spada u djetinjstvo i prvo

dječaštvo... Kako mi se sve izmiče i moglo bi mi se mnogo toga izmaći. Ja sam zaljubljen u jednu djevojčicu, koja ide u treći razred kao i ja. Nikada nije bila lijepa, pa ni onda. Ja je dapače pravo ni ne pogledah; zašto se zaljubih u nju i kako, to je proces, koji se je izvršio izvan mene: netko je rekao, da je ona moja draga, a ja zaključih, da sam prema tome ja njezin dragi. Kad se sastanemo na skupnome pjevanju, onda ja gledam u nju i mislim, da svi gledaju u mene; a ona uistinu gleda nice, rumeni se i gleda još niže. Bogzna, pogledava li ona kadikad u mene i misli li, da svi gledaju u nju? Da li je ona crvena, što misli da gledam u nju, ja ili drugi? Svejedno! Ona je moja - draga. Kod kuće pripovijedam, kako ćemo se nas dvoje oženiti; ona će leći na krevet, ja ću stati nasred sobe - i deklamovati i ništa nećemo drugo raditi; ona neće ni kuhati ni prati niti će imati djece niti ćemo se svađati. Originalna li dječaka! Govore svi i svi znaju, da očeva žena, moja majka, ima djece, kuha i pere i da se svađa s ocem; ali začudo ne vide, da otac deklamuje tako ženama, koje sjede i koje ja nikada ne vidim ni kuhati ni s djecom ni u svađi s mojim - ocem!

Ja sam htio imati s njom odnošaj onaki, kaki je otac imao s onim mladim ženskama, a ne kaki je imao s mojom majkom... Tako eto ja i pjevam pjesme. Kad mogu da složim rimu, onda sam zadovoljan. »Crne oči, rujne usne« je dosta; »tvoje su očice dvije svjećice, a usnice ružice« to je pak mnogo; ali »čekao sam te i kad sam pogledao *sat,* otišao sam i ja *spat*« to je i previše... Tako radi i maturant Zdunić, kad piše u Jelkin album. Ja opažam sve pojave oko sebe. Vele mi: darovit dečko!... A onda, kad Zdunić deklamuje Šenoin *Strmogled:* »O ljubavi, o tajno sveta!« i više, ja ga oponašam i ispravljam: »To valja reći s uzdahom i tiho...« I samo zato, jer je on naučio *Strmogled* napamet, stadoh ga učiti i ja... Originalni talenat! govore svi... Nitko nije tad ni pomislio, da ima i darovitih - majmuna. U to naime doba čitam Smičiklasovu povijest: ja sam tek kod kraljeva narodne krvi.

A ja pjevam: deklamujem, gradim stihove; svi me slušaju, odobravaju i hoće »bis«, a ja i pjevam da me - čuju i najvolim pisati, kad me vide. I o svojoj ljubavi maštam *samo* onda, kad mogu maštati naglas, da me čuju. Inače na nju ni ne mislim i ne bih mislio...

Govori se naime u nas i o Petrarki i Lauri... Sve je uopće tako kraljevski! I ljeto i pogled i moja gesta. Kako dobro sve vidim i kako pohotno gledam. Moje oči upravo jedu. Koliki apetit! Nešto se govori i o inspiraciji: ja pišem jednu svoju pjesmicu (koju ispjevah pred nekoliko mjeseci i izazvah senzaciju) na koricama školske knjige, za predavanja, izazovno, da me uhvati učitelj... Kako je taj učenik neoprezan, misli on. Ne može da odoli ljubavi i stvaralačkom nagonu... Kakva inspiracija! i - kakva senzacija... Velik sam uistinu magarac... Ali oni, oni su još veći... Ta sve je tako kraljevski! I nisu li to oko mene adulatori, laskavci i puzavci. A ja ko kralj... I opet čitam Smičiklasa i Kačića... I sve je tako kraljevski!

Da, bio sam onda pametan dečko. Shvatao sam lako ono, što danas ne mogu ni predočiti... Banovao je onda Khuen. Ban je hrvatski meni oduvijek imponovao, koliko mi je ime Khuen bilo odvratno. Sjećam se još i sada, kako sam bio našao zabilježeno u školskoj čitanci, da je ban »grof Dragutin Khuen Hedervary« i ja sam cijelo ime iscrnio tintom. Zašto?... Tako je ispod slike Franje Josipa I. bilo napisano »kralj ugarski, hrvatski...« i ja sam izbrisao »ugarski«. Je li zato, što nisam mogao uz nešto kao »ban« dopustiti nešto kao »Khuen« i uz pojam »kralj« - pojam »ugarski«? Ta čitao sam Kačića i Smičiklasa, slavu našu kraljeva i banova... Mene se hvatahu imena i ja sam to memorirao onako, kao rime u pjesmi, kad bih rimovao »biti« i »slati« i čudom se čudio, što obje riječi svršavaju na - »ti«, dakle rimovano, a ipak uhu ne zvuče kao »ljubavi, tajno sveta, vjekovita ti knjigo svije-ta«... Ime je tako bilo glavno. Ja sam riječ »Madžar« brisao iz knjiga i kad mi je otac rekao: »Zašto tako kvariš knjige?« ja bih mu bio rekao: »Ta ti si rekao, da moramo biti dobri Hrvati!« da me ovo viteško djelo cenzurisanja i maltretiranja tuđinskih imena i omraženih naroda i ličnosti nije postiđivalo kao milostinja, koju ne mogu priznati ni onda, kad me zapitaju: »Ta u što si potrošio novac?«... Tako sam ja i najvolio čitati one pjesme, novine i knjige, koje bi nosile naslov »Hrvatska«, »Tomislav, Hrvat...«

A kad je bio umro Ante Starčević, ja primih žalosnu vijest u prisuću majke, braće i znanaca, i sada se divim divskoj snazi; kojom izvalih suze... Zajecao sam i ne znam ni sâm, kako sam mogao plakati... Imena imponovahu... Starčević je za mene *bio* »dobar Hrvat«, ja sam

imao da *postanem* »dobar Hrvat« = Starčevićanac. Biti »dobar Hrvat« znači htjeti i moći učiniti nešto dobra za Hrvatsku. Na pr. Svačić je htio biti hrvatski kralj i kad je vidio da ne može, ubio se ili se dao ubiti. Tomislav je ujedinio Hrvatsku i postao kralj. Krešimir je bio kralj, ali tako slavan, da je dobio pridjevak »Veliki«... Ja dakako ne mogu odmah ići zatim, da budem kralj: zato moram nastojati da postanem malo po malo sve bolji Hrvat... Tako stadoh brisati ime »Madžar«, a pokraj imena Tomislav i Hrvatske pisati »Živio!!«... Zato jer sam morao nastojati biti dobar Hrvat - jecah za umrlim najboljim Hrvatom i kod narodne himne skidah šešir. »Moraš biti dobar Hrvat i dobar katolik, jer je iza boga domovina najveće blago...« Dogme i apstrakcije... A ja sam sve to vrlo dobro razumijevao i shvatao kao i rad literarni... Stadoh pisati dramu: *Petar Zrinski.* Prije sam baš bio pročitao Bogovića. Dakle: pišimo tragediju u pet činova i desetercu... Ali Bogovićeve su tragedije predugačke: ima previše stihova!... I bio bih očajao, da nisam našao prijevod Pellicove: *Francesca da Rimini,* gdje svaki čin ima 300-400 stihova... Tako sam eto i ja uspio napisati jednu krasnu i dobru dramu: Pet činova i 1500 stihova.

Poglavlje treće

Dok ovo pišem, hvata me ista onaka žurba. Danas sam sjedio na klupi i zaduvah se kao da idem uzbrdo. Tako mi dođe. Vidim, da sam ušao u predmet ogroman, neizrađen, koji bih mogao i obuhvatiti i izraditi. Sve vidim, sve znam, sve pamtim. Tako mi postaje sve jasno i neshvaćeno, a onda počnem shvatati i sve postaje nejasno: ostavlja me pamćenje... Ne ću dospjeti! Ne ću dugo poživjeti... Valjalo bi sjediti godine za stolom, u sobi; šutjeti, bilježiti i ne pisati. I ne mogu. Ja popušim cigaretu iza svakog desetog retka... Pero mi prebrzo ide po papiru, moram zadržavati ruku - zato pušim. I misli mi brzaju strelovito i ja ih i opet moram

sustavljati: zato bih mnogo jeo i onda - pušio...

Tako eto ne mogu biti opširan; gdje bih morao i - mogao biti: i ja tu pišem samo rezultate svojih studija, ne samu studiju - - - - -

Kako je proteklo moje dječaštvo i nedoraslost, nije važno; važno je, kako se je kroz ovo nekoliko godina zbila u meni evolucija stoljeća. Nemam vremena bilježiti razgovore; ja sam i opet raštrkan; živim na više strana, moje predodžbe i pojmovi stvaraju se na svim tim stranama, prema kojima bježi moj život i ja ne mogu u isto vrijeme poći u potjeru za svima. Zato će se mnogome pričiniti, da se je u našoj kući samo deklamovalo i politiziralo, da sam ja samo slušao očeve razgovore i čitao Smičiklasovu povijest... Treba li, da se naglasi, da se je i jelo, ako se polaže izbornicima račun o saborskome radu? Ali ne!... Otac uistinu mnogo pripovijeda i ja mnogo čitam. Smičiklas i otac - prošlost i sadašnjost - odgajaju me; onako naime, kako se one odrazuju u tim ličnostima i kako se te ličnosti mogu odraziti u meni. Nije krivnja povijesti i savremenosti, što se ovako odrazuje u njima, niti je krivnja njihova, što se oni ovako odraziše u meni. Kroz godine i godine - uza sve to što skačem, jedem, ludujem - razvija se pojam domoljublja, rada i života sasma odijeljeno, o sebi, logično na prvi pogled. Što se više širi moja misao, to se više suzuje ono, o što se veže moja duševnost: domovina. Ja koračam i nehotice u dno, zamračenost i tjeskobe: od Tomislava Zrinskome, od Zrinskoga Starčeviću: od kralja Hrvata banu Hrvatu, od bana Hrvata zastupniku Hrvatu - ili još dublje, mračnije i tjesnije: od kralja Hrvata kralju tuđincu, od bana Hrvata banu tuđincu, dok se najedamput ne nađem od Smičiklasa kod oca, od prošlosti u sadašnjosti: na zastupnike Hrvate, kojih je broj sve manji i od kraljevske svoje poze padam u onu opozicije, potlačenosti i roblja! I tu prestaje dječaštvo i počinje nedoraslost; misaoni uspon i psihička dekadansa; ili uspon spolovila i propad duševnosti: ja postajem tajanstven, uvučen, mrk. Pjevam pjesme - za sebe; mislim - u sebi; živim - od sebe. Apstrakcija postaje konkretnost, otvorenost, poništavanje i mir erekcija.

Ja čitam novine; idem u gimnaziju; spavam kod kuće: Dobri Hrvati oponiraju u saboru, pravi student u školi, a kod kuće svestrano onaniram.

Ne, to nije jedno isto, ali je analogno... Meni je neugodno, ako me profesori hvale radi marljivosti i čestitosti; pohvala mi je pretpostavljenih uopće intimna i neintimna uvreda pred đacima, ali ne pred kućom... U gimnaziji nema šiba: samo je zatvor. I ja majstorski spajam »pravi student« i »dobar sin«.

- Vi ste, Toplače, magarac, vol i fakin - veli mi profesor.

- Vi ste prostak - odgovaram ja.

Đaci vele: »Pravi student«, roditelji: »Karakteran mladić«, a profesorski me zbor isključuje iz zavoda.

- Ja sumnjam, da su ti spisi pošteni posjed hrvatskog naroda - veli Khuen.

- Vi ste lopov! - odgovara David Starčević.

»Pravi zastupnik« vele sumišljenici, »Pravi hrvat!« veli narod, a sabor ga izbaci iz – sabora.

... Ja se marljivo masturbiram...

»Dobar Hrvat znači biti pravi narodni zastupnik...«

Od konja padoh na magarca; od kralja na narodnog zastupnika. I cijela historija tako ulazi u aktuelnost. Preda mnom ničuju bojevi, revolucije, prevrati: perioda bojeva s Turcima ističe se nad svima. »Antemurale Christianitatis« mislim i čitam... Čitavi mi narod izgleda ovaki patnik - dobar kršćanin i dobar Hrvat - kojega nabijaju na kolac. Ja postajem vjernik. Silno djeluje na mene, što je Kvaternik bio revolucioner i bigot... Hrist i moj narod postaju jedna analogija: jedno žrtvovanje, jedna patnja, jedna Golgota... Hrist je dao svoju krv za čovječanstvo i satro đavola; Hrvati svoju krv za kršćanstvo i satrli Turke; a ja ću dati svoj život za Hrvatsku i satrti tuđinca... O tom mi govori historija, ne otac... On pripovijeda o Pellicu, markizici, Garibaldiju i braći Bandiera; o tamnicama, progonima, patnjama, torturama za - slobodu.

Ja se razumijem u politiku. Od saborskih govora ne čitam samo ono, što je u zaporkama... Nije samo rima, za što pjevam... Ja razumijem da moramo domovinu ujediniti, jer znam, da su Dalmacija i Istra u Austriji, Rijeka i Međumurje u Ugarskoj. Razumijem, da moramo

biti svoji i slobodni, da su Khuen i Franjo Josip I. tuđinci, da su Habsburgovci oni, koji su smaknuli Zrinskoga i koji su nas slali protiv Garibaldija i da od tog propadanja od kralja banu pa zastupniku tuđincu (madžaron je jednako Madžaru) valja preći na zastupstvo hrvatsko, pa bana Hrvata do - kralja Hrvata!

Rekoh već, da me je zanašao Kvaternik.

Ali u tom misaonom razvoju, u tom, što sam imao sve jasniji pogled na realnost i shvatao, da me ne može buniti ime ban uz ime Khuen počeo sam shvatati, da danas ban i može i mora predstavljati u sebi sve izdajničko, protunarodno i nehrvatsko... Uistinu: shvatih jasno, da vladinovac znači biti službnik banu i njegovoj vladi... Kako me je podbadala historija, savremenost, knjiga, kuća i škola, sve svedoh na to, da su i profesori protiv đaka i vlada protiv »Hrvata«!... Patriotizam i religija tu su već sasma izmiješani: dvije mistike, dvije patnje, dvije Golgote, što se izazivlju, zaoštruju i taru. Ja ih uostalom spajam u sebi, kako su i spojene u našoj historiji... U mene je ucijepljena i druga dogma: »dobar katolik«. Molim svaku večer, o podne, ujutro; činim zavjete, molim za mrtvu sestru, braću, za slobodu svoga naroda; na ispovijed idem s velikom pripravom: točno ispitujem, jesam li pozorno slušao propovijed, koliko sam puta izostao od sv. mise, jesam li jeo u petak meso... Ja hoću da budem dobar katolik onako, kako sam htio napisati dobru dramu... I uspijevam. Čudnovato, kako uza to i mimo to teče masturbacija: redovno svaku večer; ja je vršim točno ko večernju molitvu i ispočetka jedno ne buni drugoga, a kad me na to neizravno upozorava ispovjednik, ja se sam flageliram radi - pokajanja i pokore... Tako religije mogu istjerati đavola...

Otac pak veli: »Ko se ne može odreći kave, taj se neće moći odreći danas sutra kao Ćepulić ni službe... Odreći će se uvjerenja...« Ja se odričem vina zavjetno: t. j.: kao za pokoru radi počinjenih grijeha. Time pokazujem, da se mogu odreći primjerice vina, da ću se znati odreći eventualno i službe; a ujedno pokazujem, da znam obavljati pokoru za počinjeno, i da ću je dakle znati vršiti i za ono, što ću eventualno sagriješiti... Ja sam naime dobar katolik i Hrvat i marljivo se masturbiram dalje...

Ne tako. Ja sam u to vrijeme uistinu strastven, gorljiv i uvjeren. Ja pišem za sebe, živim o sebi i mislim o sebi. Ne mislim na to, što će svijet. Sve je misteriozno: moji zavjeti, moji planovi i moja »ljubav«. Dapače moj patriotizam i religija udovoljavaju se same po sebi, nesebično kao i moja »ljubav«, ne isto, ali - analogno. Ona se drži one: »neka ne zna ljevica, što učini desnica«; ona je skromna i ponizna... Ta ja sam dobar Hrvat i dobar katolik, jer se to »mora« biti, kako se i ono sve nehotice »mora« vršiti... Ja ne mislim na pohvale; mislim kadgod na raj, ali najviše na to, da će me spominjati - historija.

Jer ja sam nesebičan i moralan. Prostote me mojih drugova vrijeđaju i ja od njih indigniran odlazim. Reći riječ »k« - ili »p« - za mene je grijeh i zlodjelo; tako vjerovah jedamput, da majka božja plače, kad žena fićuka, i da se kopajući na Veliki Petak može naići na Hristovo tijelo... Tako su mi naime rekli moji uzgajatelji, da je grijeh, ako žena fićuka, ako kopaš na veliki petak i ako kažeš koju sramotnu riječ, jer grijeha, budući dijete, misle, počiniti ne možeš... Zato ja nastavljam svoj posao i govorim rijetkim pojedincima, koji se oko mene okupljaju o - nemoralu. Za mene su sada te riječi fakta i da nađem u knjizi koju od onih riječi, ja bih je izbrisao kao riječ Madžar i Khuen - jer su protunarodne kao ove tu nemoralne, protuvjerske i štetne. Argumentiram ko cenzura. Tako bih ja bio spreman cenzurisati svoje spolno udo... jer me buni erekcija i poništava ejakulacija, a za mene je čitavi grijeh u tome, što raste i krupni ono, koje je nemoralno. Zato mislim ovako: da ga nema ili da ga se kako odreže, ništa me ne bi bunilo i poništavalo i ja bih nesmetano - uživao!!!

Da, da... ja ne iskazujem svojih suza. Ne govorim o ženi i ne deklamujem. Imam nekoliko drugova, s kojima oponiram u školi i čitam novine... Neki me pozivaju na vino. Ja idem i kad su već prazne čaše, strogo i osudno govorim: »A zar nismo taj novac mogli dati u kakvu patriotsku svrhu?« Svi šute. Ja propovijedam.

Onda dospijevam u jedno đačko društvo, gdje se čitaju novine, drže predavanja i izdaje list. U pravilniku ima stavka: »Svrha je društvu, da se đaštvo podigne moralno i osvijesti, da tako bude na korist i diku domovini...« Ja izlazim s time iz tajanstvenosti, mučaljivosti i intimiteta. Ali mi se odmah kaže: »Ali o tom morate šutjeti, da se ne

dozna, jer onda smo svi - isključeni!!!«

Od tajne individualne zapadam u tajno društvo... Mazzini s utisnutom kapom priviđa mi se određeno i jasno. Sjećam se i Carbonara... Mističnost, mračnjaštvo i tajanstvenost provijava se kroz moje ideje, snove i planove... Možda mi se čini, da je sve tajno tako - zamamljivo i privlačivo i da je lijepa i - unosna gesta kapa, što zakriva pogled... Možda. Ali ja postajem sve više uvjeren, da je vlada protiv naroda, jer vlada i profesori protiv đaka, jer profesori... i da valja biti protiv zakona, jer zakon...!!

Ja nisam više nedoraslo momče. Ja sam momak. I pravi študent: išćeraše me iz škole... Ostavljam kuću, rodni kraj i ulazim u konvikt... Ko pravi študent!

Poglavlje četvrto

Ulazeći u konvikt postajem skeptičniji... dobar katolik i dobar Hrvat stadu se isključivati i gurati, dok jedan ne izgura drugoga. A odilazeći nakon pet mjeseci iz konvikta, ja sam već uvjereni, nedvoumni, fanatični ateista. Ni danas mi taj prevrat nije jasan. Jer ja sam u roku od tri mjeseca uvjereno stao nevjerovati u ono, u što sam godine i godine vjerovao. Glavom mi se stali motati toliki argumenti protiv egzistence boga, koje slušah već jedamput i koje tvrdokorno nijekah i koji su me jedamput napunjali grozom. A sada naprotiv! Mene je stala odvraćati svaka knjiga, pisac i pjesma, koja je spominjala boga, i ja bih ih sada - da sam bio u razvoju misaonom zaostao - cenzurirao baš onako, kao nekada »Mađar, Khuen i k...« Ja sam tada argumentirao ovako: »Bog je sveznajući, predobar i svemogući i stvorio je Adama; sada ili je znao, da će sagriješiti i onda nije već predobar; ili nije znao, a onda nije već sveznajući. - Bog je sve stvorio, a ko je onda stvorio zlo? Ako je vrag uništio njegovo djelo i Adama, onda on nije svemogući...« Nisam onda čitao

prirodne nauke; bio sam teoretičar i metafizik... Ja sam tako naučio misliti, rasuđivati i zaključivati... Ne znam, da bih se previše patio sumnjom. Čini mi se, da je u mene preokret nastao onim momentom, kad mi omrznuše popovi, a popovi mi omrznuše onim časom, kad dobih za ravnatelja - popa, za prefekta - popa; kad po dormitorijima uhađaše - pop, po refektorijima - pop, po studijima - pop... kad bih ja bio slatko spavao ujutro i budio me je - pop, kad bih ja još slađe čitao koju knjigu i nije mi dao - pop; kad smo čitali potajno novine, jer smo se bojali - popa, kad nekad profesora. T. j. kad sam došao u vlast ili pod *vladom* popova.

I ne samo to. Bio sam prvi put bez kuće i familije; zbunjen, nespretan, neprimjenljiv radi plahosti i ja sam možda htio opravdati to svoje nedrugovanje s drugovima nečim, što bi pokazalo, da sam ja izvan njih, jer sam nad njima po iskustvu, naobrazbi i idejama... Oni su naime svi bili vjernici i ja bih bio opravdao ovu neasimilaciju jedino plahošću, da sam ostao vjernik... Postadoh bezvjerac. Još nešto! Kod kuće sam molio, jer nisam morao moliti... U školi se priučih na neposluh i prema tome drzovitost i smjelost, jer je to pred đacima uvjetovalo pravo študentstvo, pred roditeljima karakter, a od profesora progon. Ostajao sam vrijedan na dvjema stranama, koje o vrijednosti i valjanosti imađahu oprečan i protuslovan pojam jednim istim aktom. A tu, u konviktu, morao sam moliti ujutro na misi, pred naukom, i iza nauke; pred zajutarkom i iza; prije škole i poslije; prije nauke i iza nauke; prije objeda i po objedu; prije nauke i poslije; prije škole i iza škole; pred naukom i iza; prije večere i poslije, i prije spavanja cijelu jednu krunicu! *Morao* sam moliti, a ja sam već bio svršio četiri gimnazije t. j. učio se i vježbao u neposluhu potpune četiri godine. *Morao* sam moliti, zato nisam više molio. Ali kad je to »moraš moliti« prešlo u nešto, što dosađuje, vrijeđa i izaziva, onda sam stao prema molitvi, popovima i bogu kao prema profesoru, kad mi je rekao: »Vi ste, Toplače, magarac, vol i fakin!«, a ja sam mu nužno odgovorio: »Vi ste, profesore, prostak!«... Kako sam ono bio rekao javno i izgubio javno školu, tako sam to rekao potajno i izgubio vjeru u - sebi.

I začudo! Ja se više ne masturbiram. Možda zato, jer nema gdje i jer nisam u dormitorijima sâm. Kod kuće sam znao polaziti na tavan...

Ili zato, što pokraj naših prozora prolaze djevojke i znam, da je dobaciti im cjelov težak prekršaj? Ili što volim ulicu i vino, jer se do njih ne dolazi lako? Ili što želim pušiti, jer je sve to postalo jedno: kuća, škola i ulica: konvikt!

Prekasno. S mene je već izvaljena jedna gromada predsuda, praznovjerja i mračnosti. I čini mi se, da je to jedino, što me je tištilo i omrčivalo čađom i dimom svijetli uspon i let misli... Meni laska, što sam bezvjerac, ateista i heretik. »Ti ne vjeruješ u boga« govore mi drugovi na početku, dok ni ne mislim, da ga zaniječem, jer sam mučaljiv i osamljen od plahosti i nespretnosti u novom ambijentu. I ja se zbunjeno smješkam: »Gle, kako se je zbunio« misle drugovi uvjereni, da su rekli istinu. Meni to laska. Kad odgovaram vjeronauk, svi misle: »Laže, magarac«. Meni to laska još više. Postajem ateista... I kako biva sve ljepše, sve svjetlije, sve čarobnije! Kako sam željan žena, vina i knjiga. Biti pravi študent! Lump!

Zaletih se. To nije tako išlo... Jučer se primjerice dvojica opiše i pijani dođoše u konvikt!... Kakvi heroji! Kakva revolucija! Išćerat će ih zacijelo. A kako bi to bilo, da se i ja opijem, i da me izbace? Tu mi je nesnosno... Da, baš bih se od srca opio... Tako me zanašaju oči jedne djevojke, što dnevice prolazi mimo naših prozora... I ruke časne sestre, što mi mokrim krpama omata trbuh. Ja sam naime opasno bolestan: koštice mi se zapletoše u slijepome crijevu. »Časna sestro, kako ste dobri. Hvala!« Ona se slabašno crveni u licu, a ruke su joj bijele. I moj je trbuh bijel. »Časna sestro, boli.« - »Smilovat će se bog!« veli ona, a ja bih najvolio reći: »Vi se smilujte, jer ja vas ljubim...« i govorim: »Polaganije, polaganije... I šta mi je to u trbuhu... Kako boli.« »Proći će, molimo...« A ja se smiješim u njezin malašni trup i mislim: kako se bijeli moj trbuh, oblozi i njezina ruka... a ona se postojano stidi... Tu je primam za ruku i zahvaljujem. Stištem je i ljubim... Ona bježi. A ja sam sretan i zadovoljan: bio sam veliki magarac... Tako sam željan vina i ljubavi...

Kad polazimo u šetnju, veselo pogledavam u djevojke i ne znam: sve mi izaziva smiješak. Ja se marljivo učim smješkanju i odsele zatitra smiješak na mojim usnama i očima, tek što vidim ženu. To postaje kasnije navika. Lagan sam, vedar, svijetao... To puca zora,

svanjiva i sunce se diže. I moje se oči dižu; pogled mi opet obasjava lice. Oči su opet okretne, nemirne i jasne. Otac mi obećaje, da ću drugo proljeće kući, u privatiste. I ja odilazim. Ostavljam onu zgradu, onaj svijet, onaj planet... Nije li ono mjesečina - umrla, beživotna i pusta...?

Jest! Kako se riješih religije, polet je misaoni slobodan, mlađahan i svestran. Bez one mračne i vlažne mistike podruma, tavana i protoplazme. Ja postajem sve realniji i konkretniji. Slobodno pušim po ulicama, slobodno pijem po birtijama, slobodno pratim djevojke po šetalištima: privatista! Ne oponiram profesoru više, jer ga nema; oponiram moralu, kući i dogmama: lumpam, ako mogu i koketiram po crkvama:.. Na Veliki Petak ne polazim kao prije na propovijedi u šest sati ujutro; volim kasne mise, večernjice, stisku i poglede... »Podizanje« me izaziva, ali ne na strahopočitanje: ona tišina, gdje se tek slušaju disaji i ono poklecavanje, gdje se tek vide vratovi, vlasi i napeta stegna - znoji me, draži i omamljuje; i ovo, što osjećam vrhove strasti i mogu strastveno gledati u ženu i ne obarati poglede pred svijetom nice, ovo me zanaša i udobrovoljuje... Ta svaki ima svoju! uvjeravam se, vidim noćne šetnje mladosti i zaviđam njihovim sjenama i opet slušam šaputanja i žeđam za cjelovima, stiskajima i šta znam ja - štipajima... Ne znam. Ja idem sâm za tim: imati ženu u oči i lice svijeta, kako je imaju i drugi i jedva pomišljam, što bi nam stisnutima i ogrljenima donijela samoća... Ja želim ženu, kako je imadu i drugi na šetalištu, za mjesečine, u teatru... i više mi ne vele: »originalna li djeteta«. Majka mi samo govori: »kvare te...« i ja si umišljam, da mi kažu: »nemoralan«... kao jedamput - ateista. I postajem zadovoljan, prazan i sve lakši... Bacam cjelove, onda pružam ruke i - momak sam!

Ali to ne ide ovim pravcem; moj život uopće nije tekao upravo, nego valovito i slomljeno.

Uglavnom: ja sam ateista. Dogme se stadoše pomalo pretvarati u profesore, pa vladu, pa popove, pa zakon. I ja stadoh oponirati - moralu.

Zaletih se i opet počinih kronološku grešku. Ja sam još uvijek domoljuban. Ne velim više: »umirati za narod, žrtvovati se za

domovinu«, nego: »živjeti za narod i sebe«. Prije sam osjećao potrebu da spojim pojam domovine i religije, sada domovinu i svoju ličnost... Ne čitam filozofskih knjiga; studiram u sebi; prevrat u vjeri prevraća sve moje nazore; Hrist je uvijek sličan sudbini moga naroda, ali meni je mrska Golgota, odricanje i žrtvovanje... Postajem materijalista, realan, i tumačim: »Nas đake uzgaja i uzdržaje narod; on nas škola i iz toga treba da izlaze sve naše dužnosti pa i ona: koristiti narodu... Jer narod nas valjda ne škola zato, da ga izjedemo živa: on nas, reko bih, danas hrani zato, da nas sjutra izjede; pa nas pita ko odojče i telad...« I ja idem dalje: šalabazanje po dogmatici i evanđelju, i izvlačenje logičnih bezvjerskih nazora iz nelogike religija čini me kritičnim. Osuđujem sustav naših škola: »a kako da mi koristimo narodu, ako nas životu, praktičnosti, savremenosti ta škola ne uči upravo ništa? (Ja sam naime fanatični antiklasik: iz grčkoga dapače dobivam postojano druge redove). Ne znači li to: hraniti telad kokošjom hranom, da postane dobrim volovima?« (Ovako se izražava moj »materijalizam«...) I u tom kriticizmu postajem sve porugljiviji i ujedljiviji... »Škole su to za detektive« velim i odmah ističem, da svi đački pokreti moraju ići za tim, da ispune one praznine, koje ostavlja škola, da nas tako učine sposobnim za život i svijet i položaj, što ćemo ga kao inteligente zauzeti... Ja nisam još ultrarealista; naturalizam istupa s prvim koitom i Zolom... Ja sam racionalan; nisam ni eksperimentalan ni psiholog... Ovo posljednje i dolazi - posljednje... I šta da duljim? Ljeto je. U noći. Pjevam serenadu. Pripit. Sve me oduševljava. Turgenjev i pijanka. U mene je nelijepo grlo, ali jako i neumorno. Mogu čitati i pjevati. Pjevam pjesme, ali ne patriotske. Sviđa mi se Hamlet, jer umuje, sumnja i jer ima jednu dražesnu ideju: ležati među nogama mlađe jedne djevojke... Ja volim sve više društvo, šalu i smijeh, kao da sam sve do sada bio u jednoj strogoj školi, gdje ti ide na smijeh, a smijati se ne smiješ, pa sam sada najedamput izašao napolje i dao maha svemu onome, što sam tamo morao gušiti. Ja se baš tako smijem. To su praznici; to je život; to je mladost. Ne mislim na ispit, ne mislim na domovinu. Izašo sam iz masturbacije, religije, konvikta i škole i kuće... Uličnjak!

Uživam li ja? Smijem se, besposličim i skićem se. Ko će reći, da je taj

smijeh neiskren, da je ta mladost postaralost, da je taj život afektacija?

Ja idem opet u gimnaziju, u glavni grad, u javnu kuću. Čitam i Kranjčevića. A tamo je Adela. Kako je to prelesno i divno zalaziti k njoj, znati da je ona bludnica, da je ona u bordelu i da smo i ona i njezina kuća i ja - nemoral! Kako to imponuje kolegama - ide, znaš, *tamo,* ide, znaš, *k onoj,* radi, znaš, *ono...* I kako to imponuje - meni!

Poglavlje peto

Dvadeset dana nisam pisao ništa. Stadoh se spremati na odlazak, iz kontinenta na otok. Došao sam i očekujem odlazak; otiđoh i čekam dolazak; dođoh i opet čekam odlazak... Kako da se skupim, kako da ugodim nerve za svoju pjesmu, kad ih nesređenost, nemir i uzbuđenost odvijava i navijava onako, kako ja - ne ću?... Stanovati na cesti, eto što ne smijem, a moram; ne smijem vidjeti, čuti i osjećati nikoga, doli samoga sebe... Danas najposlije dođoh do stola, tinte i osame. Morao bih čitati sve ono, što sam napisao, a rukopis me muči jednako za čitanja kao za pisanja. Najvolio bih sve razderati i početi s nova, da ne osjećam toliku samilost prema svojoj muci i slovima, što su tako jadno i krivo pribiti na papir ko na propelo. Pomozi, cigareto!

Dragica! Šesnaestljetna seljanka, što služi prvi put u gradskoj familiji. Sva je krv i meso; pogledaj je: puca! primi je: puca! poljubi je: puca! Ne, ona nije svejedno pukla. Ona se je kroz pola godine napinjala u mojoj blizini kao da će pući i nije pukla. Zašto?... U nje su crne oči i crne kose; rumena je na obrazima i usnama; zubi su joj

bijeli poput čela, samo su ruke ružne, službinske. Sastajemo se uvijek u hodniku, kuhinji i podrumu: ja dođem nenadano, obujmim je oko pasa i ljubim u vrat... A ona se uvijek guši od smijeha, jer se boji, da će banuti moja majka... Začudo, što je smijeh nije ugušio: tako se je ona znala smijati i tako se bojala majke... Volim je poškakljati, te joj vrcnu suze na oči. Kako je taj smijeh nalik školskome smijehu, koji se guši u sebi i samo je zato strastven i pikantan, jer je zabranjen i kažnjiv.

Ne. Prostitucija gubi svoj čar: ona nije već zabranjeno voće, kako mi se jedamput pričinjaše; u javnoj kući sretam svoje kolege i bludnica me ostavlja hladna. I opet sam za jednu iluziju siromašniji i za jedno iskustvo bogatiji... Čitam Zolu i Mantegazzu: »Fecondita« i »Amore«... Javna kuća gubi mistiku kao crkva i škola i patriotizam... Ja prestajem zalaziti *tamo;* izostajem iz škole, ne idem na mise i ne volim kolega... Volim samo Dragicu i jedne noći polazim k njoj.

- Kamo ćeš? - pita majka iz druge sobe... O ti starci! Kako slabo spavaju i kako dobro čuju!

- Kamo ćeš? - opetuje majka, a ja znam, da i ona zna...

- U zahod! - odgovaram otresito, a sutradan na stubama velim Dragici:

- Pobjeći ćemo...

S majkom ne mogu ništa; s Dragicom mogu sve. Ona je poslušna. »Oženit ću te«. Ona sve vjeruje. A mene probijaju brci, profesor me ne smije ni taknuti, a kolege vuče za ušesa; ja pušim komotno na cesti, a oni se ne ufaju ni u zahodu: zato počinjem pušiti kod kuće... Oni polaze u javne kuće: mlađarija. Ja ne. Ja želim imati ženu i djecu. Jer za odrasle je - ženidba.

Zaletih se i opet mimoiđoh »dan nevine dječice«. Dragica je u kuhinji, sagnuta, uobljena, napeta. I ja kupih šibu od - šale. I ja je opalih od - šale. I moje se udo napne od - šale. Ja međutim ne pojmim tu - šalu... Tako mi je gorko, tako stidno, tako užasno u mislima... A ona je kriknula od - šale. Ona se je prepala - rad šale. Ona se je u boli nagrešpala - od šale... Oh! Zašto mi pred njom propade pogled? Zašto su oko mene ti bijeli, goli, nijemi zidovi -

zašto sam pobjegao u zahod?... Zašto se smijeh izvraća u takvu tragiku i zašto se u komediji ubija iza kulisa glumac uistinu...? Da. Čujem, gdje se u mome čulu opetuje reski zvuk zvizgaca i mislim: Je li ona još ona? Nije li ono pukla haljina, koža i najposlije nije li i ona - pukla?... Ne, to pucam ja od srdžbe, jada i stida... Ko je kriv? Majka i familija; jer ja se i Dragica ljubimo, a radi njih se poljubiti ne smijemo... Ja ne mogu k njoj u sobu; ja ne mogu do nje, s njom i na nju... i sve to ide tako sramotno, tako bolesno, tako neprirodno...

I ja - bježim od kuće.

Ja sam izgrađen: želim biti čovjek, jer to mogu da budem. Svi bi mi dali, samo mi to ne da rođena kuća, kako mi jedamput ne dadoše religija, škola, patriotizam. Verige pucaju, ne ja. Ja sam bio jedamput pao od kralja na narodnog zastupnika, onda se stadoh naduvati ko žaba, da postanem ko vol... A ja želim samo jedno: poživjeti ko čovjek slobodan.

I to je kulminacija jednog života i jednog čovjeka, koji želi dostignuti druge... A ti se »drugi« izmjenjuju jedan za drugim: sad je Tomislav, sada Zrinski; Starčević... sada A. koji dobiva dnevno batine, sada B., koji može nekoliko puta na noć, sada C., koji prevari nekoliko cura ili D., koji ostavi na tucete djece...

To je jedan vratolomni, brzi, patnički uspon nečesa polovičastoga, što želi postati potpuni čovjek i život. Ja trčim za svojim uzorom i kad ga hoću dostići, taj uzor postaje sapunski balon, koji se na dohvatu prši i već se pomalja drugi.

Bijeg iz kuće znači kulminaciju, iza koje dolazi padanje: ja do bijega iz kuće idem *dostizavati* uzore, tuđe živote i druge ljude; bijeg je iz kuće požar za onda posljednje dogme i znači, da sam ih dostigao: to je sloboda, raspojas, bezobzirnost... I kako je uspon predstavljao dostizavanje, tako je propad, što je uslijedio, stao predstavljati *prestizavanje*... Ja sam ostavljao uzore, ljude i živote za sobom, kako oni prije mene... I danas bih mogao reći, što onda niti ne naslutih: ja sam ih i dostigao i prestigao i - jedva dotakao... Mimoiđosmo se...

I zašto da tu pripovijedam o skitnji, pijankama i pjesmama; o neplaćenim stanovima, o lumpacijama na tuđi račun, o sitnim

prevarama i tričavim dogodovštinama, koje jedamput bijahu velike, da danas postanu ono, što i sve sintetične veličine, koje analiza drobi u prašak i samo je razlika u tome, koliko pojedini događaj ili ličnost ostavlja kvantitativno - prašine... Nemam nimalo volje i veselja velikim pismenima označavati sićušni moj život i reći:

- Jest! Ja sam morao životno proživjeti i proći kroz sve one faze, kroz koje prolazi svaki čovjek - kao što prolazimo svi u utrobi materinjoj faze životinjske evolucije - da postanem najposlije svoj, potpun i osebujan... I reći još: da sam s tuberkulozom izašo iz jednoga trbuha kao čovjek i vidio, da nisam na ostale ljude nalik... I onda opetovati sve ono, što sam rekao, doživio i napisao, i onda prikazati drugu kulminaciju... Na jednu dođoh kroz onaniju, religiju, đakovanje, patriotizam, bordele, ateizam, smijeh... Do druge tuberkulozom, incestom, delikvensom, opijanjem, perverzitetom, ridanjem... A ne! Mrska mi je fraza i poza, jer one karakterišu obje kulminacije... jer su fraze i poze jedno: dogma! Jer ja se sjećam naroda i zemlje... Rodih se u cvatu khuenovštine, odgojih na žaru historije... Odnošaj vlade i naroda bijaše onaki, kaki je onaj profesora i đaka, kmeta i gospodara... Iz feudalizma dođosmo u birokratizam... iz škole u ured... Učili smo pod »moraš«, da možemo doći u službu i onda obavljati činovničke dužnosti »uz moraš«... Dosadna nauka i dosadna služba... Iako smo bili savjesni i marljivi, bili smo samo zato, da umjesto učiti i vršiti službu pod »moraš«, tjeramo druge na nauke i kancelarije »sa moraš«. I sav čar rada, bivstvovanja i poleta bijaše pušenje pod zabranom i zabranjivanje pušenja... Primati i davati - šibe; kmetovi i gospodari: robovi... Pa kad su se već primale šibe, bolje bi bilo da ih dijeli - učitelj no roditelj... jer one ne zastiđivahu u školi kao kod kuće i... bolji je bio Koloman od - Svačića...

Ali ja ne pišem uvodnika. Ovako izađoh iz trbuha i vidjeh... I kad uđoh u strani svijet i lektiru samo se uvjerih, da sam se rodio u khuenovštini, da me je odgojila historija i da sam uistinu ono, što nisam ni u snu snivao, da se uopće može biti: sadik.

I ko će sada moći da kaže, da sam nitkov, što sam se zatrčao za svojim uzorima i što sam uvijek išao vjerno i postojano stopama svijeta ko pseto za svojim gospodarom. Ja sam htio dostignuti ljude,

biti ravan drugima, poživjeti ko svi ostali. I što sam više živio, više sam opažao, i ako je Tomislava zamijenio A., ne znači, da sam *ja* odbacio prvoga i prigrlio drugoga, nego znači, da su na mjesto jednoga postavili drugoga - ljudi i život t. j. da je u mene bio ideal uvijek jedan isti, samo što je moj ideal bio ravan svim idealima, što bliži to ogavniji... Sada mi se čini, da je taj ideal bio stjenica, koja u noći izlazi, a o zori zalazi, koja te grize i koju tražiš, i kad si ju uhvatio i zgnječio, možeš mirno počinuti u - smradu.

Oh, što sam sve počinio u to ime: biti naime čovjek pošten: savremen, istinit, realan; živjeti tako, da mogu vedra čela istupiti pred svijet - imponovati naime tome svijetu svojim životom tako, kako mu imponuju drugi i kako taj svijet imponuje meni... Iako sam u to ime demonstrirao po ulicama, oponirao u školi, ljubio po bludilištima i pio po birtijama - jesam li nitkov ja ili svijet...

Ali to još nije sve. Ja sam postao uime istine lažac, uime realnosti nerealan, uime čovještva nečovječan: ja sam ljubio onako, kako su ljubili drugi i kako nisam nikada smio ljubiti i umjesto da silujem druge - silovah sâm sebe... Ne, ne varaju se kriminolozi, kad kažu, da je samoubojstvo degenerovano ili evolucionisano ubojstvo...

I šta da budu sada u mojim očima sve te sintetičke definicije, atributi i ličnosti i životi? I sva ta uvjerenja i sve te tvrdnje? Ta ja mogu dokazati, da sam seksualno radio najviše onda, kad sam se najviše zanašao za Golgotu, narod i bog; da sam se najviše masturbirao onda, kada sam najviše molio, vjerovao i maštao... I mogu da nastavim; kako sam prestao biti onanista i postao ateista, sve sam pozitivnije pogledavao u svijet i ljude... i što sam seksualno manje radio, više sam ćutio... Ali ja mogu da dokažem još nešto: da sam postao ateista, jer sam bio onanista, jer sam naime masturbacijom stekao plahost i nespretnost; zato sam morao naći jedan razlog, koji nije ni izdaleka bliz pravome uzroku... da je to naime zato, jer sam ono, što oni nisu: ateista...

I toliko bih toga mogao dokazati, što se pobija međusobom i sve bi to bile istine - jer kao da istinu može i dokazati i pobiti samo - istina... Pa ako sam gore rekao: »Išao sam za dokazivanjem uzora, ljudi i života i biti ono, što su drugi...« mogao bih sada reći: »Išao

sam za prestizavanjem uzora, ljudi i života i biti ono, što drugi nisu...« - Ili:

Imponovati onim, što imponuje, ali »što« imponuje, to sam uvijek odabirao ja, a odabrati nešto možeš samo između onoga što uistinu postoji... I u tome je sva doskočica jedne psihologije skepse, toleranse i beskonačnosti. I na zaglavku ovog nacrta za jedan hrvatski istorički roman, ja bih najvolio postaviti - termometar. *Dječaštvo* je vedro, jasno i otprto: misao bez erekcije. *Nedoraslost* je mutna, podmukla i zamračena: misao s erekcijom i erekcija s ejakulacijom: *Udo* je grešno i ako ono raste, grijeh je koji raste i ja moram samo spriječiti rast onoga, što je grijeh i čvrsto stisnuti grijeh - nogama: rast ne smijem vidjeti ni ja, i ne ću da ga vide ni drugi i ne smije se ni izdaleka naslutiti, da sam se ja mogao ko dijete u gaće... Pa dečko sam! Ovo je srednji vijek, kastracija i flagelacija. *Mladost* je vedrina, jasnoća i otprtost: jer svijet hoće ono, što mogu ja: hoće erekciju i ja moram samo pospješivati rast onoga, što je život, momaštvo i užitak. Religija tišti grijeh - nogama; naturalizam mu otkapča - hlače... A onda dolazi ono: hoću, a ne mogu - mlaki cjelov, bacil - individualizacija t. j. mogu, kako ja hoću i kako neće drugi.

V.

I po treći i ne znam koji put bila je ura stala; ali ja sam sada imao dvije ure. U isto vrijeme čitah Franceze, sociologiju, dnevne novine, i promatrah samoga sebe, onoga od druge kulminacije - alkoholizma - i ovoga sadanjega t. j. ondašnjega, bez peći u nastupu oštre zime. Bilo bi vrlo lijepo i umno napraviti plan pripovijesti i onda izdjelavati pojedine točke; ali ljepota i umnost nije u tom slučaju no komoditet za pisca i čitatelja. A ja bih htio, da ovi reci ostave u čitatelja onu neudovoljenost, skeptičnost i istrganost, koja ih je i pisala, da se naime piše onako, kako se je živjelo. Ja čitam francuski roman: dođoh na Bourgeta i Prevosta; promatram svoju drugu

kulminaciju preticanja, individualisanja i padanja: došao sam na alkoholizam; promatram svoju treću - recimo radi komoditeta - kulminaciju toleranse, analize, sitnica: došao sam na jednu dušu bez peći. I s dana u dan idu moje studije u ta tri pravca. Ujutro sam u biblioteci, gdje donekle kure; poslije podne sam kod kuće, pokraj škaldina: grije me i čitam Bourgeta; podveče su žeravke već utrnjene, palim cigaretu i mislim na peć; a onda šetam obalom rijeke Arno, mislim na Rim i Tiber, gledam preko volje ledena nebesa i fiorentinske brežuljke, veselim se Chiantiju i večeri i pišem maštom svoju prošlost.

Ali zapravo - ja trpim od zime. Već nekoliko mjeseci ne mogu reći, da su mi noge jedan jedini dan tople, a čovjek je bez toplih nogu što i zimi stan bez peći. Mjesece i mjesece osjećam prodiranje vlage u kosti, a ta se vlaga ledeni i osjećam čavle, igle, željezo, što mi stište nogu ko tijesne cipele, samo što mi je stište - iznutra. I sobe su hladne i ima nešto strašna u onome vazduhu, što se crni na plafonu i kao da para zidove i samo se nebesa nad glavom gomilaju sve više i sve dublje. Koliko mi se puta u pogledima sažali lampa, što oživljava melanholijom ispite, prazne lune moju sobu, predmete i moju raskomadanu, stisnutu, pognjurenu sapu. Na jednom mi se je palcu otvorila rana i odmah se zacijelila. Odurna, pomodrjela, skrutnuta krasta pukne svaki dan bez krvi i glasa, kad pođem grijati noge i udarati tabanima po trotoaru... Kadgod se udubem u čitanje: »Gle ga! Bourget predstavlja u većini svojih djela čovjeka, koji je psihološki skeptik t. j. analitik kao i ja, ali koji inače ne trpi od ozebina...« I odmah poćutim, kako gazim u pamuk okvašen ledom i iz zglobova hrptenjače kapa nekaka sitna, iglasta kiša. I čini mi se, da bih ja mogao pisati kao i Bourget, t. j. uzeti jedan komad ljudske psihe i taj komad razrezati na toliko komada, koliko bih romana htio napisati i napisati toliko romana, koliko bih godina htio poživjeti. Uopće ja sada konstatiram, da je Bourgetu lako pisati onake i onoliko romana, kad u zimi ima tople noge i sobu. I onda konzekventno nastavljam:

Ja bih primjerice sada pravom nasladom pušio, mislio i čitao, da ne trpim na zimi. I ne samo sada. I prije. Kad uveče legnem, noge su mi hladne; kad se ujutro moram dići, noge su mi se tek stoplile... Idem

na galeriju slika i promatram evoluciju slikarstva - od jednolikoga raznolikome... i mislim: »Kako bih sada mogao tu evoluciju točnije zamijetiti i jasnije zagledati, da ne moram tako hrlo prolaziti mimo slike.« A onda, kad dođem do jedne bezvrijedne slike i naiđem do nje na škaldin, moram zastati kraj nje dulje vremena no slika zaslužuje. A kako mi je još rano za objed, to moram vrijeme, koje bih korisno upotrebio u drugim dvoranama, izgubiti ovako u ludo. I mislim: »Galerije bi morali dobro grijati, jer ovako čitava ta ljepota ostavlja čovjeka - hladna.«

Ali ja sam spomenuo objed. Ja običajem pokadšto ići na obilan objed; jedem, ali mi nije do jela, meni je do toga: ugrijati se. Hrana daje toplinu kao hrana, t. j. cilj i kao »nehrana« t. j. sredstvo, koje te drži u toploj, ugrijanoj sobi. Zato: što više jedem, to se mogu više vremena u birtiji zadržati. A kad se ugrijem, ja sam već toliko nakrcan i težak, te ne mogu radi neduha ići žurno ulicom i kad dođem do kuće i kreveta moje su noge i opet hladne. Zato ja pijem punč; topli me i tjera na kašljanje, a ja znam tako kašljati, te me probije znoj usred zime, sobe i kreveta. I često žalim za Rimom i groznicom, kad sam cvokotao zubima kao da to tapče četveroprežna kočija po asfaltu. A hrbat mi se tresao ko koljeno bluda i mlazovi toplo-ledeni ko sladogorki posmjesi oblijevahu pleća i čelo. Samo vatra iz očiju sukljaše na polusnove, na misao, kad se rastapa u maštu...

Kad se sprema oluja i Hrist će poželjeti sigurno zaklonište, ako se nađe na polju. Kad nemaš kreveta, misliš da je sva sreća u tome: imati krevet... Kad te zaboli zub, misliš, da je sva nesreća u zubobolji... A ja sam uvlačio noge u rukave od kabanice, hvatao ih pestima i sjedao na nožne prste... Mislio sam: kako su sretne ruke, jer za njih napraviše džepove i rukavice, jer ih možeš tisnuti za pas ispod kukova, pod nos... Povrh vrele čorbe možeš ispružiti ruke, kako ne smiješ noge, a čašu vreloga punča ne primaš i ne možeš primiti nogama kao ni cigarete... Ukratko: da sam majmun bio bih sretniji, jer su oni - quadrumani... Ovako idem na sunce i sjedim dugo na klupi obraćajući mu sve strane mojega tijela. Nejasno se u meni rađa želja: biti - žena... i još nejasnije: biti - dijete...

Nije ništa neobično poželjeti biti žena, kad nemaš kreveta i hrane...

Uopće: žao mi je što nisam majmun ili žena. Stoplio bih noge kako stoplih ruke, a muškarac bi se već pobrinuo, da ugrije krevet... Ili dijete... Išao bih u školu, spavao za predavanja i zaslužio batine.

Ali ne! Toplo je na suncu. Ne mislim ništa, a ako što pomislim, to je pomisao na odlazak. Kako je sada teško skupiti snagu i otići. U mene nema nikake otporne snage. Ja bih sada najradije pisao, da nije stol, tinta i hartija u sobi. Proklinjem sobu, dok sam na suncu. Ni širina ni dubina. Zanaša me visina, toskansko nebo i zimsko sunce - sva ona ogromna, parketirana, električna plesna dvorana - i onaj okrugli, sjajni i topli stol, s kojega prši bijela, iskričava, masna tekućina - ko šampanjac, koji pije francuski literata, a hrvatski vidi samo imitaciju u mokraći ili pjeni pive. I što nisam plesač? Što nemam balona... Sobe su tamne i mene proganja vlaga podruma.

Svejedno. Valja otići, a ne mogu. Tamo nekoliko stotina koraka daleko, moja je kuća. A meni se čini da je svaki korak ravan kilometru, da prema tome 400 koraka znači 400 kilometara, t. j. da ići u stan znači doći do rođene - kuće... Eto, kako se razvija sve jasnije želja biti dijete.

A sunce se pomiče nevidovno, ako ga nepomično gledaš; ako ga samo na prekide pogledaš - pomisliš na noć, podrum i vlagu. Nema trenja. Zašto se ne sudari zemlja s kojim planetom? Temperatura bi zacijelo poskočila - i eto, kako se rađa želja - ljubavi.

Jest: U moje su gazdarice dvije kćeri. Jedna je nalik na drugu; obje su djevojke, mlade, tanane i onakog crvenila, koje sjeća na kožu oparenu kipućom vodom. Takova je baš i njihova majka, a k tome je udovica. Kad sam se s njom pogađao za stan, dugo sam se cjenkao, jer ona ima pravo fiorentinsko, kreštavo grlo i kad govori čini se, da se svađa, a kad se svađa, onda se srdi, a kad se srdi, onda se sva - zapali. Zato bih rekao, da je ono crvenilo zapaljeno od govora, koji sjeća na svađu i svađe, koja sjeća na srdžbu. Što sam je neko vrijeme volio slušati, kad bi grdila svoju kćerku, jer je odmignula migu jednog uličnog obožavatelja. A kćerka - s velikim očima i toplim organom - udarila bi u plač stida, korbi i bola te su i grdnja i suze bile nešto tako topla, da sam ih slušao kao da gledam u kobasicu ili žedan mirišem vrutak. A uveče znao sam često potražiti gazdaricu u

kuhinji, makar sam znao, da je nema kod kuće i da večeru kuha njezina kćerka. A ona bi rekla, da mame nema: ja bih se stao izvinjavati na dugo i široko osjećajući vatru s ognjišta, mladosti i njezine drage neprilike. Da, bio sam zaljubljen u nju i voljah je od njezine sestre, jer ova nije nikada kuhala... I tako bih se sjetio sluškinja i prošlih ljubavi i bilo mi je žao, što nisam kapral: onda bih imao za ljubovcu - kuharicu... Uistinu pomišljam na ženidbu. U nje, u kćerke moje gazdarice, su velike, prevelike oči i tako jasne i čiste, te pale. Volim osobito iznenada banuti na kuhinjska vrata, da se iznenadi, prepane i zarumeni. I često mislim: kako bi to bilo banuti u njezinu sobu bez kucanja, kad si privezuje cipelice ili mijenja košulju.... Kako bi se tek onda zastidjela, a stid - grije. I ja bih onda stao i gledao strogo i uporno u nju: zacijelo bi tad od stida - izgorjela... I što je glavno, ne bih trebao peći; ne bih trebao dapače biti kapral i imati za ljubovcu kuharicu; mogao bih lijepo ostati to što jesam... »Študent!«...

Sve u svemu: ja sam u nju idealno zaljubljen. Meni je dosta sjediti kraj nje, kad ona poklecne i piri u žeravke i sve se pretvori u puhanje, da se tad i ona i gorivo pretvore u vatru, pucketanje i... praskanje.

Tada bih je eto poljubio. Ona je mlada, nevina i čuvstvena. Kad upozoravam na ozebine i šepesam kriveći od boli lične mišice, i ona uzdiše i zatvara oči. Ja bih nju najradije skupio u klupko i zarinuo u to grudi, gdje je mrtvo srce, krv i ljubav.

... A tamo je uvijek sunce, t. j. ne »tamo« više i valja se dići. Kako? Zapad već podrhtava kao žena, kad se sprema primiti ljubavnika. A u mene nema snage. Ja sam idealni ljubavnik. Valjalo bi kroz moje tijelo provući željezo; ovo je vlaga raskvasila i smekšala kosti. Od sjedenja mi se sploštilo meso i čini mi se, da mi na kukovima raste grba, t. j. dvije grbe. Mora da sam ružan. Nijesam se brijao već odavna... A kad legnem, kako ću se ogrijati... Pada mi na um ono trenje kostiju i gledam zamiranje dana, što mu pada zadnji mrtvački britki i »brijački« hropac na moj zatiljak. I sunce pada sve brže; ovaki su izdisaji umirućega. Bila ne osjećam; ni srca ne ćutim. Meni je hladno. Na plećima me oblijeva nešto kao vlaga i ja bih rekao: ono kopni toplina od - leda... Kad će kopniti led od topline?... Valja se

dići. Oh! Nije li to sve skupa jedna ogromna zaborav i ja se ne mogu domisliti, da se stupa na nogama? Nije li ona želja majmuniziranja zamutila moje predodžbe i ja ne nalazim već nogu? Eno Giottova tornja. Šaren je ko trobojnica, a meni je udarilo sunce u glavu. Oči mi gore, ali znam, da izgoriti neće. Htio bih ih istrgnuti i uroniti u rijeku, ali prije s njima zagrijati plahte, u koje ću umotati ovo tijelo, ove dlake i kosti.

... Biti dijete i imati dadilju... Biti majmun i imati četiri ruke... Biti kapral i imati kuharicu... Biti žena i imati za ljubavnika stražmeštra, jezuitu i psa... Biti student i sjediti pokraj nje, obećavati ženidbu njezinoj majci, primati pozive na objede i kad bih svršio ispite pobacati sva škripta, diplome i ljubavna pisma u vatru...

Valja se dići... Kako je sada daleko i stan i kuća i pisaći stol i Bourget... A ja bih bio raspoložen pisati novelu, da samo dođem do kuće... pa možda ne bih osjetio ni zime ni groznice... Novelu bih nazvao »Jedna duša bez peći«... Kako je šaren Giottov kampanil!... Dignimo se! Dolazi tramvaj.

A kad sam došao kući, nađoh dopisnicu prijatelja Marka. »Dolazim«. Umah izađoh i pođoh u restauraciju. Jeo sam i mislio; misli bijahu - reko bih - bijele, pune i mirne ko ugojeni trbusi. Ja sam studirao alkoholizam moje druge kulminacije i kad sam u tome vidio individualizam, zadovoljno pozvah pečenu svinjetinu i naručih pô litre vina. Dakako. Tu je mnogo djelovalo i to, što sam bio u pomanjkanju peći poželio svu onu već odbačenu i pogaženu prošlost. I kako me je sad grijala i pečenka i vino i peć, stadoh ponizivati slasno svoj prošli »ja«. Ja sam baš stao pljuckati na samoga sebe prezirno i porugljivo i to je pljuckanje začinjalo moj prošli ižvakani »ja« kao vino pojedenu svinjetinu.

Poglavlje šesto

Moje pijančevanje je sasma nalik na moju seksualnu - reći ću - »tekućinu«, koja izvire iz nevidovnih dubina, pomalja se, gubi, pravi slapove, teče mirno i najposlije utone u more beskraja i ništavila ili presahne ko rijeka bez pritoka i voda bez kiše.

Jedamput se ko dijete opih strahovito u podrumu dalmatincem. Kad se otrijeznih, ležo sam na krevetu, sav izranjen, krastav, okružen susjedima. Govorahu, da sam u pijanstvu užasno vikao, grdio, cjelivao i padao. Od onda pa do petnaeste godine - taj recimo ukratko alkoholizam - miruje. Ja pijem vrlo malo; dapače se i pića odričem, ali u konviktu stanem užasno žeđati: mene se neobično doima pojava nekih konviktoraca, koji banuše u konvikt pijani, koje su morale časne sestre svlačiti i koji su radi toga bili istjerani.

Meni je to imponovalo, jer je imponovalo i drugima. »Pravi študent« je pomalo stao primati nove oblike i karakteristike, t. j. ja sam ih na tipu ili idealu pravog študentstva stao otkrivati. Nije to već bilo oponiranje i vragolija: »pravi je študent« stao izilaziti iz predavanja, gimnazije i školskih sati; pravi je dapače študent stao postajati onaj, koji je najmanje učio školske predmete: tako je đaštvo iz vragolije za školskog sata prelazilo kroz tajna društva, privatnu lektiru u privatne stanove na karte i tajne lokale na - pijaču.

Lumpacija s tamburom, serenadom i Heineovim kojim citatom ili bećarskim apostrofom naše narodne anakreontike stade istiskivati tajne revolucionarne političke osnove. Ukratko: u onom raspasavanju, izdizanju pogleda i koketiranju... u onim danima, kad izađoh iz konvikta, gdje je novina postojala nešto lako dohvatna i demonstracija nešto lako provediva, kad je naime patriotizam prelazio na verizam t. j. gubio mistiku kao malo kasnije i javna kuća - prestadoh biti vjernik, patriota i onanista: seksualac i postadoh pomalo ateista, literaran i lump.

Bio sam došao kući da privatiziram i nekoliko dana iza dolaska dođoh jedne večeri kući totalno pijan. Vele da sam pred ocem hvatao sluškinju i da sam izrigao vino, pošto ispih maminu čokoladu. A ja znam, da je taj akat bio pred ocem i za oca ono, što moja »karakternost« u školi za pretpostavljene. Osam i petnaest dana ne razgovara otac sa mnom, a ja pjevam pjesme i serenade,

čitam Turgenjeva i Šekspira i zaboravljam sasma na Smičiklasa i Starčevića... S ovom prvom lumpacijom, koja navješćivaše skoru »anakreontiku« ili deraču, ja sam prešao na čitanje svjetskih literata i ostavih Šenou.

I dok je lumpacija označala pravog »študenta«, bila je svijetla, raskošna i široka. Na obali mora, u noći, za lune. U to sam vrijeme tamburao i vodio prim kod pjevanja... Naše primorsko nebo, što se gleda u moru i cijelo se zasjaji tankim, sanljivim plavkastim sjajem, kad u moru zagleda svoju lunu zdrobljenu, isploštanu i politu... One noći, kad vjerovasmo u Turgenjeva i življasmo ko napiti trubaduri; kad pjevasmo luni ni ne misleći da i pseto laje na mjesec; kad smo pili radi pjevanja, kucanja i bratimljenja i radi ovih noći, koje je glupo, žalosno i bijedno prospavati, ako ih imaš čime propiti... Nisam ni znao onda, koliko je kratak korak ili razmak od religije turgenjevske do prakse, - »očajnika«... Kasnije, kad je lumpacija stala označavati pravoga momka, jer sam ja bio prestao biti uopće »študent« - i jer, jer sam stao besvjesno osjećati, da blijede, malakšu i venu karakteristike pravog momaštva - da ja naime mogu dostići momački uzor, koji popije nekoliko litara ma se i razbljuvao, ali da ne mogu dostići onoga, koji može šest, sedam puta na noć - onda sam stao iz jedne kulminacije kroz propade srtati na drugu. Valjalo je biti pošto poto momak, a ja sam to mogao biti normalno samo kao lump, ne i - bludnik. Propijah se.

U prvoj kulminaciji dostigoh tip južnjaka: seksualca; u drugoj onaj sjevernjaka: pijanice. Ne bijah u to vrijeme pušač... Bijaše jedna strast, život i čovjek, koji je tražio mjesta u ljudskome društvu i ljudski izražaj izgubivši sebe, svoju strast, svoj život i čovječnost... Dadoh samo pozu, ne i fakat: afektaciju.

I što se je sve lomilo i šumilo u meni, da podam svijetu samo - bljuvotinu! Koliko noći, koliko rakijetine i koliko derača, Nijesam onda pušio i nijesam mario ni - jesti.

Nije li to sve bilo jedno krvavo, pijano i bolno pregnuće: biti ono, što su i drugi? Nije li to bilo hvatanje zadnje slamke: alkohola da me socijališe, udruštveni, uljudi. - Jesam li i mogu li onda biti ja kriv, što je s pijačama došla ona besvijest i zaborav obzira, okoline i ljudi,

koja je pogodovala meni samome, mojoj antisocijalnosti i individualizmu?

Bio sam ko žena, koja traži rehabilitaciju u braku (pijanka je bila ono dopustivo, momačko, životno i društveno, što sam tražio -) a ta socijalna nužda i moralni imperativ degenerira u žene, koja se uda radi ženidbe i novca u - preljub, u antisocijalnost i nemoral. Lumpovanje postade tako alkoholizam, pripitost pijanstvo i alkoholisana socijalizacija individualnost perverziteta i delikvense, osjećaja i dna.

I kako je erekcija stala postajati ono, što hoće svijet, život i momaštvo i kako sam nehotice stao postajati ono, što neće taj svijet, život i momaštvo - alkohol je stao doslovnije i stalnije obuhvatati moje bivstvo: u njemu dapače i nađoh uvjete bitisanju:

Pijan mogu ići na sobu i ne moram zaslužiti plaćenu ženu; pijanstvo opravdava sve delikte, ono je olakoćujuća okolnost kod ubojstva pred sudom i impotense u bordelu.

Bijah uvijek račundžija i praktičnjak i onda kad štipah i onda kad se opijah: zavarati samoga sebe, jer je valjalo zavarati svijet, a ko će reći, da nije moja impotensa u normalnom prilegu stala pisati samilost za bludnice, shvatanje za pale i poštivanje za žene? Ja bih sada mogao prikazati sebe takim nitkovom, a da ne bih ni u čemu iskrivio fakta i - obratno. Jer ko će naime zanijekati, da nije baš moja samilost, shvatanje i poštivanje porodilo - impotensu... Da, valja istaći, da sam ja bio kadar zapiti i šešir i objede i poštenje i da nije čudo, što sam zapio seksus. Za nj dobih ako ništa drugo čistu svijest, da ne počinih hotimice i svijesno one zločine, kojih se svijet stidi i osuđuje.

- Ne možeš, jer si pio - rekla mi je jedamput jedna, a higijena je nastavljala: alkohol podraži vanredno dotični živac, ali je podražica daleko veća i upravo nešto obratna od možnosti dotičnog akta. Ja sam pako dodavao: »tako u pijanstvu zamišljavaš velike probleme, djela i pjesme, koje trijezan ne izvedeš« i uvjerih tako i samoga sebe, da sam potentan, normalan i zdrav.

I svi su vjerovali mojem uvjerenju; bio sam veseo, darovit, ugodan

drug; pjevao sam prim i sekund. Znao sve pjesme prolumpovane slavenske duše, ridao kod čaše ko Marmeladov i na lumpovanje ulagao svoju darovitost, načitanost, dangubu i dušu. Pio sam sve što je samo nalikovalo vinu i rakiji po boji i jakosti. Pio sam sa svakim, koji je samo imao intenciju opiti se. Pio sam uvijek, kad bi mi se pružila prilika ili kad bih uspio natjerati kojega znanca, da plaća ili on meni ili ja njemu. Svejedno. Novac je bio nešto sporedna, filistarska, podlačka. I samo ga toliko uvažavah, koliko se nije dalo piti na vjeru.

I došlo je posljednje ljeto i ja sam mogao piti rakiju o podne, teturati po suncu i ludovati u pô bijela dana. Moji osjećaji postajahu suhar, zato ih zalijevah alkoholom. Tako je došlo do požara i ja izgubih pozu: postadoh prirodan, instinktivan, delikvent »individualni« ne »socijalni«: delikvent bez taštine. I kako sam prije pio da ne vide i čuju, tako sam sada stao piti u zaturenim lokalima, šutke, bez pjevanja. Prije sam pio da pjevam, ludujem i lumpam; sada sam stao piti da pijem; ubijati radi ubojstva, ne krađe... I opet: - ne oduševljavaše me naša historija; postadoh, reko sam, literaran; oduševljavaše me literatura i muzika... Narod hristovski, golgotski i žandarski, što se je propio ko svi ideali, askeze i konviktorci... I sada još, kad mi se u uhu oglase usta naših narodnih popijevaka, ja umah mislim na teturanje, ako se prelijevaju i vežu, i na treskanje, ako su odsječene i kratke. Ne vjerujem, da ikoja glazba izražava osjećaje radosti, tuge, boli i očajavanja, kako se oni odrazuju kod čaše, kao naša. Kad sam pio, osjećao sam potrebu ovakih popijevaka; ako sam ih pjevao, stao sam osjećati upravo mahnitu želju opijanja. Tako sam sada već i pjevao da - pjevam... Strast izgaranja i paleža, uživanje u samopljuvanju, samorazoru i samosmilenju vijaše se u njima valovitim i prebitim očajavanjem kao da se kaže: *izgubio sam ne ono, što sam imao, nego ono, što sam mogao i više ne mogu imati:* sreću, mladost, bogatstvo i slavu: ljubovcu, koja je mogla postati moja žena i majka i više ne može... Turgenjevski ljubavnici kao Ruđin i očajnici kao Miša: cjelovi bez prilega i rakija sa suzama... Ja sam ovako izilazeći iz rođenog Primorja u Bosnu i Slavoniju postajao sve samilosniji, literarniji i pjaniji. Umjesto bure snijeg; umjesto mora šume; umjesto žene vino...

I alkoholik i seksualac: najljepše su sremske pjesme, gdje se i pije i ljubi, a najviše - pjeva.

I alkoholik i seksualac: otac me je zanašao za talijanizam, ja sam čitao Smičiklasa; u kući ko dijete govorah talijanski, u školi hrvatski; braća igrahu talijanske opere, ja sam pjevao narodne popijevke...

Ja sam međutim zanemarivao sve više odijevanje: bio sam prljav ko kalabrezi i bosanci: pustio sam da se uši kote u dugoj kosi, a gdje je već kosa bila kratka, bio je omot oko glave dug...

Ovo radi - Francuza... moje psihe... i figure...

Pušač sam postao kasnije.

VI.

Ovo je kratki prikaz mojih studija, kako ga dospjeh srediti iza nepisane novele »Jedna duša bez peći«. Sutradan iščekivah Marka. Pardon! To je i opet jedna hronološka griješka. Marko je k meni došao, dok bijah u Rimu. Sjećam se sada vrlo dobro svega. Ja sam polazio na kolodvor nekoliko puta i nikako ga ne dočekao. A iščekivao sam ga baš srdačno, kako mi se tad pričinjalo. Mislio sam: dolazi moj drug razgovora, šetnja i nauke; učit ćemo zajedno više i brže: što pročita on, ne ću trebati čitati ja i - obratno - bit ćemo obojica na profitu... I t. d. Ja sam samoga sebe uvjeravao, kako će to biti vrlo korisno i praktično raditi u dvoje i samo je - mišljah - to, što čini, te ga očekujem tako željno, srdačno i uzbuđeno.

I ja ga nisam dočekao ni prvi ni drugi ni treći put. Što znači ovo »iščekivati i ne dočekati« bit će jasno svakomu, koji se uvijek boji, da će zakasniti na vlak i svagda dospije prerano; tad mora iščekivati odlazak, a vlak ima još zakašnjenja. I ja ne bih ni spominjao tog iščekivanja, da ne otkrih u tome jednu novu bolest, koja je izrasla na ruševinama jedne stare.

Moji nervi!

Mene se već ne doima toliko bol, patnja i nesreća: jučer je baš moga susjeda udarila kap i ja ga vidjeh raspružena, otpasana i nabuhla na kamenu i sjetih se svinje. Prosjaci me dnevno sretaju i skidaju duboko šešir, a ja skidam svoj šešir još dublje i tako ih mirno, jednostavno pozdravljam, makar znam, da njihovo skidanje šešira zahtijeva otvaranje moje novčarke, a ne skidanje mog - šešira. Preksinoć sretoh na ulici jednu od »onih«; htjela da pođem u njezin stan, ako je moj slučajno predalek, a ja nisam htio. Ona je molila; stadoh se cjenkati, makar sam bio odlučio otići u svakom slučaju - bez nje. Cjenkao sam se samo zato, da vidim, je li jeftiniji krevet bez žene ili žena s krevetom, i potpunoma se udobrovoljih, kad doznah, da žena košta isto što i krevet...

Počesto znam biti ugodno raspoložen, ali kako se u razgovoru ma s kime raspoložim, postane mi neugodno i žao, što se čovječji jezik ne prodaje po mesnicama, dok sam sasma zadovoljan, što se ljudski mozak ne može dobiti u restauracijama. Uopće sam najzadovoljniji, kad se moj jezik dostojno ponese i šuti.

Tako sam hladan, ali Markov me dolazak uzrujava više no oduševljava; ne duševno: moje srce zakuca življe samo onda, kad čujem ili zamislim fićuk mašine; ja se rasrdim samo onda, kad među došljacima ne vidim onoga, radi koga sam došao, izgubio vrijeme i koga sam s pravom iščekivao. Ja ne žalim, što nije došao; ja dapače ni ne mislim na eventualne nesreće, koje su ga mogle zadesiti i eventualne ugodne časove, koje smo mogli zajedno proboraviti... Ja samo ponavljam u sebi: »Ajd k vragu!« i ujedno znam, da ne mora biti on kriv, što nije došao, ali da to može svejedno s pravom mene uzrujati, te ja uime te uzrujanosti imam isto tako pravo nazvati njega nitkovom, norcem i prevarantom. Ovo mi pogrđivanje dapače ugađa i umiruje živce. Onda se sjećam toga, da sam mogao kod kuće sjediti i raditi, pa došao Marko ne došao, i ne gubiti uludo i vrijeme i novac (ja naime kod svakog iščekivanja pušim i pijem crnih kava suviše) i kad nazovem odmah sebe nitkovom, glupanom i prevarenim pa pušim i pijem još više. Čudnovato! Ovaka uzrujavanja ne umiruje alkohol, koji bi ih totalno umirio, nego crna kava, koja i više podražuje. A još je čudnije to, što se i alkohol

pretvara u crnu kavu: ne opija, t. j. ja ga samo dotle pijem, dok razdražuje, ako ga već ne pijem radi toga, da začinim pečenku. Uistinu toga sam dana užasno trpio. Konstatiranja me ne udovoljavahu. »Marko nije valjda mogao doći, dok nije došao«, rekoh stotinu puta, ali ja sam bio tako srdit, te sam znao, da to nije kadro ublažiti onu fizičku bol, koja je bila ravna boli, koju osjetiš, kad udariš glavom s nespretnosti u nešto kvrgasta i tek si opsovao jednoga sveca i počešao se za ozleđeno mjesto, udariš glavom u drugu kvrgu. Fizična se bol ne liječi - razlozima.

»Mogao sam mirno ostati kod kuće«, rekoh i drugi put, ali sam znao, da će me ta konstatovanja, koja dokazuju neopravdanost mojeg uzrujavanja i srdžbe rasrditi još više.

Opet sam mnogo šetao, gotovo trčao, pušio i pio. Moji živci postajahu sve tanji, mekši i nježniji uporedo s otvrđivanjem i ohlađivanjem moje psihe. Mene se je jače doimao fićuk i pomisli: »hoće li Marko dospjeti - hoću li ja zakasniti? - hoće li Marko, ako me na kolodvoru ne nađe, znati naći moj stan...?« negoli pomisli na eventualne katastrofe i ugodne časove.

Ja sam se grizao, ali razlika bijaše u tome, što sam se prije grizao u »meso«, a sada u »kose« i bol je bila bez krvi. Tri se puta vratih sa kolodvora i tri puta poblijedih, porumenih i zapjenih. Marko mi je postajao sve gluplji i nesnosniji. »Neće doći!« rekoh i kad bi me ta stalnost stala umirivati, odmah bih rekao: »A možda ipak dođe.« I tu prvi put primijetih neke crte Markova lica i karaktera, koje nikada dosada ne primijetih. »On, ako skine očale, bulji kao svi kratkovidni i lice čini dojam čovjeka zaboravna, smušena i bezglava.« I kako je on primao fizionomiju prema mojim predmnijevama (»valjda je zakasnio na vlak s nespretnosti i nemara«), tako sam ja prema toj njegovoj fizionomiji, koja bez očala postaje nešto protivna no s očalima, zaključivao: »On je smušen, bezglav i zaboravan i računa prema suncu - kao seljaci; željeznica je točna i obazire se na uru kao građani!«

Primicala se je noć. Imao je doći još jedan vlak, ali s tijem nije morao doći i Marko. Ja sam jednostavno mogao ostati kod kuće i leći: bio sam umoran, izrovan i onako tjelesne nesolidnosti, kako osjećaš u

mamurluku probudiv se u kanalu radi buke prolaznika i tramvaja. Što je jednostavnije od toga: ići kući nastaviti spavanje? Ali ja sam naprotiv i taj četvrti put pošao na kolodvor. Vlak je imao zakašnjenja dva debela sata i baš zato, što sam se odrekao kreveta i spavanja i što sam se užasno umorio i načekao, stade mi podavati ne snage nego kao podžigati i goniti na daljnje čekanje, umaranje i uzrujavanje. Nervoznost je užasna, što se ne opija i tvrdoglavo vjeruje u zadovoljstvo i mir i solidnost - treznoće. One sam noći šetao i gledao u dimove, kako se prše poput raketa na određenoj jednoj daljini i utezao dim za dimom, dok me nije zaboljela glava i glavobolja me odmah sjeti putovanja na željeznici, žeđe, iščekivanja i sparine. Nebo se je s jedne strane stalo oblačiti, kao da otiče. Pričini mi se, da se sapa izdišućih građana ne može vinuti više krovova kuća i da su sve ulice ispunjene katarskim isparivanjem znojnih tjelesa, konja i trotoara. Ne znam kako me je u toj sparini ispuhnuti dim cigarete sjetio na zimsku sapu zapjehanih konja i zašto me se teško i ružno dojmilo raširivanje nozdrva... Onda se je pomaklo granje i to se pomicanje granja stade uvijati u kasnu noć u nešto puno sumnjivosti, nepovjerenja i potištenosti. Isto lišće, što se je zemlji stalo goniti, doimaše se čovjeka ko kad se po patosu gone miševi u noći ili kad prolaziš kroz hodnike bez svijetla i znaš, da onud šeću žohari. Mene je pomicanje u noći ozgo i ozdo uznemirivalo; dapače me stisne tjeskobni dojam kao da ideš šumom kroz paučinu ili ležiš na travi, gdje ima puno mravi.

Ne podnesoh to dugo. Zaderah ulicama i rijetki prolaznici pogledavahu širokim, otprtim, noćnim, mačjim pogledima u mene ne znajući, da istim takim pogledom gledam i ja u njih; dok se ne bi ti pogledi rastali i nešto mračno, stidno, skroz čovječje zapažaše se u našim noćnim i mačjim pogledima... Ili bih prisluškivao koracima i propuštao one, koji bi išli za mnom; a oni bi mimo mene prošli hrlo i letimice kao da su znali, da bi ne pospješivši koraka morali ovako propuštati mene. A kad bi koraci utihnuli, ostajaše u zraku onaj zvuk, i opet si osjećao strahotu: - slušati nešto, a ne vidjeti ništa. - I ja sam onda ulazio u »bar«, uzimao crnu kavu i gledao radi nenadanog svijetla škiljavo, bolesno i zeleno u zrcala, elektriku, mramor i stakla.

Od pušenja bješe mi se isušilo grlo; duvan i crna kava povraćaše se u usta ko sladogorka žuč. Nebo bijaše sasma crno i blijede, rijetke zvijezde stale se utapljati. A tad se pogna prašina, a drveće stade cviliti sve slomljenije i hrapavije, samo nekoje grane cviljahu sitno ko mačka, kad joj staneš na rep. Ove noći pomisao na mačku utisne u mene jak i oštar dojam.

Moj se hrbat na vjetru počne ježuriti i kako sam dozivao u pamet mačje oko i pandže, kao da mi zastršiše i kose. Vratih se na kolodvor. Ljeto je odmicalo, Vjetar i šum lišća bijahu sasma jesenski, u nosu oćutih skoru kišu. Sjetih se ljeta, mačje derače i ljubavi po krovovima i ponavljah: »trnovit je put do ljubavi«.

»Prevalih već ponoć, pomislih. Eno još nekoliko sati i sinut će zora.« Bijaše mi već svejedno, došao Marko ne došao; odlučih i onako prošetati noć, a pomisao na zoru stade me osvježivati i reko bih umivati. Pođoh na kolodvor. Marka ne bijaše. Nešto me razuzdana, obijesna i mladenačka prodrma. Pođoh u šetnju fićukajući. Na vratima kuća i crkava sretah ljude stisnute u hrkanju. I ta mi hrkanja, pogotovo kad bi prolazila kroz neisprani nos, stadoše dozivati u pamet mačku. I dok zamišljavah zelene oči i mekušasto gipko tijelo, s iglama i broševima ko salonska oprema dekoltovanih dama, jedna mi mačka presjekne put. Stresoh se. Izgubih načas dah. Sad sam osjećao drugu grozotu: - vidjeti, a ne čuti - i opet se stresoh. »Da mi ovako zaskoči za vrat ili grlo... Mačka je kao žena. Grebe oči.« I davna jedna uspomena pane mi na um.

Bijah tek došao u jedno glumačko putujuće društvo i pogledavah naivno ko svi novaci u ženskad. Ove se preda mnom uzajamno poštivahu. Jedne se tako večeri zavadiše i potukoše. Jedna je vikala drugoj u nos: »Ti si bila prosta bludnica!« »A ti si umorila muža!« »A ti si zadavila dijete i zakopala!« One se sada preda mnom uzajamno pogrđivahu. One sam večeri bio malo pripit i svemu sam se smješkao. Onda se one potukoše. Muškarac bije šakom ili nogom. On se sav pretvori u batinu. Žena grize i grebe: ona se sva pretvori u nokat i zub. Muškarac cilja na masu, lice, pleća i glavu; žena u pojedinosti: kose, usne i oči. Možda od zavisti, možda od istančanog ukusa okrutnosti?... Kad je tučnjava prestala, ostale su sve isparane, izgrebene i izgrđene: Muškarac ostavlja masnice, žena grebotine...

I tu me opet uhvati srh strašljivosti, groze i noći. »Naići sada na ženu? Tu na osami. Zacijelo bi se pretvorila u mačku!« I kao što me je fićuk željeznice uzrujavao, tako me se sada uhvatiše, upravo zarinuše u predodžbe i pomisli nokti i zubi. Ja u tome momentu ne zamišljavah nikako strast cjelova, puti i draganja niti mišljah na odnos dvaju spolova kao na trenje, talenje i miješanje čuvstva ljubavi, sjete, mržnje i radosti. Meni se prividi muškarac ko batina, žena ko nokat; batina za žene, nokat za muškarce: masnica i ogrebotina... I tu se jedna još odurnija slika ispremetne mojom maštom: mačka, koju si tresnuo batinom i pseto, kome si u oku urezao uspravno zjenicu... Iznakaženo pseto i mačka: jedan s crvenim potezima na gubici, druga s oguljenim hrptom... »Muževi su kovači i stolari i barataju batom; žene su krojačice i kuharice i barataju iglom...« I kako pomislih na kuje i mačke, zamutih sve predodžbe... Trudni trbusi stadoše nakazivati sve ono, što sam ja bio unakazio u svojoj mašti.

Uhvatila me muka i nisam imao što da bljujem.

Zora je već pucala; hladni, bjelkasto-sivi dah stao je nasrtati na krovove, zvonike i povrh moje otkrite glave. Ne sklopih očiju. Pričini mi se, da je sve ovo oko mene uleđeni pepeo ispaljenog grada, neba i poljana, i da bi ga dirnuti bilo isto što dotaći se mumije. Bacih se na travu i uprh oči u nebo s neravnim, nabacanim naslagama oblaka... Bilo mi je, da su one naslage jedne gore, što se diže prema istoku osoviv se na temelje naših jadnih, kosturnih, zapadnjačkih lubanja.

VII.

Drugi dan dočekah Marka. Bio je baš udario pljusak i uđosmo u kočiju. Ne pamtim, što smo razgovarali. Ostadosmo na nogama do preko ponoći i ne rekosmo si onoga, što si valjda smišljasmo reći. Nakon nekoliko mjeseci bilo je to prvi put, što sam išao, jeo i mislio u društvu čovjeka. Možda sam zato i iščekivao toliko taj sastanak, da ustanovim, kako govorim teško i kako mi od govora promukne grlo prije i dublje no onda, kad bih prolumpovao čitavu noć s dobrom polovicom dana. Pripovijedanje je moje bilo nalik na onog derana, što ga poslaše u dućan po ulje i brašno, a on, da ne zaboravi, govori i ponavlja ujedno brašno, ulje, pa došav u dućan i nazvavši »dobar dan!« zaboravi pošto je došao.

Upinjasmo se obojica, da budemo što srdačniji. Marko je od umora stao sklapati oči, ja rastvarati; on je od vina postajao sve tiši, mrtviji i mamurniji, ja sve budniji, trezniji i teži. Išli smo od kavane u kavanu i meni je bilo ko da vučem za sobom čovjeka, koji stojećke spava; a kad u jednoj kavani pogledah izbliza, pozornije u Markovo lice, uvidjeh, da sam govorio čovjeku, koji faktično spava i izgleda još pospanije, kad se napinje da otjera tu pospanost. Izraz njegova lica postajaše sve sličniji njegovim kretnjama: umoran, poništen, padajući. Mogao sam ga odmah uvesti u stan na spavanje pa otpočinuti i ja, ali nehotice silovah našu mučnu, grdnu, posrtavajuću budnost. Jedno smo samo izveli jednakim veseljem i sabranošću: pojedosmo naime večeru. Marko je jeo, jer je bio gladan; ja, jer sam umirivao tako živce: zato Marko nije mogao da jede više no mu je mogao podnijeti želudac, a ja bih bio još jeo, jer želuca ni ne osjećah.

Ipak - mi smo kroz to vrijeme razgovarali. Ja sam s dosta taštine i samodopadnosti pripovijedao o rezultatima svojih psiholoških studija, ali s malo ili premalo frazeologije i jasnoće. U razgovoru me

je dapače s čovjekom stala hvatati ona ista zaboravnost, koja je tresnula derana u prisuću dućandžije nakon pozdrava.

Marko me nije shvatao. Ja sam gledao klonuće njegova organizma radi puta, nagle promjene ambijenta i štošta još, što ne iznašam, jer pišem samo o sebi. I ja sam ga htio poduprijeti, ali on se je instinktivno odvraćao kao da mu nuđam za potporište svoje izglodane, olupljene i odvratne kosti. Je li mu se zgadilo? Ili je mene sažalijevao? I zašto sam ga ja vukao po blatu i kiši od Vatikana na Coloseum, kad ga vidjeh umorna, tupa i poništena. Mislio sam valjda, da i on mora poći mojim stopama i trčati prve dane uokolo Rima i istrčati iz vlaka s onom žurbom, s kojom istrčah i ja. Išli smo uporedo jedan drugoga i ja tu opazih ono, čega ne primijetih za naših dugih, vječnih šetnja po domovini: da je njegov naime korak veći i sporiji od moga; da on stupa korakom, kojim se ide sredinom ceste, komotno i jednostavno. A ja stupam korakom sitnijim i bržim, nervozno, obzirno, kako se i ide po - trotoaru.

I slično koracima on je sporije i govorio. Pripovijedao bi o jednom predmetu opširnije i polaganije negoli ja o deset predmeta. Oduševljavahu ga porcije, koje se mnogo vremena jedu i koje same po sebi zasite, a ja sam volio male i brojnije i uvijek sam ga preticao cigaretama. On je jeo, a onda pio; ja sam ujedno i jeo i pio. Ne opazih svega toga prvi dan našega sastanka; danas mi je lakše sve to opisivati no mi je to onda bilo zapažati. Ja i Marko proživjesmo zajedno mjesec dana; spavasmo u istoj sobi, jeli smo za jednim stolom i bili povezani onim vezom familijarnosti, koji je imao da nas rastavi duševno, životno i umno. A da nismo došli na alkohol, bili bismo se rastali onako, kako smo se sastali: s dosta svijesti, podmuklosti i pristojnosti.

Već drugi dan osjetismo, da smo si teret. Čudnovato, kako zato nije trebalo mnogo iskustva: tek što bih ja sio da pišem, sio bi i on; tek što bi on odložio pero, odložio bih i ja; a mi smo teško pisali jedan pokraj drugoga. Dapače! Svezav se sobom, krevetom, stolom, hranom i istom lektirom - mi smo se stali uzajamno bojati naših misli i rada: bojasmo se, da će jedan drugoga kopirati, pretećи u rezultatima na papiru ili u javnosti; da će jedan izrabiti drugoga u opaskama, slikama, impresijama i istom životu. Ovaj eto strah i ova

zavist stadoše se podmuklo razvijati u nama izvan naših razgovora: mi nijesmo uvijek razgovarali i šutnje su naše bile najglasnije. Mi smo prije mogli o istom predmetu razgovarati i pisati, jer je život naš bio odijeljen raznim ambijentima i prilikama. Ali sada! Marko je, činilo mi se, pratio svaki moj kret, riječ, izjavu i čin, da ga onda - mišljah - opiše, ispripovijeda - a ja obratno njegov kret, čin i t. d.; dok obojica studirasmo sami sebe i *uzimasmo monopol na autostudij*. Ova logika nije bila u nas izražena baš tako, ali se je tako stala razvijati nevidovno i stalno. Mi smo stali uviđati, da ćemo o svem onom, što smo razgovarali, živjeli i čitali i - *pisati*. I mi mišljasmo raditi zajednički! Na istom predmetu!... Za osam se dana uvjerismo, da mi ne samo ne možemo raditi zajednički na istome predmetu, nego da ne možemo raditi niti uporedo na raznim predmetima, da mi uopće jedan pored drugoga *raditi* ne možemo.

I došao je nerad ili rad siloviti, usiljeni i silovani. Tjedan se ovako dana šutke gonjasmo, siktasmo i stradasmo. Ali ja ne progovorih u tome smislu ni riječi. I Marko je šutio. I ne znam, je li zarad toga, čega li, on je stao blijediti, mršaviti i nijemo gristi samoga sebe i govoriti uvijek u onoj šutnji i napetosti: - »to radi tebe...« Jeli smo malo; pili nismo. Šetali smo zajedno, a ja sam osjećao, što već zapazih - nerazmjer i nejednakost naših koraka. - Ja sam se promijenio, rekoh jedamput, jer me je težina njegova raspoloženja, koja je tištala i sažimala zanos, volju i podvige njegove duše, stala otiskivati i fizički boljeti.

- Oprosti. Mislio sam, da će to biti jedan topli sastanak uime zajedničkoga rada, ali mi ne radimo. Ja sam ohladio. Ti tražiš topline. Oprosti.

U sljepočicama me je probadalo nešto nalik na prsna probadanja. A Marko je polazio u galerije i muzeje i izilazio zlovoljniji no bi ušao. Ja sam mislio: »to će ga i to uzradovati« i uvijek bih se prevario. Polazili smo na skupštine, u crkve, u kazališta. On je svagdje bio nezadovoljan, skupljao mučno obrve i šutke odlazio. »Čudnovato, rekoh u sebi, što se on ništa ne obazire na to, da li se je na dotični kip ili sliku obazreo svijet, štampa i kritika, t. j. netko drugi. On se ni u »Vodiču« ne obazire na zvjezdice... Laokont ga je oduševio, jer ga se je dojmio, jer mu se je svikao i - on to ne zna - jer ima lične crte slične

Laokontovim... Sad se sjećam, kad bi se u domovini obdržavale na pr. skupštine, Marko bi obično rekao: - Šta ću tamo, kad bih se i onako dosađivao!... Nikada nije govorio: Pa ajdmo, da - *vidimo.*«

Nas je prevelika bliskost stala tuđiti; u našemu prijateljstvu ponestajaše strasti kao među rođenom braćom i blizina postajaše onako odurna, oteščala i zadušljiva kao doticanje muških golotinja, koji znadu za pederastiju, a nijesu homoseksualci. Ovako se gomilahu psihološke protivštine, što se više stadoše isticati vezovi životni: kako nas je kesa svezala, tako nam se jasno, upravo resko, sjajno i nedvoumno rastadoše duše.

- Šta ti je? - zapitah ga jedne večeri, kad je on ušao bez pozdrava, lego na krevet i nenadano posušen i problijedio pogledao u plafon.

- Šta ti je? - ponovih uzrujan, u dalekoj radosti i slutnji.

- Gladan sam, eto! Ja tako ne mogu više, razumiješ! Ja sam dosta gladovao, razumiješ! I već mi je dosta, razumiješ!

- Razumijem. Ti bi se vratio, otkle si došao. Za put ima. Idi.

- Ići ću.

Izađoh. Odahnuh. Preletih ulice lagan, veseo, prazan. Vidjeh, kuda nas vuče blizina; sjetih se onako uzgredno svojih osnova, koje bijahu sakrite još i za mene i s kojih ne htjedoh odgrnuti zastora, bolje omota, jer one bijahu omotane u mojoj duši i svaki dan se odmatahu malo pomalo, uvijek onako stalno i logično s našim življenjem.

»Ne možemo zajedno, rekoh, i bolje da se rastanemo... Već eto tjedan dva, što razgovaramo samo da razgovorima smetnemo uzajamno rad. Postajemo preblizi, taremo se; a ako ima u njega još »mesa«, ja sam zacijelo kost...«

Ipak ne htjedoh okrivljivati sebe; ja sam u tom momentu uživao u potpunom, reko bih, rascvatu svog egoizma: zato svaljivah od sebe svaki povod i uzrok rastave, nerada i nezadovoljstva. Dokazivao sam samome sebi, da je on svemu kriv, jer je došao - nezadovoljan, jer je polazio galerije - nezadovoljan, jer se je vraćao iz biblioteka - nezadovoljan, jer je i s hranom bio - nezadovoljan, t. j. i s onim, što nas je bilo kod sastanka jedino udobrovoljilo i umirilo.

- Ja sam došao tu da prestanem gladovati, a ne da nastavim - rekao je Marko, a ja rekoh nešto obratno... On, Marko, on je - ne znam ni sâm kako da ga označim - čudnovat i dalek... t. j. ja sam se udaljio od čovjeka i ljudi... On, Marko, primjerice ide širim, sporijim i dužim korakom od mene; knjigu čita točnije i pomnjivije; jede sporije i jednostavnije. Ako mu se slika sviđa, uvijek bi je gledao radi užitka; a ako mu se ne sviđa, on je mimoiđe, makar ta slika znači za kulturu i slikarstvo više od one, u koju on bleji. Baš - bleji! T. j. »bulji«. I ova me riječ sjeti i toga, kako Marko zna podveče leći na krevet i fićukati bez melodije, bez sluha, bez takta... »Kao pastir na paši... A ako on zapovede koju pjesmu i ja ga pođem pratiti, on izađe odmah iz jedne melodije u drugu i nikako ne možemo da se složimo... Bez takta i sluha... Jest! - Zaključivah s dosta zlobe - on ide onako po trotoaru, kako seljaci po sredini ceste. - On uopće ne zna da ide po trotoaru, jer ih sela ni nemaju... On hoće jedno i obilno jelo... on hoće jednostavnost, komotnost, jasnoću... ko seljak... Zato... Marko je seljak... A ja građanin. Zato... Rastanimo se. Zbogom!«

Bijah vanredno ugrijan i raspoložen. Zato... Ja sam umio šutjeti i ne rekoh mu: »ti si mi, Marko, na smetnju...« On je danas jednostavno izlanuo, da ne jede koliko treba... Nije imao toliko lisičjeg izlagivanja, koliko ja ponosa i laži. Ovako se je totalno ponizio prikazav se nehote kukavicom... Ja ne. Ja sam šutio. Znao sam, da je on nezadovoljan poglavito radi jela. Moglo se je bolje jesti i ja bih sâm bio drage volje bolje založio, ali ja sam bio onaj, koji je dokazivao, da s troškom nećemo izaći... samo da ne jedemo bolje i da Marka prisilim na ovakovu izjavu... Ja izađoh časno, makar sam veći podlac od njega. On ne umije lagati, ponosno, »pošteno i istinito«.

Moja me zapažanja tako zanašahu, te niti ne osjetih smrada i gada svojeg podlog ponosa i poštenih laži. Ja sam u isto vrijeme udovoljavao svojoj strasti analisanja i savjesti sintetika! Dokazah i bijah spreman svakome dokazati, da je Marko otišao i rastavio se sa mnom, jer nije bio jak podnašati toliko, koliko ja... jer je on slabiji i mekši od mene... A s tijem pogodovah svome »ja«, koji je tražio potpunu izolovanost od ljudi, braće i znanaca, i odbijao jednog prijatelja i prijateljstvo od sebe dostojno, ponosno i pošteno... t. j.

pospješivao sam rascvat i rasplod egoizma altruizmom: »Ja sam, Marko, htio da ostaneš, ali kad ti nećeš, dakako te ne mogu htjeti ni ja.«

Ovako se vratih kući. Donijeh nešto izviše jela.

- Ovo častim ja, na rastanku... - A Marko je razgledao šunke, kruh i vino dobio svoj smiješak, raspoloženje i riječi i rekao mi: »Oprosti!« kao ono neki dan ja njemu. I sada se izgovorismo, spletosmo i utonusmo. Ne opismo se. Ali smo nastavili odsada prečesto piti.

Kako se je Marko nasmijao i oživio, ja se udobrovoljih, pljesnuh i pomamih. Ne znam, šta je ovo imalo značiti i kako je do toga tako nenadano moglo da dođe. Čini mi se, da je to sada došlo kao neko »otpočivanje«; da je razgovor, društvo i pijanka s Markom bila nešto nalik na »dušu bez peći« iza koje dolazi svinjetina zalijevana vinom...

Kiša je stala škropiti; na stolu je bila litra, duvan i šunka. Tek kasnije shvatih, što ovo znači i kako je do toga moglo doći. Ja dapače osjetih na pogled vina i razgovorljivog izražaja Markova lica nešto nalik na ono osjećanje, koje te obuzme na pogled dugo neviđenog rođenog kraja, familije i znanaca, gdje ćeš ostati onaj, koji jesi i ostavši baš taj otpočinuti, odahnuti i ispričati svima - kako nisi više onaj, koji si bio...

A nisam li možda i iščekivao samo ovaki sastanak? Ili sam se poradovao, što se tako rastajemo ko kompanjoni, kojima zajednički posao ne uspijeva i jednostavno prekinu ugovor? I koliko bih još mogao postaviti ovakih pitanja, da se nad svima ne ističe jedna tvrdnja: ja sam se poradovao i raspložio povodom njegovog raspoloženja i smiješka - odahnuo t. j. fizički, kako sam radi njegove poze i grimasa i trpio fizički. Ja nisam mogao gledati onoliku potištenost jednog intelekta i onako buljenje jednog naobraženog čovjeka. Fićukanje, sporost, opširnost i krupnoća riječi, jela i koraka umaraše me kao spori, konjski tramvaj ili još sporija gegava, seoska

ekvipaža. Ja sam uistinu živio s Markom, gledao njega i išao uporedo s njim; a kad bi on zastao za mnom, gledao sam u njegov pognuti trup i očali na njemu izgledahu kao da je za njih upregnut njegov pogled i cijeli izraz lica. I ona njegova šutnja sa sivim, naherenim pogledom, diraše me kao nešto, što mene sumnjiči i sumnja u mene: ovake poglede zamjećivah u naših seljaka, kad dolažah k njima ko agent ili tumačih politiku i pogotovo kad ih nagovarah, da se pretplate na koju novinu. Marko u domovini ne imađaše ovake poglede za mene; tu je na ulici stao dobivati za sve ovake jednake poglede; a ove je uline poglede zadržavao specijalno za mene, kad bismo se našli sami. Istina: uza sve to on se je smijao i debatirao, ali njegovo prisustvo, napetost i sabranost osjećah baš u momentima šutnje i nesabranosti. Ili smo se obojica sažalili svaki samome sebi i pošli se ovako uzajamno izjadavati i tješiti ili svaki sebe opravdavati?

- Krasno vino - rekne Marko. - Oprosti! Došlo je tako. - Oči mu zaigraše. Ovako se razulareni hat pogna i zagrije. Marko ipak ne skinu očala.

- Šta ćeš. Ti si bio u kući uvijek sit... a ja gladan kroz pučku školu, gimnaziju i univerzu. Ne gladan, ali - ni gladan ni sit... I to mi je dozlogrdilo.

On je očito ganut samim sobom stao govoriti od ganuća, toplo, u basu. A možda je ovaj momenat stao dozivati s mirisom vinskim, s polumrakom i kišom pa s nastupom jeseni, vlage i blata - naše prošlo drugovanje, domovinu i daljinu prošlosti.

- Ne, Marko. Mi smo svi takovi. Nemamo si šta praštati. Moramo samo konstatovati i priznavati istinu... Nas može samo ovaka intimnost - ispovijedanje svih naših sramota i heroizama - svezati i sprijateljiti nanovo... jer - rekoh - naše je staro prijateljstvo umrlo...

I ja sam govorio drhtavo i čini mi se, da je to bilo samo zato, jer sam počeo dobivati dar govora i slušatelja. Zato i stadoh na poseban način laskati samome sebi polaskavši i njemu. A bio sam više no siguran, da je istim namjerama laskao i Marko meni ili - sebi...

Zaludu! Mi smo ipak znali razgovarati uz čašu vina i ja si nikada ne

zamislih boljeg druga za razgovor i pijanku. Mi se svejedno ne opismo. Ostadosmo trijezni, ali ta je treznoća bila polita i vlažna. Tako nam i zazvučaše organi i frazeologija.

I mi si ovu večer pročitasmo naizmjence svoje literarne stvari; bili smo - skromni i čekasmo naizmjence - pohvalu.

- Vidiš - rekoh tu Marku. - Ja to tebi čitam samo zarad toga, da se naužijem zvuka svojih stihova u prisuću tvojih ušesa. Sâm najposlije ne bih mogao čitati naglas. Susjedi bi rekli, da ludujem... Podli smo. Priznajmo podlost i bit ćemo manje podli, a više tašti... Ja ti velim: priznajem svoju podlost samo iz taštine. U mene je stala upravo mesnatiti i nabujavati želja totalne iskrenosti i istinoljublja. I ovo nije bilo već slično mojim davnim ispovijestima: ja ne uživah toliko u samoj činjenici, koju iznašah, koliko u svojoj oštroumnosti i hladnokrvlju, koja je tu činjenicu zapažala. U blizini čovjeka i alkohola ova uživanja u podvizima moga mozga stadoše postajati prava strast; i kako je želja za istinom bila obuzela mene cijeloga, ja se nazvah bez okolišanja lašcem. Pretjeravah dakako, jer potencirah, jer zapadah u strast. Na papiru bilo bi to izašlo bljeđe, ali svakako točnije. - Ja sam lažac, ali ne prosti, nego istančani, duhoviti i razboriti. Vidiš, i sada se pogrđujem, da se mogu - pohvaliti... Ta uzmi čitavi moj život; ispričah ti ga već na prekide, prigodice, u markantnijim potezima. Pa šta je to bilo sve? Pregnuo sam bio biti realan, t. j. normalan kao i drugi i prikazivati sebe u drugome svijetlu, crti i zvuku no uistinu bijaše. Poznato ti je već to... Ali ti ne naglasih svoju »teatralnost«. Ja naime mnogo deklamovah u svome djetinjstvu i slušah deklamacije očeve. Otac je postajao teatralan, jer ga je bio uzgojio talijanizam, a ja pak zato, jer me je uzgajao moj otac i život... jer sam morao biti ono, što ne bijah t. j. glumac, što prikazuje velmožu i miljardera, a nema ni za objed... Glumio sam tako pred ljudima i pisao himne životu, ljubavi i zdravlju i - uživljavah se tako u tu ulogu, te sam stao gubiti pred samim sobom... Slušaj samo ove dvije crtičice, jer su dražesnije od najdražesnijih... Dakle! Kad bi otac zapadao u očajavanja, što majka previše troši, a on premalo zarađuje i gledao oko sebe i majku i sestre i mene, znao bi se uhvatiti za vrat: »Ovako ću se, ovako...« Htio je da kaže: »Objesit ću se!« I on je to iskreno govorio: on je bio

spreman objesiti se pred nama, da ga mi vidimo - jer bi se i bio objesio, da nas gane i jer je mogao biti više no siguran, da ćemo mi to zapriječiti... Zato je on mogao uistinu htjeti i učiniti ono, što nije ni izdaleka htio i mogao... A ja? Ja sam i tebi bio rekao prvi put: »Prijatelju! Ostah impotentan pred bludnicom, jer sam - naturalista; jer hoću spoj zdravih, mladih i plodnih...« A drugi sam put rekao: »Prijatelju! Ostah impotentan pred bludnicom, jer sam filantrop... Prije sam naime bio za život i Zolizam, sada za čovječnost i rusizam...« A ti si vjerovao - i ja sam vjerovao. Evo kako: jedamput sjeđah na klupi... Do mene je bila osamljetna djevojčica. Ja je od pustog djetinjarenja obujmih oko pasa; skrstih ruke preko njenog krila, nju posjedoh na svoje krilo... I prepustih se, znaš čemu; i vjetar me je ponio, znaš - dokle. A ja sam iza toga stao grditi rođenu kuću, moral i religiju (tad sam se držao starih nazora, da je vjera - ćudoređe) i obzire: »Dogodilo mi se ono, jer ne mogu ovako prinijeti dodiru moje puti tijelo naše sluškinje: ta svi bi vikali na nemoral! Curicu osamljetnu mogu prinijeti krilu i usnama - to nije nemoral, dapače! - ali je ne mogu prinijeti onako, kako bih mogao dvadesetljetnu djevojku, jer bi to onda bio zločin. Oh! Ta ja bih htio biti zdrav i prirodan, što dokazuje baš ovaj nezdravi i neprirodni slučaj...« Razumiješ, kako se uvjeravah? Marko se je smješkao i govorio: »Ovo je krasno vino«. Kiša je odmjereno udarala na stakla prozora. Ja sam natakao vino u čaše. Mračilo se i nismo palili lampe. Cigarete se svijetljahu i kad bismo utegli dim, laki bi plamsaj zaplamsao na našim obrazima. Ja sam znao, da se Marko odlučuje u sebi zato, da neće otići. Nekaki slavenski fatalizam i stagnacija držaše nas na stolcu; mi smo govorili, pili i osjećali osamu, dubinu i - daljinu. Začas zašutjesmo. Mračilo se i nismo palili lampe. Dimovi nevidovno lutahu oko nas i povrh nas i mi primicasmo sleđene čaše zubima i stajasmo ovako raspruženi na stolcu sučelice jedan drugome. Ja sam osjećao, da je šutnja neumjesna; ona prečesto zanaša, da će se dogoditi nešto, što ni izdaleka ne očekuješ... A ja sam baš iščekivao, da će Marko reći: »Pijmo još!« Zato progovorih:

- Mi od čovjeka vidimo samo vanjštinu, ono, što on ili želi da bude ili neće da bude, ali što on nije. I događa se zato, da on postane ono, što je poželio biti i tad se stane prikazivati onim, što je bio i više nije.

Bilo je već sasma zamračilo. Ja sam očekivao odgovor. Marko je rekao glasno i zvučno »Možda« i odmah zašutio. A ja uvijek bojeći se šutnje i iznenađenja zapitah (tu mi se usne začudo raširiše u smijeh): »Bi li još?« Uistinu, smijao sam se bez glasa; tišina me i tmina stadoše škakljati. Bio bih prasnuo u smijeh, da me nije umirno raspoložila pomisao, da smo se bili odlučili rastati i kao da se tek danas sastadosmo. Zato je smijeh bio bez glasa. Marko nije odgovarao. A ja podražen i više šutnjom i napetošću upalih žigicu... Marko se je smijao navlas istim smijehom.

- Bih - rekne tu Marko. - A bi li ti jeo?

- Bih - rekoh - e bi li ti pio?

- Bih!

Smijasmo se i mahasmo glavama. I ostadosmo dva debela sata ovako puni humora, sjajni i bezbrižni. Ja sam pod kraj shvatio, da mi možemo zajedno razgovarati, ali ne pisati: počivati, ne raditi - i rekoh dižući butilju malvazije sa plafona:

- Naši sastanci, Marko, imadu da budu ono, što je nedjelja u tjednu; Božić i Novo ljeto u godini: praznik, ne rabota.

Marko je odobravao. On je stao veličati mene i sebe; dokazivao je, da se ne dadu zanijekati veze prošlosti, lumpovanja i razgovora. On je cijenio mene, ja njega; on je dapače i volio mene i ja njega; zato očekivasmo obojica sastanak - zato je neminovan postajao rastanak. Praznici ne smiju trajati više od rabotanja - ali radniku je nuždan nedjeljni počinak, familijama blagdan i literatama uzajamna pohvala.

- Tako i nama - nastavih pridižući prvu čašu - nužna je intimnost, pohvala, počinak i pošta... Ali kako Božić nije familijama samo dan okupljavanja i iskazivanja osjećaja djetinjih, roditeljskih i bratimskih nego i dan objeda s pečenkama i slatkišima, tako taj sastanak nema biti samo pohvala, ispovijedanje i počinak, nego i pijača i - žderača.

Smijasmo se obojica. Vani je kišilo. Ipak izađosmo, ali se ne opismo. Marko je govorio vrlo opširno, izvinjavao se i laskao:

- Ti možeš mnogo podnijeti; žilav si. Ja sam oduvijek kuburio;

zaželih se sitosti. Ja sam sporiji, reko si. Ja sam se rodio na selu, ali nisam seljak i ne ću da budem. Ja sam sporiji, priznajem, dakle temeljitiji i dublji - ti brži, lakoumniji, širi... Ja zapažam malo i zadirem duboko; ti zapažaš više i shvaćaš sve...

- Ne. I ja mislim donekle tako, ali se ne izražavam ovako. Ja ću reći još nešto. Tvoja je gesta fićukanje bez melodije, moje je pjevanje melodija... Ti si ležao dane i dane poleđice na paši, žviždao i buljio u nebesa; igrao na pera, jeo puceta, fićukao i tulio i oponašao životinjske glasove... U nas se je plesalo, deklamovalo, pjevalo s tekstom i igralo tombolu, preferans i šah...

- Da. Nismo si slični.

- Ne. Mi smo kontrasti. Grad i selo. - Pogledah ga. Marko je bio niži, uvučen i tih. - Ne. Razumij me dobro. Govorim u slikama i prispodobama radi kratkoće i jasnoće. Ti si potreban hrane, topline i familijarnosti. Sve sam ja to već imao... Ti ćeš se možda i oženiti, ja valjda ne ću. U tvojoj je familiji predsuda, religija i težaštvo, a odgajao si se i učio u gradu, bibliotekama i modernizmu. Zato nisi imao familije i zato je žudiš. Ja ne.

Išli smo oko Colosseuma. Ja sam nosio salamu, Marko bocu marsale. Htjeli smo se počastiti uzajamno: zato je on predložio najfiniju marsalu, ja najmasniju salamu. Bili smo si silno uslužni. Colosseum onako u noći ležao stojećke. Na mene je ta građevina činila oduvijek dojam nečega, što stoji i spava.

- A jesi li ti, Marko, opazio još nešto. Danas smo pili. Tebi se je lacijsko vino sviklo i bio si zato, da nastavimo piti onu istu vrstu. Ja ne. Ja rekoh: - Kad već pijemo, pijmo uvijek ono, koje još nismo pili. - Uzesmo onda drugo i nisi bio zadovoljan; bilo ti je žao, što smo ga platili, a ne ide nam u tek. A nisi ni pomislio na to, da smo ga ipak - upoznali. Ti si originalan, instinktivan i zasukan i ne obazireš se na sud okoline i drugih ljudi, dodah ja odmah da ublažim prve izraze.

- U mene je, vidiš, naprotiv - nastavih odmah - veća strast »viđenja« negoli izravnog »uživanja«. Jedamput sam htio vidjeti ono, što su vidjeli i drugi moji bliski; sada pregnuh vidjeti ono, što oni ne vidješe. Čekaj: strast viđenja i upoznavanja u mene je uvijek obzirna

i vezana za okolinu; ja nisam originalan, zasukan i instinktivan... Da. Ti se ne obazireš na okolinu. Tebi bi bilo svejedno piti u Rimu lacijsko ili pjemontesko vino, jesti štrakin ili skutu. Ti bi u Italiji pio istom nasladom i voljom francuske likere, da nisu tako skupi... Da. Ti bi pio i ne bi baš mario znati, kako se zove i odakle dolazi i koja tvornica producira ono, što piješ. Samo da je »vino« i »dobro«. Jelte?

- Da. - Marko je jeo i slušao napola, ali je svejedno izgledao vrlo pozoran. Radi intenzivnosti živaca okusnih ili slušnih? Ja sam pio i govorio:

- Čekaj. *Strast viđenja.* U mene je i ta prošla svoju evoluciju. Jer rekoh ti, da sam se promijenio. Ne govorim rado o tom, kaki sam, jer možda to sada ni ne znam. Govorim lakše, kad tumačim, kaki sam bio. Dakle. Možda ja sada i opet pretjerujem, ali je nužno radi kratkoće i jasnoće govoriti ovako. (Tu sam stao govoriti vrlo brzo.) Ja ne znam, gdje bih i kako mogao početi bolje, no sa ženskim spolovilom. Kad sam polazio »tamo« bio sam pod dvjema - nagonima i strastima; koitirati kao drugi - i vidjeti ono, što vide i drugi: moći reći: iskusio sam ono, što iskusiše i drugi. Upoznavanje i viđenje radi zavisti (»vidjeti ono, što vidješe drugi«) i taštine (»moći reći: i ja sam vidio«)... Zanimljivo je to, što u strastima upoznavanja i viđenja, koje su životne, t. j. u kojima ima izravnog »užitka« kao vino i žena i t. d. ima više taštine; u onima, koje su intelektualno kao lektira, teorije, krajevi... ima više zavisti... Kasnije u mene nastaje strast (uporedo s mojom organskom, intelektualnom i iskustvenom evolucijom) od »vidjeti i upoznati što i drugi« i »moći reći: Upoznao sam i vidio što i drugi« - vidjeti i upoznati, što ne vidješe drugi od mojih bližnjih sve dalji i moći reći: Vidio sam i upoznao, što niti vidješe niti upoznaše drugi. - Dakako! Taština i zavist postoji kod te strasti samo onda, kad sam u blizini ljudi, razgovaram s čovjekom ili zamišljam publiku t. j. u trenju... Inače ta strast - apsurd! - reko bih prelazi u instinkt kao pušenje i alkohol, t. j. na osami, u sobi, pri radu i stvaranju nema ni zavisti ni taštine kao u pravom, besvijesnom spolnom nagonu... Ali o tome imam svoje posebne studije i rezultate, o kojima ne kanim govoriti danas.

Ja uistinu o tome nisam još imao jasnih i točnih rezultata, nego onako samo jedan »zbroj po prilici«. Ali ne dospjeh revidirati sada,

da li se taj »zbroj po prilici« bar donekle približava istini. Nastavih: - Čekaj, da se vratimo na predmet. Ja mislim, da se mi i u tome dijelimo ne baš onako, reko bih, otresito i odsječeno kao u drugom, ali se ipak razlikujemo. U tvojoj »strasti viđenja« ima i taštine i zavisti, ali nema onih dviju faza (»vidjeti što vidješe drugi i što ne vidješe drugi...«) onako jasno, konkretno izraženih kao u mene: u tebe naime nije ona prva (»što i drugi«) tako istaknuta, zato se možda u tebe prema najbližoj okolini, selu i familiji, ističe grublje, samosvijesnije i taštije ona druga: »biti i vidjeti ono, što nisu i ne vide drugi«. Zato, rekoh, u tebe je više instinktivnosti i originaliteta, jer ti si bio u selu i familiji bez onog intelektualnog ambijenta, koji sam u gradu i familiji imao ja. U mene zato sasma prirodno ima više prilagođivanja i uživljavanja u drugo i u druge - pa već i zarad toga, što sam kao abnormalan i perverzan morao nastojati upoznati život, iskustvo i osjećaje drugih... Zato je moj intelekt tolerantniji, objektivniji i svestraniji i ja ne bih bio podnipošto originalan, da nisam u sebi otkrio svoj spolni perverzitet... dakle i osjećajni... Ali o tome nije govor... Ili misliš, ne?

Marko je gledao u kamen, derao cigaretni papir, palio žigice i lomio.

- Slušaj. Ti možeš danas reći za jednoga, recimo, literata, da je prosti glupan, grafoman, kreten - a za mjesec dana, da je talenat. Ti siječeš: nitkov, heroj, idiot, ženij... Nemaš prelaze što znači toleransa. Neki dan si grdio Talijane (vrlo oštroumno, polaskah odmah), da su samo prosjaci, popovska kopilad i harlekini, da je Rim bio i više nije i t. d.... Grdio si naime, jer te se je neugodno dojmilo moje ponašanje i hladnoća, jer se radi svoje oporosti u prvi mah nisi snašao... a nisi ni pomislio, da ispitaš, nisi li dobio taki pojam o Talijancima radi mene i sebe, koji smo obojica Hrvati... Nisi opor, veliš. Oporost znači neprilagođivanje, neobjektivnost, znači nehaj prema okolini. Ti, vidiš, više puta u noći vičeš u sobi i niti ne misliš, da je već kasno i da u pokrajnoj sobi spavaju ljudi... Tvoj je kret i opet instinktivan. Taj nehaj nije drugo no zaboravnost... Neki dan smo bili u birtiji i ti si ispalio i satro sve žigice i napravio na stolu kup smeća. I čike tako bacaš bezobzirce na pod, a možda bi i pljunuo, da te ja ne upozoravam.

- Ne. Ja baš trpim na maniji progonstva.

- Znam. I to me ne pobija, nego nadopunjuje i potvrđuje u opažanjima. Tvoja manija progonstva i nije drugo nego pomanjkanje objektivizma, opažanja i uživljavanja u okolinu... Slušaj. Ti se primjerice nosiš tako otrcano, trošno i nehajno, ali ti nije ni na kraj pameti, da bi se nosio tako, te ljudi baš tu otrcanost, trošnost i nehajnost vide. Dakako da to udara u oči ljudima, a ti kako si originalan i subjektivan ni izdaleka ne slutiš, da bi to moglo udariti ikome u oči. Ti ukratko zaboravljaš da si otrcan i nehajan, kako si iz zaboravnosti i bio napravio kup smeća na stolu. A da je gazda došao i da ti je prigovorio, tebe bi to tako iznenadilo, te bi si počeo umišljati, dokazivati i vjerovati, da je gazda prigovorio samo zato, jer si to ti napravio - jer si ti ti... Ti dakako ni ne vidiš, da toga ne rade drugi; i ako bi se tko nasmijao tvome otrcanom odijelu, ti bi povjerovao, da se dotični smije - tebi, jer si ti ti, ne jer imaš takvo odijelo... Manija se progonstva svađa na nehaj za okolinu - ona je prosto pomanjkanje objektivnosti i objektivne logike... I ja sam išao nehajno, otrcano i kaljavo odjeven, da me vide baš u toj otrcanosti, nehajnosti i kaljavosti. I meni se podrugljivahu, ali ja bih bio rekao: smiju se, jer je odijelo otrcano; a u najgorem bih slučaju rekao ono, što ti u najboljem: smiju se meni, jer imam otrcano odijelo.

- Ti si prilagodljiv? Ti si tvrdoglav ko i ja. U tom smo jednaki. Ti nećeš nikada popustiti. Ta prekjučer si htio, da budu prozori zatvoreni, jer tebi, veliš, smeta nagla jutarnja svježina. Ja sam pak htio da budu otvoreni, jer meni, rekoh, smeta smrad. I radi te trice bili bismo se posvadili na mrtvo... Ti nećeš ko ni ja da priznaš: imam krivo, a ako si ti popustio onog jutra, bilo je samo zato, da pokažeš svoju, reko bih, megalomaniju: da su kao tebi, naime, ovake trice samo trice, i da se ne voliš prljati za tricu.

- Jest, ali ja naprotiv popuštam. Meni se može dokazati. Razlika je među nama ta, šta ti uopće nisi pristupačan razlozima. Ali ja, ako su razlozi razlozi, popuštam... u sebi. U mene ima podlosti i ponosa i uvijek ću naći častan izlaz. Ja sam bolji špekulant od tebe... Ja sam od trgovačke familije... Pustimo uostalom to... Reko si mi megaloman. Reko si istinu. Razlika je u tome, što sam ja svijestan megalomanije, a ti si - rekoh ti - besvijestan, instinktivan, elementaran. Ti si pravdaš, kverulant - ja polemičar. Ti si onom

prigodom radi prozora rekao: »Ja hoću da tako bude; da bar jedamput imam pravo...« Ja sam ti stao dokazivati, da su prozori bili i jučer i prekjučer zatvoreni pa ako ti nije do danas smrdjela soba, ne može ti smrditi ni od danas; da je jučer bio zrak manje oštar no danas... Vidiš: ti si i danas rekao: »Ja sam dosta gladovao«, a htio si reći: »Gladuj dakle ti«!

- Ne! - Marko je to rekao zvučno, u basu ko ono kad stadosmo piti.

- Dobro. Pijmo. Ali prije slušaj. Ja zaključujem prema tome, da sam ja građanin, a ti da si seljak. Dakako! Te definicije i izraze imaš shvatiti literarno... da sam ja naime... Ne ovako... Čekaj! Ti si danas čitao meni jednu svoju psihološku studiju, ja tebi svoju... Obojica smo čitali s istom dozom megalomanije, samo ja sam ju priznao. Ti se nisi ponudio čitati mi svoju, makar si to želio i više od mene... Ja sam to opazio i rekao: »Marko, čitaj!« da tebi udovoljim i da tebe obavežem i da kažeš: »Arsene, čitaj!« Ali ti nisi shvatio, da bi to morao reći nakon mojega poziva, što sam ja naprotiv shvatio prema tebi i bez poziva... Ti si oštroumniji, reko si. Možda. Ja bih rekao da si oporiji i zato originalniji i da sam ja prilagodljiviji i zato svestraniji i... da smo megalomani obojica... Ali to je sporedno. Htio sam reći nešto o tvojoj i mojoj psihološkoj studiji, koju ti već u domovini pročitah... One baš potvrđuju moje definicije. Slušaj:

Čitao si Vergu. Tamo, u njegovim najboljim djelima, gdje je on slikar čitavog jednog kraja, a ne psiholog i pripovjedač jednog čovjeka ili događaja... tamo se pripovijeda: »pošao je, rekao je... poljubio je, otputovao, ubio...« - I t. d. i t. d.... T. j. nema ni događaja ni čovjeka: nema jedne izrađene scene, dijaloga, ličnosti, strasti... Sve je onako nabacano, bez reda, raštrkano. Naturalizam je u Zole sav u pojedinim jakim scenama i događajima, oko kojih se gubi i utaplja ostalo sitno i slabije: guska, delirij i glad u »L'assomoiru«, štrajk u »Germinalu«... Zato je Zola grandiozan do simbola... Verga je komadan, nabacan, slučajan u svojem verizmu: impresionističan... Zola je Parižlija, građanin grada, što se krsti mozak svijeta. Verga je Sicilijanac, gdje su i gradovi sela... Vergino remek-djelo »I Malavoglia« je tehnički i stilistički ravno selu: sela nastaju od slučaja, bez plana, bez sistema, instinktivno i doimaju se svojim životom, obličjem i notom kao pejzaž i nikada ih ne bi mogao

prispodobiti nečemu živome kao na pr. lokomotivu i grad... t. j. simbolizirati i portretirati: ona su impresionistička... Naprotiv, »L'assomoir« je tehnički i stilistički ravan gradu: grad ako nije u prvim počecima imao plana, postavši gradom išlo se je uvijek za tim: graditi, izgrađivati i rušiti po planu, davati mu i postavljati ga u neki sistem, logiku... On je nastao racionalno i može se prispodobiti nečemu živome, dramatskome, portretiranome i simbolizovanom. Racionalnost i sistem ovamo - raštrkanost i instinktivnost onamo: simbolizam je jači i velebniji u Zole, ali je impresionizam prirodniji i snažniji u Verge.

Eto, prema tome ćeš sada razumjeti, što hoću da kažem. Slušaj. Čitao sam jednu tvoju i jednu moju psihološku novelu, studiju, svejedno. Mi nismo pripovjedači, razmatrači i opisivači - recimo tako - materijalnih, vanjskih fakata, fizionomija, karaktera i akata kao Zola i Verga. Mi smo iznašači unutarnjih dogodovština i pomišljaja, odraza i poriva vanjskih, materijalnih činjenica: psiholozi. I makar smo psiholozi, mi smo svejedno toliko oprečni i u tom, koliko u svemu ostalome.

Marko je pozorno gledao pred sobom. Vedrilo se. Negdje je tamo stala izmiljivati luna; nutrinja se je Colosseuma stala zamjećivati jasnije u svijetlu i sjenama. Butilja je bila ispražnjena. Digosmo se.

- Ajdmo u kavanu. Tamo ću nastaviti i svršiti.

Marko se je malo gegao, ali reko bih više od lijenosti i sporosti. Uhvatismo se pod ruku. Činilo mi se, da je Marko teži, a obojica bijasmo mršavi; mene je hvatala upravo poletna lakoća, dobra volja i brzina. A za nama je ostajao kolos nepomičan i hladan, makar su po njemu stali plaziti lunini traci, sjene oblaka i kotrljati se rijetke kišne kapi. Pođosmo u kavanu na likere.

- Ima li tu kobasica? - zapita Marko.

- Nema, čovječe. Valjda nećemo jesti kobasica, ako smo odlučili piti likere.

- Nego? Ja bih jeo još.

- I ja.

- Dakle.

- Uzet ćemo slatkiša.

- Ne volim toga. - Marko se smrkne. I ja bih se rasrdio, ali sam bio suviše veseo i lagan; nekud se bacakah u zraku: težine Markovih nagnuća i želuca ne osjetih. Ona je nekud bila zarinuta u zemlju, ko kukuruz, trava i - pšenica.

- Pa uzmi jaja - rekoh. - Ja ću poslastica - i odmah stadoh govoriti:

- Vidiš, kaki si ti, a kaki ja. Ti bi jeo kobasica i pio likere, makar je to užasni diston: nemaš sluha. A onda - nitko ne radi tako, jer se likeri piju uz poslastice. Nisi obziran prema okolini. Originalan si. U romanu Kovačićevom »U Registraturi« seljak u kavani pojede šećer, pa mlijeko, pa kavu, pa kruh, pa vodu: u želucu se i onako sve razmiješa. To je svakako originalno!

Ali pređimo na drugo. Tvoja, vidiš, psihološka novela iznaša činjenice psihološke, ali ih ne tumači. Ti si u psihologiji slikar: nižeš osjećaj do osjećaja, kao nešto sintetična, određena: »osjetio je, veliš, mržnju«, kako bi drugdje rekao: »on je hulja«. Tu je eto nanizan osjećaj do osjećaja kao boje - nabacano - ali iz određene daljine daje jedan određeni, sintetički dojam. U ovoj si noveli veći umjetnik od mene. Ja sam u svojoj psihologiji ono, što ti nisi: iznašam manje, a *tumačim* više, zato ne nižem osjećaj do osjećaja, nego jedan, dva osjećaja rastvaram, raščinjam, analiziram: ispitujem postanak i razvitak i povlačim konsekvense: ja sam analitik i proizvađam dojam bljeđi, slabiji i naporniji - analitički. A sinteza, koju ja povlačim nije već nešto sama o sebi, osjećaj do osjećaja, atribut do atributa, pa i misao do misli - psihološka naime; ona je naime više filozofska. Ona nije, da tako kažem, dojam cjeloviti, koji dobiješ bez obzira na svoje sopstveno rasuđivanje, nego je - zbroj, koji djeluje tek onda, pošto si pribrojnika i sâm pošao zbrajati i tek se sada dojmi onako, kako sam ja htio - proračunano - da se dojmi. Ja sistematiziram - ti ne: ja sam ko grad, ti ko selo. I - dopusti! Odmah sam gotov. Ti fićukaš bez melodije i niti ne misliš, da bi to moglo koga smetati, da bi ko to mogao naime i - čuti. Ja pjevam s tekstom i uvijek mislim, da će me se čuti, ako već i ne pjevam zato, da me se - čuje... Ti si zasukan; ja uvijavan. Ja sam se vježbao svojim životom,

naturom i perverzitetom u laganju, razumijevanju ambijenta i objektivizmu. Ti ne - ponavljam. Ja sam kretanje, nemir, promjenljivost, izmicanje, uvijavanje - ti si određenost, nepomičnost, oporost, jasnoća. Ti si poza - ja poziram. Ti si gesta - ja gestikuliram. Ti ćeš iznijeti i tip i karakter - ja psihu. Ti ćeš ostati priroda - ja mogu postati afektacija. Ti ćeš ostati jaka duševnost - ja ću postati bogata. U tebe će biti fiksa ideja - u mene ideje. Ti ćeš osjećati trajno, neprekidno, jednovito: ja prolazno, vijugavo, svakojako; ti si pasija - ja afekt... Dopusti! Evo ovako:

Mrsko:

gelod
paršilija
fulćkavnje, idkeklčamaje ija
tgrabjela, ppesceta
nobhirj
izaplovčenost
dlarštkovanje
poiroda
slučajnoje
fdgizkofija ačusjećaj
isnodijvaldizaclijazam
nagoni, koji se rode
+ Stanošemiáyer

= hidiotrik

- Da me ne shvatiš krivo - odmah nastavih, da ublažim zadnju riječ. - To je sve shvaćeno i izraženo literarno, ne znanstveno i životno. Idiot ima za karakteristiku buljenje, pozu, zasukanost i prirođenost - histerik kretanje, imitovanje, gestikuliranje i primjenljivost. Idiot se rodi - histerija spoja psihoze i neuroze prirođena je i stečena. Ti bi t. j. bio nešto jasna, opora i stalna - ja nešto prelazna, plazmatična i nejasna... Ja bih t. j. mogao biti talentiran, ti - talenat; ili originalan - ti original; ili ženijalan - ti ženij... t. j. ja bih mogao ludovati - a ti biti

lud...

Nasmijasmo se obojica. Marko se javi prvi:

- Ti si veliki afarista, špekulant i prevarant, reko bih ja. Mi smo radnici - vi izrabljivači. Ti si reko, da smo mi talenti, a vi talentirani: t. j. mi radimo za vas.

- Možda - uletjeh mu u riječ. - Mi stavljamo vaše žito u promet... a ako mi s vašom šumom i prirodom napravimo milione, ne može to biti naša krivica, a vaša zasluga. Nego obratno. Vi imate bogatstvo ruda i ne znate im vrijednost... Da budem točniji, reći ću: mi im dajemo vrijednost!

- Ti se uvijavaš ko zmija - završi Marko.

- Ti buljiš ko tele.

Prenusmo se. Ali ja dobro zamjećivah, da je njega sav taj razgovor privukao dolje ko teret, a mene podigao uvis ko krila. Marko je umorno, nepomično, pognjureno sjedio i nije se već dotako pića. Zato je izgledao krupniji, teži i stariji od mene. Tu mi se je najedamput stalo nešto plesti i odmah raspletati u mozgu... Marko već nije bio raspoložen... valjalo bi ga raspoložiti... Od neko vrijeme obojici zaudara rakija... Zato pozvah čašicu... I zaplakah. A Marko se je ganuo, zdrmao i primio me za ruku. Nije pomislio ništa. Njega su moje suze sjetile prošlosti, kad smo složno, prijateljski dijelili misli, opažanja i ideje kod čaše vina i osjećali slično. Zato se raspoložio.

- Rakija - rekoh... Tek je se dotakoh, proplakah... Ona je prošlo, domovina, osjećaji, prijateljstvo.

Stadoh se veselo smiješiti, pa smijati. Sutradan, u mamurluku grohotasmo obojica.

Jesam li Marka odbijao ili privlačio? T. j. jesam li s tijem želio privući ili odbiti? Došli su dani solidnosti, gotovo kuburluka, a onda jedan dan i pô žderače i pijače. Ipak - ne opismo se. Ja sam u kontaktu s

čovjekom počeo postajati ono, što sam bio. Marko bi primjerice rekao: »Sad bi došla dobro čaša vina«, a ja sam dodavao: »Jedna čaša vuče drugu«. Mi protuslovismo jedan drugome; zapravo protuslovismo sebi samima: Marko je sad bio čovjek prelaza, ja kontrasta. Ali tek na oko. Ja sam uviđao s dana u dan, da mi ne možemo raditi niti zajedno niti jedan pokraj drugoga; da se međusobno isključujemo, da su jaki intelekti u momentu stvaranja i u samom stvaranju apsolutiste, jer su egoiste. Marko uza sve to nije govorio: »Odlazim«. Bili smo dobili novaca. Kuburluk nas je dražio i prolumpavao kao konvikat i apstinensa. Mi smo kroz sve to vrijeme vrlo mnogo razgovarali, a razgovarali smo samo zato, da ne - radimo. Ja sam bio oduvijek uviđavan. »Ne možemo izrabljivati knjige i nauku, e pa onda izrabimo život. Živimo!« I mi smo trošili, pili i jeli - ja se prepustih toku našega života i drugovanja. Znao sam, na što će nas to izvesti. I opet su dolazila ispovijedanja, intimnost i razgaljivanje. I možda bi nas to bilo svezalo, da ne bijasmo literarni obojica. Jer ova je intimnost bila siže, gradivo za novelu, studiju i dramu: izrabljivasmo jedan drugoga, a svaki je uzimao monopol na autostudij... Mi bismo bili ovako obastali jedan pokraj drugoga, jer je velika intimnost bila zagušila stid i mi smo mogli biti svakaki u osjećaju i životu, jer nam u programu nije imponovao ni svijet ni život ni javno mnijenje. Biti heroj i podlac - to je isto za onoga, koji studira - čovjeka. Herojstvo i kukavičluk ima za pisca istu vrijednost, a pisac se ne cijeni po svojim moralnim kvalitetama, nego intelektualnim: ne po svom životu, nego po svojim djelima... Tako bismo i mi mogli ostati životno pokraj svih protivština prijatelji - kao bludnice i zločinci - ako bismo prema tome životu stali s jednakim interesom: izrabiti ga za literaturu. Ali baš u tome, u čemu je ležao uvjet mogućnosti našega prijateljstva i intimiteta, izrastao je razlog naše totalne rastave... Prostitutke si uzajamno izjavljuju tajne, tribadizam, ljubavnike, ali su zavidne, ljubomorne i mačke, kad dođe do konte. Nije li to i nas odbilo - javnost, publika, slava i novac? Ondje, gdje se naši interesi stadoše dijeliti.

Ne iznašam druge; pišem o sebi. Zato će sve ovo izići nepotpuno i neizdjelano. Meni dapače ponestaje, da tako kažem terena, jer

odlučih pisati samo o sebi. A tu je bilo prigode osvjetljivati sebe u drugome, ogledavati svoje oči u očima drugoga. Ništa zato. Ovi će reci umoriti čitatelja i možda ozlovoljiti. Život ne umije dovršiti lijepo i zgodno dramu, kako ju je započeo. Uđimo u nj, i mi smo ušli u ralje medvjeda. A znatiželjne ću upozoriti na onaj premudri upit: što bi bilo od čovjeka, da ga medvjed pojede?

Jest. Sve ono mrsko, bijedno i prezreno, što autoanalizom konstatovah u svojoj prošlosti, stadoh osjećati u manjoj snazi i količini sada u odnosu s čovjekom i ljudima. Smrad je bio jači, jer je bio bliži... Ali ja griješim. Ja ga nisam osjećao: ja sam to tako kvalificirao. Jedne večeri izađosmo. U birtiji naiđosmo na nekoje đake; približismo se i udarismo u razgovor. One sam večeri bio pijan, razgovorljiv, frazer, entuzijasta... Drugo jutro konstatovah: u kontaktu s ljudima postah takim i takim, što mi se sad na osami duri; s Markom sam pio i on bi manje izdržao trijeznost od mene; a tek stadosmo piti s ljudima, ja sam izdržao pijanstvo manje od njega. Srdio sam se kao kad ti nešto ne pođe za rukom... Sjećao sam se svojih snova:

»Spavam i snivam: san se prekida, ali ja se ne budim, nego uvijek spavam i san se nastavlja... Kad me san suviše umori, hotimice se trgnem i probudim; ako mi godi, hotimice nastavim spavati i - snivati... U snu vladah sa sviješću... a ne mogu da s njom vladam u pijanstvu i trezvenom društvu...«

- Ja ne osjećam blata na sebi, Marko; osjećam prezir prema sebi. Sebe prezirem, ljudi mi smrde. Kćerka naše gazdarice šepesa; onako žuta, čini dojam svijeće lojanice: volio bih je zabiti u čavao kraj oltara i upaliti njene kose... Smrdjela bi upaljena i više!

- Išli smo okolicom Rima mamurni, srditi, zlovoljni. Ja sam se obarao na ljude, jer se nisam mogao oboriti na Marka. Nekaka nesmiljenost, nimalo hladnokrvna, nego ugrijana, slomljena i razbita ko s umora kretaše moj jezik i nije bila kadra krenuti moje ruke... Marko mi je bio na dohvatu, zato se na nj ne oborih...

- Ljudi - rekoh. - Šta me zove k njima. Uvijek se uvjerim, da sam u njihovom društvu rekao više gluposti u jednoj minuti negoli bih mogao zamisliti u tri mjeseca... A glupost je u društvu strašnija od

one na osami - jer si ju *rekao* i jer se je *čula*. Znam, da nisu oni krivi, što čine na mene dojam stjenice, koju si primio, stisnuo, i koja te smradom progoni u vječnost... Znam, da sam pretjeran, ali šta zato! Blizina me ljudi, t. j. vez jezika i razgovora i bliskosti duševne, baca u psihopatije... Umjesto da ih mimoiđem, ja ih mrzim... Ne radim ništa. Gubim vrijeme. A radio sam prije toliko... U sebi razmatrah i predstavljah sve uzlaze - od analfabete do intelektualca... Sada mrzim kćer naše gazdarice: žuta je ko lojanica; mrzim i gazdaricu: žuta je ko suhar; mrzim i one naše sinoćnje drugove: bili su blijedi, hrapavi i suhi: ko papir... Sve je to dozrelo za vatru. Za drugo nije sposobno.

Išli smo po suncu; prašina je ležala u zraku, u našim očima, u našem mozgu, u grlu. Žeđao sam.

- Ajdmo na čašu!

Pođosmo. Marku je lice bilo isto onako blijedo, hrapavo i suho. Ja ponovih svoju rečenicu... Dozivah vatru, a mi smo gorili od alkohola, sparine, suše i zadušljivosti. Prešetasmo cijeli dan. Cipele mi se stadoše lijepiti za noge ko znojne čarape i bilo mi je, da njihova koža puca na meni od vatre. Ja ponovih nekoliko puta:

- Blizina me i dodir s ljudima baca u psihopatiju. Ja mrzim, a nisam kadar i jak ljubiti. To je užasno. Postaju mi ljudi odvratni, i što je još groznije, mržnja mi postaje odvratna: moji osjećaji postaju prema meni onaki, kao ljudi prema mojim osjećajima. Ja sam ono, što ne ću da budem. Jedamput sam bio ono, što sam htio biti i što su bili drugi i što ja nisam bio; onda ono, što sam htio da budem, što nisu drugi htjeli da budem i što sam uistinu bio; ali sada sam ono, što ne ću da budem, što nisam i što neće nitko da budem... Ko je kriv?

Boljela me je glava. Marko nije htio ili nije mogao shvatiti, ko je kriv. Toga radi me je glava i jače zaboljela i Marko je sad izgledao kao da je on ta prašina, sparina, suhar i naoblaka, bez sunca. Pleća mi se pričiniše svinuta, šija ukočena i oko glave stadoh osjećati onako nešto kao kad ti se ruka uspava.

- Ne osjećam samilosti ni za koga. Jučer sam uhvatio na krevetu jednu stjenicu. Nesnosne su. Izilaze u mraku. Grizu ljudsko meso.

Kad ih satreš, zaudaraju... Mene danas boli želudac: zacijelo sam jednu pregrizao i pojeo u snu... Utisci, impresije, dojmovi i - rezultati... Fui! Ovako je to kad propustiš u svoju sobu stvaranja, nauke i rada stjenice... i ljude!

Marko nije shvatao. A mene je stao čitavi organizam boljeti, ježuriti se i šumiti kao uspavalo udo, koje ganeš, pomičeš i budiš.

Bili smo kod prostitutke, ali nijesmo mogli podnijeti, da budemo i žene t. j. mačke. Ja znam, da smo bili postali jedan drugome zapreka u hodu, mora u disanju, glavobolja u mislima; da smo prema tome morali odstraniti zapreku, ako nam je bilo do hoda, napretka i rada. A nama je obojici bilo vrlo mnogo stalo do toga. Ja sam osjećao da dekadiram:

Prve dane Markova dolaska alkohol je djelovao na ruke, oči, ali ne i - mozak: ja sam teško govorio, naporno i budno gledao, teško i nestalno koracao, ali sam svijesno radio, mislio i osjećao. Bio sam i polupijan, ako bih se napio, ali uvijek onako kao čovjek, koji je umoran od hoda... A sada - mjesec dana nerada, ferija i nedjelja... Rastanak je naš postajao neminovan i mi smo se dapače bili rastali umno, duševno i karakterno, ali ne vidjeh rastanka životnoga. Prva je dapače rastava prijetila životnim spojem i nagodbom - delikvenata i prostitutka... Marko nije mislio još na odlazak. Možda se je bojao rastanka dviju intimnosti - t. j. svađe prostitutka i glumica, gdje bi se vidjelo, koja je umorila muža, koja je zadavila dijete... strah polemike literata, gdje bi se vidjelo, kako je niska podloga velikih osjećaja i ideja i kako mirisno cvijeće raste od gnoja... Rastanak je postajao nuždan: ali dvije zavađene intimnosti ne mogu živjeti u javnosti jedna pored druge... Netko mora da pane...

Ovo je bio rezultat naših grižnja, patnja i neodlučnosti... nejasan nama samima, ali svejedno proveden u nama. Ja sam znao, da je to logika čovjeka i života, kad bi se čovjek u život dospjeli izolovati od

ljudi i knjiga. Ali ja ne zaključih jasno i svijesno tako u sebi: shvatih odmah, kako sam pomislio na gornji rezultat, da je to potpuni mrak, dno i propad - da je to *zamisao zločinca, koji nema mišica* - da me je Marko vratio u dekadansu, zasukanost i prošlost - i da je taj rezultat logičan i nemoguć najedamput i da ta nemogućnost jedne logike dokazuje samo to: moram *udaljiti* Marka *bez svađe.*

Pili smo. Ja sam i opet majstorski spajao svoja nagnuća želučana i potrebe intelektualne: pili smo, dok se je dalo, a kad već nije bilo s čime, rekosmo složno: »Ovako više ne ide! Valja se rastati!«

Marko je baš iščekivao novac za put. Ja sam bio dobio slučajno od sestre desetaču. Bilo je čime, dakle smo mogli. Izađosmo u društvo. Ja sam te noći bio totalno pijan. Sutradan: nema novaca; pošiljka ne dolazi; mamurni smo; zadnji novac htio je Marko potrošiti na kruh - ja sam pošao u dućan i kupio duvan... Objedovasmo kod kuće rižu, što nam je jučer bila ostala; prije no je istresoh na tanjure, primakoh svoju žlicu svojim ustima, da okusim, kaka je riža, a onda opet zagrabih istom žlicom. A Marko se je tu strahovito proderao: »To ne! To ne smiješ! Iz svojih ustiju u zdjelu, iz koje ću i ja jesti!« Kasnije sam doznao, da to on ne može da dopusti (a mi smo češće kod kuće jeli i ja sam češće na njegovu želju za njega frkao i zaslinjivao cigarete), jer sam ja tuberkulozan i zloban: da sam ja naime samo zato zagrabio žlicom, koju sam već bio prinio ustima, da ga zarazim i da sam ja njega samo i jedino s tom namjerom zvao k sebi! On da zato ima bjelodani dokaz: da sam ja naime to njemu u pijanstvu sinoć izjavio!!

Ja nisam ostao zatečen; ostao sam iznenađen. Marko je bio blijed, bez krvi; čini mi se, da ga je nenadano polio ledeni znoj. Ja sam se smijao preko volje; i Marko je ostajao nepomičan preko volje... Razumjeh: on me je jasno zamrzio.

Sve ovo, što se gomilaše kroz mjesec dana i na mene i na njega, što gomilasmo obojica pritiščući polet, uspon i podvige misli i rada i ne mogući naći jasnog i prirodnog izraza - izrazilo se je sada u njemu i izvan njega: jer mu je moja koja pijanačka gruba i isto tako jasna, bezobzirna riječ s moje strane dala moralne snage i umnoga razloga za mržnju.

Ali mene to u tom času ne zapeče. Mene je rasrdilo iznenađenje: Marko veli, da sam to i to rekao u pijanstvu; on može da dokaže i ono, što nisam rekao, a ja ne mogu da dokažem ni onoga, što jesam rekao... To je već bila potpuna dekadansa i povratak. »Vino me je nekada individualizovalo... danas po njemu postajem ono što nisam i što ne ću da budem...«

Nasmijah se preko volje, grko, prezirno i jalno. Čini mi se, da su i boje naših lica postale nalik na vodu iz mlake i kaljuže, kad je istočiš u staklenu čašu. Upregoh se, usilih i razložih Marku otvoreno slijed misli, prešutjevši zadnji rezultat: »rastava bez svađe«. A onda hladnije i mirnije rekoh:

- Ti si planuo. 1. jer si stalno iščekivao novac, a nije došao. 2. jer sam ja kupio duvan umjesto kruha. 3. jučer smo zapili novac i nismo uživali, jer smo skoro izgubili svijest... Onaj novac, koji jučer nismo uživali, mogli bismo uživati danas... Ali Marko nije slušao; nije htio začepiti uši; legao na krevet i sklopio oči.

- Dobro. A ti si mi podvalio nešto, što nisam ni u snu mislio, bar ne onda, kad sam te zvao k sebi, jer l. ti trpiš na maniji progonstva, 2. nisi uviđavan i prilagodljiv t. j. nisi histerik, da bi mogao shvatiti, da si mi smetamo uzajamno i da ja ne mogu tebi reći »otiđi«, budući ti rekoh »dođi«, 3...

Tu se je on okrenuo na drugu stranu.

- Dobro. Završit ću. Nisi pristupačan razlozima. Misliš, da ti se smiju, ne zato, što imaš otrcano odijelo, nego zato, jer si ti ti... Svejedno.

Zapuših, zašutjeh i pogledah u dim, kako se polagano i jednostavno diže uvis... Sjetih se dna i širine; pričini mi se, da mi se od skrućivanja i skupljanja ukočiše udovi i kad sam pokušao zakoračiti u šir, uhvatio me grč... Gledao sam u maleni dio neba, modar, pun, bezdan.

»Odahnuti. Visoko... Kad presahne ova moja psiha, što ću na dnu? Ono će biti grobište... Kad nedogledna široka ravnina razvuče i rastavi dijelove moga »ja«, što ću onda ja u - širinu? Ono će biti sveljudski hram... Visoko!... Balonom ili teleskopom? Solidnošću ili

vratolomijom? U svemir?... Ko znanstvenjak ili poet?...«

Odmah se snađoh. Poželjeh i opet biti jednostavan i lagan ko dim. I mirno oborih pogled.

Međuto je došla pošta i novac. Marko se odlučio odmah na odlazak... I odmah si postadosmo - uslužni... Marko me je iznenadio finim cigaretama i posudio novaca, ja njega likerom. Bilo je stalno, da ćemo se uistinu sutradan rastati: karta je već bila kupljena. Pomislih na štropot vagona, fićuk i putovanje. Sjetih se, da ću skoro morati i ja nekuda i rekoh:

- Valja mijenjati ambijente i gradove. Ostavši dugo u jednome mjestu, to je kao da ne mijenjaš odijelo. Ono sagnije na tebi, ti se usmrdiš u njemu... Promjena!

Stao sam disati. Marko je bio šutljiv i odmjeren. Ali ja oživljavah. »Promjena«. Preletjeh sve ove dane našega života i u misli povukoh rezultat. Ipak sam zaradio mnogo. - I rekoh glasno: - Hvala ti!

Marko je cijele ove večeri govorio vrlo malo. Pogledah ga nekoliko puta i sve sam više zapažao sličnost s Laokontom, reko bih sličnost dinamičku: bol je na licu Laokonta bila slično izražena kao jad na Markovom; u obojice skupljene obrve i dvije paralelne bore na čelu.

- Slušaj. Rastajemo se. Valja da saznaš sve. Ja nisam mogao ići za apsurdom: umoriti tebe. Išao sam naprotiv za jednim logičnim rezultatom: odstraniti tebe tako, da ti ne kažem »otiđi« i da se rastanemo bez svađe.

- Ne. Sâm si priznao, da si delikvent.

- Reci. Ja sam ti se odurio.

- Jesi.

- Reci. Odurnost nisi ti otkrio na meni, nego ja. Ja sam mislio, da potpuna, bezobzirna pa i smradna istina daleko više opčarava od najljepših i najmirisnijih laži... Ja sam mislio, da ću tebe obasjati, ako sebe osvijetlim... a ne zamračiti...

- Priznao si. A ja imam na temelju tvojih riječi izrečenih u treznoći - »ja sam delikvent i perverzan« - i onih u pijanstvu, kad si bacao

novac u blato i na moja pitanja »zar si me zato doveo, da me ubiješ?« odgovarao jesno... Ja dakle imam na temelju toga zaključivati, da si me uistinu i zvao samo zato.

- Žalim te.

I - mene je obuzela nenadano velika žalost. Marko je govorio tiho, bijedno, prosjački, kao bokci, kad pripovijedaju svoju bijedu. Glas njegov uvijek tih i svejedno zvučan, elegično intoniran, kao da dolazi iz daleka ili duboka, poput pjesme za jugovine - dao bi se slušati zatvorenih očiju, da nije izraz njegova lica dozivao još uvijek u pamet Laokonta. Opazih, kako je njegov glas kad govori muzikalan, ma da Marko nema sluha; da su crte njegova lica slične Laokontu kad osjeća; kad pak gleda, onda sjeća na Sokrata i tele... Dinamika i statika.

- Hoćeš me saslušati do kraja? Samo ponavljam za posljednji put: da ću te obasjati i obradovati, ako sebe osvijetlim. Nisam znao, ako sam i mogao slutiti, da sam te više obasjavao, dok bijah tajanstven i crn... Ne ću o tom... Hoćeš me još saslušati do kraja? Ja jesam delikvent, ali ne akta i fakta. Ja sam danas delikvent samo u svojoj psihi, ne mišici. To zabilježi.

- I egoista.

- Delikvent i egoista. Da. Ali ne delikvent realnosti, jer sam realista... ne fakta, jer sam literaran... Znanost, literatura, rasuđivanje ubija akciju... I egoista, dakako! Ali ne zaboravi, da sam gladovao zajedno s tobom, ali da zajedno s tobom nisam radio. I više: dao sam ti novaca i dao bih pa i gladovao, ali ti ne bih dao jedne *svoje* pjesme, da skapavaš... I delikvent i egoista!

Govorio sam s dosta oštrine i akcenta. U sebi sam sravnjivao snove, koje snivah, dok bijah sâm i ove, otkako je došao Marko. Prije sam snivao i to, da sam jedno lice svoje pripovijesti, i ja sam znao u snu, da sam i autor i to lice ujedno... A sada snivah obično o školi, svađama i opet - školi: »imam polagati ispite: nikada nisam pripravan...«

U ušima mi je zvučio Markov glas. Napala me je želja umekšati samoga sebe, jer sam znao, da na Marka činim suh, odvratan i

reumatičan dojam olupljene, tvrde i gole kosti. Zato rekoh:

- Drugo je nešto grozno u meni, ne ovo... ovo su groze za onoga, koji sluša i nije se nikada duboko zamislio u sebe, a ne za onoga, koji ih nosi u sebi... Ali ovo! Moj recimo literarni rad netko pohvali; ja se u prvi mah uznesem i obradujem t. j. podam se osjećaju. Ali onda stanem rasuđivati i tuđu kritiku i svoj dojam i ustanovim, da je kritika opazila u meni nešto, čega u meni nema - da je lažna, a ja da sam tako častohlepan i tašt, te sam je ja radi kađenja primio objeručke, makar je uime pohvale zanijekala moj »ja«... Ali kako sam od besvijesti prešao u svijest, od psihoze i osjećaja na intelektualnost i rasuđivanje, mene ovo raščinjanje vlastitih osjećaja tako uznese, te zapanem opet u psihozu... I tako *ad infinitum...* Ja sam umoran i ne ću da počinem, jer ne mogu... To je nervoza u punom rascvatu... Pospanost u besanici! - I odmah dodah: - I to je, vidiš, Marko, pozivanje - i nastavih:

- A tvoja je groza u tome, što si potreban topline, blagosti i mekote i svagdje izazivaš s nespretnosti led, tvrdoću i krutost...

Izađosmo. Šetali smo uz Tiber. Noćalo se i mi smo šutjeli. Idući ovako jedan pored drugoga, osjećasmo, da se udaljujemo sve više, da smo već dapače užasno daleki, a ipak osjećasmo, da nam se sape dotiču. Zato nas diraše u čulima nešto sablasna, spiritualna.

- Ti ćeš razumjeti tu nervozu, ako si kad bio u prilici morati spavati, kad ti se ne spava i željeti spavanje, kad ne smiješ ili ne možeš usnuti... Svejedno... Umaram te... Vratimo se.

Sutradan pođosmo pogledati katakombe. Kad izilažasmo napolje, obojica hvatasmo jednakom požudom i srhom sunce, svijetlo i zrak... A kad se rastadosmo, pomislih: »Marko me je morao silno zamrziti, jer me je jedamput silno ljubio... I pokuditi, jer me je hvalio... vaga...«

»A ja?«

Ništa od svega. Kako je Marko otputovao, stadoh hvatati svijetlo i zrak kao da izađoh iz druge katakombe. Marko mi postade uspomena i simpatija; zaželjeh mu sreću, zdravlje i rad - a sebi samoću, visinu i vječnost. I sve mi stade postajati uspomena i

simpatija: niti sam ljude mrzio niti sebe prezirao. Bijela, čista, zapjehana zima stade se raširivati oko mene, povrh mene, u meni. I bio bih imao i samoću i vječnost i visinu, da sam kod kuće imao - peć.

VIII.

»Nešto sam izgubio« rekoh, pošto je Marko otišao. »I nešto sam dobio. Ali šta?« Osjećao sam i praznoću i punoću. Otiđoh iz Rima. Prvi mjesec Markova odlaska radio sam na više strana. Stao sam postajati onaki, kaki sam htio. Izolovah se potpunoma od ljudi i uđoh u bliži kontakt sa svijetom i znanošću, literaturom i novinama. Onaj je san o čovjeku-gorili postajao sve dalji i bljeđi. Sada ga hvatah kao konkretni izraz borbe, kulture i instinkta: onoga, što sam imao steći i onoga, što sam imao izgubiti i razumjeh osjećaj, koji me je obuzeo iza Markova odlaska.

Mislio sam o tome mnogo podveče na šetalištu i poslije podne u parku. A kad bi došla nedjelja, posjećivah galerije slika i prolažah mimo nedjeljne publike pomnjivo i brižno, da se ne dotaknem ljudi. Zašutjeh i opet; izgubih dar govora, društvo, veselicu i dodir s čovjekom - stekoh snagu pisanja, ozbiljnost, znanje i savremenost...

»Je li to život?« zapitah više puta u sutonu, kad nebo podrhtavaše u srsima hladnih, jasnih i beskrajnih boja. »Ta ja živim, jedem, spavam, mislim, krećem se... A ipak, to se ne može nazvati životom... Nema dogodovština, afera, iskustva - nema trenja... To je samo šetnja galerijama i ulicama i sjedenje kod stola i u bibliotekama... Nema ni alkohola ni seksusa ni prevare... nema osjećaja... To je mišljenje, čitanje i pušenje... .«

»Šta ću pripovijedati, kad me ko zapita: kako si živio? Nema života. Šta ću odgovoriti, kad će me se upitati: s kime si se borio? Nema ljudi. Sve sam izgubio: ženu, društvo, familiju i prijatelje... I Marko je otišao.«

Mimo mene prolažahu muškarci, žene i djeca ko snovi u

spominjanju i ljudi u knjigama. Prolazila je prošlost... I opet je dozvah, sredih i stadoh iz nje izvlačiti jednu avetinju, koja je bila strašna, porazna, osudna - avetinja bez mesa i kosti - nešto nalik na fiksnu ideju i halucinaciju.

Prva halucinacija moga života prikaza mi se kao nešto, gdje su drugi živjeli u meni i ja sam pošao živjeti u drugima. A onda, kad sam našao sebe i htio proživjeti u sebi za sebe o sebe - u drugima... stadoše se gomilati činjenice, sama fakta, koja sada dokazivahu ono porazno, osudno i strašno - da sam bio »bez fakta i izvan akta« ko fiksna ideja, halucinacija i delirij.

- Po djelima ćeš se prepoznati, prosuditi i afirmirati! Gdje su ti djela?

..... .« O majko, zašto nemaš grijeha na sebi? Zašto nemaš vanbračnoga cjelova na svojem licu? Zašto si tako sveta, tako čista, tako nevina i zašto je zakon filistara rodio mene?«

..... .« Znaš, sestro, što dajem na brak. Jer, ako poznam ičiji brak, to poznam tvoj toliko, te mogu reći: on nije ni svetinja ni dužnost - jer je laž... Kad bi dakle što bilo, ja bih stajao uz tebe... Što je meni smetala vjernost moje sestre?«

..... .« Izrabi, Marko, tu djevojku, unesreći makar i jedan život... Ko da sustavi let misli i stvaranje ljudi? Obziri kukavica i impotentnih. Paragrafi, savjest, poštenje? Do sada si bio radi toga heroj obični, dnevni, ulični... Prevari nju i budi heroj!!«

..... »A Nikšić je strastveno ljubio Ljubu i bio je od mene daleko jači... Slušaj, Nikšiću: Čovjek je nevin - položaj je kriv! Ali ubijajući položaje ubijaš ljude...«

..... .« Govorah Rubelliju: Individualizam ne može biti ni askeza ni stvaranje djece... Valja biti perverzan... A Rubelli je rekao: Ne mogu više da radim!...«

»Eto, gdje su mi bila djela. Zamrzih majku, što je ostala vjerna, tjerah Marka na prevaru, sestru na preljub... Veličah bludnice i ponizivah vlasnika bordela pred Nikšićem... Tjerao uopće druge na djelo ko agitator... Htio sam da drugi požive umjesto mene, a ja sam htio živjeti. Pregnuo sam da druge svedem u tok mojih misli i osjećaja:

postah apologeta zločina pred Markom i Nikšićem, koji su bili instinktivniji od mene, seljaci i krepčih mišica... Rubelliju otkrih artizam i individualizam u perverzitetu, jer se je dao zavađati i monstrumima ubio svoju umjetnost, život i individuum...«

»Drugi su imali poživjeti mjesto mene, udovoljiti mjesto mene dužnosti, da onda ja mogu uživati pravo... Oni su imali poživjeti za mene. Ta kad bi afere, dogodovštine, borba i iskustvo - jednom riječi grijeh i život bili upisani na vanzakonskom porodu mojem - kad bih to primio u prilegu stvarajućem i utrobi materinjoj - što bih onda potrebovao ostala - fakta? Rodi se bez krsta i ostao si po crkvenom shvatanju grešnik: jer si čovjek i jer ti je Adam praotac... I ako imaš jedan smrtni grijeh, zašto da stičeš i druge, kad se i samim jednim smrtnim grijehom može da kupi - pakao?... A onda, - Nikšić, Marko, Jelka, Rubelli - i ja, zločinac i razvratnik, što bih prvom potpunom afirmacijom svoga »ja« zaradio tamnicu i vješala... Zašto ubijati druge, da onda drugi ubiju tebe, kad možeš poput Napoleona natjerati ljude kao pseta i pijetlove da se međusobno pokolju?...

Tako eto ne postah delikvent prakse, nego ostah onaj teorije. Kultura i instinkt sraziše se u meni u mozgu i na papiru, a mozak je i papir takvo zemljište i podneblje, u kojem ne može da izraste instinkt onako kao kultura... Da sam za teren odabrao život i osjećaje, bilo bi obratno. I ja bih bio odabrao ovo posljednje, da sam mogao odabirati - da sam sa životom drugih mogao spojiti svoje osjećaje, da nije papir i nauka ostala jedini refugij i ja sam blagoslovio znanost!

Liječnik ima na raspolaganje golotinju žensku i ne osjeća strasti, jer pred njom stoji kao liječnik sa znanošću, ne kao pred svojom ženom... Ostati dakle pred tom golotinjom impotentan je samo herojstvo, snaga i potentnost!

I ja tako stadoh pred životom kao literata - snažno, potentno i zdravo - a stadoh, jer sam pred njim bio već kao čovjek ostao radi bolesti duševne i tjelesne impotentno... Stadoh tako živjeti na papiru - pregnuh živjeti od papira - umislih se živjeti za papir...«

Tako zaključivah onoga sutona na obali rijeke Arno, u kojoj se kupahu nebesa. Nisi znao, je li zatvoreno u staklu nebo, rijeka i gorje ili tvoje oči: tako je sve bilo čisto, jasno i svijetlo. Bilo je dosta hladno,

ali moja sapa nije mogla zamutiti ona čista i prozirna stakla. I moje misli bijahu visoke, poletne, jedre. Cijeli se je moj život pružao pred njima i pričini mi se jedna brza, kratka, naporna žurba i patnja... Kao da sam bio pregnuo preći faze ljudi, života i čovjeka, da mogu dospjeti što prije ovamo u čovječanstvo, knjigu i literarnost.

»Da. Samo sam tu mogao odahnuti, gdje imponira istina i čovjek - gdje je i fiksa ideja činjenica, zvijer u ljudskoj prilici, čovjek i uvjerena laž istina... gdje je negacija fakta, čovjeka, života i istine i fakat i čovjek i život i istina... Tu samo; gdje je to sve stupanj za - temperaturu...«

Kako je one večeri bilo sve vedro! I moje misli i nebo i ista tmina, u koju se stadoše topiti kruti obrisi gora i grad. Zakoračih. »Drugi imadu onako oživjeti za mene, kako ja pisati za druge.« Ne znam, kako da izrazim dobrodušnost pogleda i dojmova, što me večeras obuzimahu. Čini mi se, da se sve to najbolje odrazuje u jasnom toku mojih misli, koje uticahu u jedno veliko, beskrajno i isto tako jasno more zadovoljstva, umirnosti i sreće.

»Ne tako. Ja sam izvan fakta i bez akta t. j. izvan života i bez društva. Mogao bih zato krenuti na večeru... Ne, sutra je nedjelja. Ići ću u galeriju slika za posljednji put... Prekosutra odlazim u Milan... Moram se još uvjeriti, da li lica fra Bartolomejevih slika čine uistinu dojam onoga fratra u Zolinom romanu »Il fallo dell'abate Mouret«, onoga župnika u Maupassantovom »Une vie« i onoga u Mirbeauovom »L'Abbé Jules«. T. j. gestama ovih »asketa« pristaju boje fra Bartolomejevih svetaca: ona zemljana, brutalna, oparena lica s velikim obrvama i jakim ličnim kostima... Raffaellove su Madone uistinu djevice i majke... Murillove su u licu asimetrične, ali imadu crne podočnjake, što dokazuje, da su bolje - žene... Murillovu bih Madonu volio imati za gazdaricu od Sartovih, jer su ove bliže Rafaellovim... U Murillovih bih se još radije kostirao.... One su ostale previše majke... pa i Correggiove, ma da obaraju poglede... Spagnoletto je stvoren, da slika martire i da kvari apetit... a bijele i prozirne Lippijeve i Boticellijeve žene sjećaju na Japanke, jer se za ove pripovijeda, da se kupaju u prisuću muškaraca... Ove bi bile dobre za konobarice... Svejedno, ja bih međuto sada večerao... A ako danas pođem na večeru, sutra ne ću moći na objed.«

I opet mi sve dozlogrdi. Bilo mi je kao kad mi najljepša misao pobrka nešto, što nije misaonim tokom nimalo u savezu: muha, gazdarica ili propuh. Raspoloženost, vedrina i jedrina mojega intelekta naoblačila se, grešpala i mračila sada svim onim, što me jedamput zanašaše, rasplamsavaše i jačaše: bolest, patnja, gladovanje - seksualnost, oponiranje i opijanje: sve ovo materijalno i moralno udovoljenje najprimitivnijim zahtjevima ljudskog bitisanja. Bolest, patnja i gladovanje - neudovoljenost i oskudijevanje skladaše se valjda uime one »vage« s opijanjem, oponiranjem i perverzitetom - prebujalosti, suviškom i »prejedenosti« povlačeći me u prošlost, osjećaje, život i fakta... I iz jednog i drugog izvlačio sam u najgrčoj, najodurnijoj i najporaznijoj slici: seksus i alkohol...

Sve je to bilo kao neumirovljenje onoga, što je zrelo za penziju i nesposobno za službu... Jer moj je intelekat potrebovao s jedne strane zdravlje i sitost - s druge svijest i treznoću... T. j. ja sam potrebovao jedan mozak sa punim trbuhom i puni trbuh s dobrom cigaretom.

Ne znam. Moje se biće stade s temelja mijenjati, izvraćati, revolucionirati; ja se najposlije oslobodih i posljednje dogme: života samoga kao dogodovština, iskustvo, borba i osjećaj. I ja sam potpunoma napustio afirmaciju moga individualizma u mome životu... Stao sam živjeti kao filistar, ili bar nastojao živjeti. Uobičajnost i jednostavnost i nehote istisne s mene sve one posebne, individualne oznake nošnje i ponašanja. Uživah gotovo u tome: biti jednak svim tim ljudima, s kojima me ništa ne veže i s kojima ništa ne dijelim i od kojih sam tako drukčiji, dalek i osebit. Ošišah se i nastojah uporno biti uredna života i odijevanja - odstraniti od sebe sve ono, što udara u oči i izaziva. Sveopća beskarakternost učini me skromnim, tihim i plahim; u debatama i prepirkama postah obziran, pristojan i uslužan; toleransa me obujmi dobrodušnošću, smješkanjem, i trbuh mi stane rasti. Ne izdržah polemike u četiri oka; držah se one: pametniji popušta - u životu, da izrabi glupana na papiru. Stadoh gubiti jednom riječi vanjske karakteristike svoga ja - postadoh beskarakteran: izgubih najprije za sebe život, onda stadoh gubiti sebe u životu.

Drugi se dan prošetah za posljednji put fiorentinskim galerijama: od

Bizantinaca preko Giotta, Tintoretta, Tiepola do Rubensa. Nije sada ideja tjerala ideje: ne gledah tu više spiritualizam, naturalizam i psihologiju; konstatovah samo, da spiritualizam idejni ima grublje, prostačkije i groteskнije forme od naturalizma... Ja sam gledao kako jednolične poze, iste fizionomije, izduljene ruke, uobljene obrve... kako forme ljudske ostaju u slikarstvu kroz stoljeća jednake i kako se ono malo pomalo oslobađa dogme, autoriteta i skolastike i - ruke postaju punije, prsti gibiviji, poze raznolikije, fizionomije bogatije: - kako u jednoj grupi Rubensovoj ima više heterogenosti, komplikacije, istine i individualizma, nego u starim raznim slikama raznih autora raznih stoljeća.

Na selu jedu svi istu hranu, posjećuju istu birtiju, crkvu i čitaonicu - misle, vjeruju i osjećaju prema hrani, birtiji i crkvi jednako, a u selu je socijalni život najmanje razvit - u gradu najviše, zato tu možeš udovoljiti radoznalosti želuca svježim voćem u zimi, onoj mozga religijom Behuanaca i onoj seksusa prilegom pederasta...

I strast me viđenja stade opet draškati, reskati, nervozirati. Grad! Grad! Gdje je život najsocijalniji i gdje je čovjek najindividualniji... Gdje su skupštine, kazališta, knjižnice, izložbe, muzeji, kinematografi... gdje moraš i možeš sve vidjeti... gdje jedna čaša ne dospije izvući drugu, jer jedno »viđenje« vuče drugo... Vječno gledati: sav se pretvoriti u umne, jedine, velike oči... gdje od samog gledanja ne dospiješ ni ljubiti ni mrziti ni plakati - ni osjećati ni živjeti... gdje je svaki pogled jedna misao, deset pogleda jedna ideja, a jedan dan gledanja - čitava knjiga! Činilo mi se, da u mene nije bilo nikada nostalgije za prošlošću, da nisam nikada bio vezan vezama osjećaja, ljubavi i intimiteta za ljude i da bih mogao uvijek gledati, samo gledati - bez riječi, bez umora, bez uzdaha, bez suza... Osjećao sam, da sam u čovječanstvu, jer pokraj mene nije bilo čovjeka... I opet se prođoh galerijama; žurno, lako, bez umora... Promatrah publiku.

... To je Englez; gleda samo slike označene u vodiču sa zvjezdicama; on je možda i došao radi te jedine slike iz Londona... To je Nijemac: gleda sve istom točnošću i pomnjom: i on je možda došao samo radi nekih slika, ali kad je već tu, hoće da vidi sve... To je Francuz: gleda tu i tamo, kao da *ga* i slike i publika gledaju; nema vodiča... gleda i

zastaje i smiješi se kao da mu je koja duhovita opaska na jeziku ili kao da otkriva tu duhovitost na slici... To je Talijanac: gleda u mene, jer je ostalo već vidio i misli: »A zašto si ti došao? Ti zacijelo nisi došao k nama da vidiš i da kupiš sliku, nego da ih prodaš... Vidi se: mora da si sam slikar... Tako si mizerabilan!«

A ja sam baš i gledao slike bez mrve artizma: kao amateur ili učenjak... Ali od toga svega ne bijaše na meni ništa... Siromaštvo me je učinilo - artistom.

Osjetih neugodnost, zbunjenost i postidnost. I u tom momentu bilo bi mi teško priznati, da nisam artista, ali da jesam Hrvat. Činilo mi se, da bi to priznanje poništilo i ponizilo i mene i Hrvate - da sin engleskog naroda može s ponosom reći: »Ja sam Englez« pa makar ima šuplje pantalone i glavu, a da ja ne bih smio reći: »Ja sam Hrvat«, pa mi tek popucao potplat i upoznao tek šest literatura i zemalja... Propali barun i miljarder paradirat će uvijek svojim propalim bogatstvom i položajem u društvu više od obogaćenoga plebejca. A ako ko i polaska u lice plebejcu, polaskat će radi novaca i koristoljublja, da mu se iza plećiju prezirno i sažalno naruga... Ali propalom barunu laskat će svaki iz pošte, jer mu radi novaca i onako laskati ne može... radi pošte ili titula, za koje će platiti... Ali ko da uz najveću svotu kupi tituluš: »plebejac«.

Izađoh i uđoh u drugu. Ne pođoh na objed. Odlučih otići na večeru i spojiti zaručak, objed, večeru i drugi objed, jer sam sutra imao ionako putovati. Posla nisam imao. Dođoh kući, napih se vode, zavalih na stolac i zapuših.

Duvan je bio istisnuo alkohol i seksus; točnije: podredio alkohol, a istisnuo seksus. I zamislih se u evoluciju pušenja, zašto sam postao pušač i zašto sam se svezao s cigaretom i uzeo nju kao jedinu pratilicu, druga i utjehu u životu. Možda će se kome pričniti fraza, ali u tom momentu u mene nema ništa od poze, afektacije i izvještačenosti. Tako sam dalek od prirode i - prirodan; tako

istančan i jednostavan; tako osjetljiv i bez osjećaja.

Pišem to na obali mora, ljeti, pred podne. Nebo je posipano praškom oblaka, istanjenih, splasnutih; nema naoblake i nema šunca; ono svijetli i grije kroz paučinastu bijelu krmelj oblaka. Glasaju se ptice, marva, ljudi - ali more je nijemo ko nebo, ko uleđeni plinovi i tekućine... Danas dozivam u pamet ono poslije podne, kad je sunce bilo izvuklo sve iz kuće i ja sam jedini možda bio živ i budan i... mrtav u velikoj kućerini tamnih hodnika i tamnije vlage.

- Počeo sam pušiti, jer sam vidio da puše i drugi i da drugi vide, da pušim i ja. Pušio i ne utezao; pušio na šetnji radije no kod kuće. U samome pušenju ne uživah ništa; držao sam više cigaretu u rukama negoli u ustima; nosio sa sobom paket duvana, kako se nosi kravata, duga kosa i štap. Bješe to u doba kicošenja, uličnjaštva i vikaštva. Počeo sam onako i rad onoga pušiti, radi čega počeh piti i ljubiti. Onda sam stao nuđati bludnice duvanom, pripaljivati na cesti od nepoznatih ličnosti; frkati u društvu radi društva; uživati alkohol u zadimljenim lokalima; bacati cigaretu za cigaretom, kako se vrti štap i - u debatama nemajući još spremnog odgovora pušenjem herojski zatajavati pauzu od nespretnosti, neprilike i neznanja. Netko se naime domišlja odgovoru češajući se za glavu ili otirući nos, raskašljavajući se i pljujući. Ja sam opazio, da pušenje raskašljava... Prsti se priučiše na frkanje, nozdrve na škakljanje; truniti pepeo i utezati dimove postade nešto kao srkanje crne kave, zafrkavanje brkova, čitanje novina i čačkanje zubi. I odmah postavši nešto kao ovo - nisam mogao bez pušenja ni piti ni razgovarati ni čitati... Pušenje je bilo pratnja, podređenost i nuzgrednost. Tek kasnije stade se kao umjetnosti odjeljivati i živjeti o sebi... Ja sam stao pušiti za pauze i radi pauze: iza jela, iza čitanja, iza pisanja i iza šetnje... Ono nije više bilo luksus, začin i suvišno, nego nužda, probava i počin: kao nedjelja u tjednu, Marko u umnom rabotanju, kao pauza u radnome danu, satu, minuti... I dolazile su kod pisanja pauze nakon svake desete stranice pa desetog retka pa desete riječi pa... i svake riječi... Kako se sporo piše i brzo misli!

I sad mi se stadoše ukazivati svi oni mjeseci rada, studija i žurbe. I noći tu i tamo, s besanicom, i besanica s pogledima otprtim, velikim, zastrašnim: jame pogleda u jamu mraka. A ipak, kroz sve se to

vrijeme kretah među ljudima, slušah štropot mašina i gledah izmjenjivanje slova, stranica, knjiga, sižeja, ideja, teorija... Čitao sam brzo; mislio još brže: valjalo je bilježiti i čitanje i misli; a kad bih sio da pišem, valjalo je sustavljati misao, da ne satre ispod sebe slabunjavu ruku... Valjalo je vrlo mnogo - pauzirati... Tu se sjetih dviju trica, dviju dogodovština:

Jedamput sam imao - diarreu. Zadobio sam se je bio, jer nisam pošao od sebe, kad mi se je išlo; a nisam pošao, jer sam putovao željeznicom u 3. razredu, gdje nema zahoda. A izaći napolje kod pojedinih postaja, to je pogibeljno, pogotovo kad te progoni fobija zakašnjenja. Tako ja ne udovoljih jednoj prirodnoj potrebi, a ovaka askeza dovodi do perverziteta. Naravno - najprije je došla *stitichezza*, a onda tek i opet naravno - lijavica. Šta je pak to za nervozna čovjeka, kojega proganja fobija zakašnjenja, lako je shvatiti. Bojiš se izaći napolje; bojiš se skinuti i leći i usnuti; bojiš se odahnuti odostrag, kihnuti, pušiti i jesti. I najzdravija se i najsolidnija hrana izvraća i samo osjećaš razvrat otpadaka. Bojiš se jednom riječi zime i topline, sladoleda i punča, prehlade i upale. Misliš: kako bi to bilo sada ugodno otići u šumu, čitati novine i promatrati majmune, papige, djecu, dadilje i nedavno dovedenoga tigra. I kolikogod se to pričini ugodnim, tako se ono, što bi moglo doći, pričinja neugodnim. Moglo bi doći štošta: muke, tjeralica, iznenađenje - strah ljudi, ulice, trga i svijetla: sve fobije dana i svijeta i...

Ja pođoh. Izađoh i bijah zadovoljan. Oćutih se isušenim i izažetim. Popodne pođoh u šumu. »Za svaki slučaj, rekoh, imam novaca. Za svaki slučaj, rekoh, ima javni zahod... Za svaki slučaj, rekoh, uzet ću Carduccija. Možda se vratim odmah; možda se zadržim; u najgorem slučaju sjest ću na onu klupu, koja je najbliža zahodu...«

Ja sam se stao žuriti, da dođem što prije do šume i do dotične klupe. Na pô me puta stane proganjati ista fobija zakašnjenja: usopih se i uznojih iznova. »Na pô sam puta, kuda ću? Naprijed ili natrag?!«

Pođoh naprijed žurno, uzbrdo, azmatički. Sjetih se, da sam negdje vidio mule upregnute za krcata kolica, naježurene, olupljenih hrptova, a povrh njih vitlanje bičeva, psovaka i prašine. »Hijo! Hijo! Hijo!« A mule se upiru o kamen, glava im visi, pada i poniče, samo se dižu pleća, bičevi, psovke i prašina... Kakovo je za njih sunce, ljudi i život? Što znači za njih dan, koji ih muči svjetlošću, bukom i radom? »Ko je mrtvac u tome životu? Koji se ubijaju? Ko umire za koga? Jesam li ja otprtih očiju u agoniji ili dan?«

Zrak nalik na prašinu, prašina nalik na zasićenost atmosfere razlitog željeza - stade mi padati na tjeme i upijati se u pore, pa tad skrućivati u tupe, olovne, zarđale šipke... Na prstima nožnim osjetih istu onakvu bol kako osjetiš, kad ti se žbica zabije u nokat ili kad suviše odrežeš nokte. Mene nije tjerala nužda, nego strah, da me ne bi poćerala nužda. »Šta bi bilo, da ne dospijem? Da zakasnim? To jest, da ono dođe prerano, a ja prekasno?« U šumi odahnuh. Sjetih se djetinjstva. Stanovah van grada; majka mi je branila ići u školske zahode - radi čistoće; ja nisam u nje zalazio radi poslušnosti; na cesti me je jedamput tako uhvatilo i nisam htio ići na stran - radi pristojnosti. Uime čistoće, posluha i pristojnosti usrah se u hlače. Eto do čega vodi preveliki mar za čistoćom i pristojnošću i strah nečistoće.

Ali zatomih suvišne misli. Uzeh Carduccija i stadoh čitati »Odi barbare« u sjeni vitkog stabalja, s kojeg se je odbijalo svijetlo i toplina. Spavalo mi se. Stranice Carduccijevih pjesama šuškahu ko lišće stabalja; osjećah trbušasti, pretrpani umor; tek čujno, zapravo zamišljeno cvičanje zemlje, zraka i zeleni, kao škripa vozova krcatih sijena umorno uspavljivaše ušesa i oči. Prošle noći nisam spavao ništa. Pred jutro usnuh slatko, pošto udovoljih jednoj potrebi. Ovako se slatko spava samo onda, pošto udovoljiš i drugoj potrebi - seksualnoj. U šumi ne bijaše nikoga. Sve one zvijeri i ptice za rešetkama šućahu, makar je bilo i papiga. Kroz granje pogledah još jedamput poluotprtim očima jezero. Očima mi se prelila ravna, naježurana površina i jedan zamah vjetra i lišća zašaptao u uho riječ, koja se sluša zatvorenih očiju ko miris. Zadrijemah. Nedugo iza toga, u polusnu, stadoh osjećati bol, kao da gazim po svojem trbuhu nogama, kroz koje se provukoše one zarđale šipke. Otvorih oči od

boli. Sad sam tek stao osjećati u trbuhu mjehur, koji se napinje i pukne, i kako te pati napinjanje, tako te blaži pucanje. Pođoh u zahod. Odlučih riješiti sve s deset filira. Ali novac potroših i ne riješih ništa. Nije išlo. Stadoh se svijati; pričini mi se, da sam preko trbuha razrezan napola i onda sašit nekakim konopcem, kojim se vežu kobasice i suhomesnata roba.

»Vidiš, da sam imao novaca i pošao u drugu klasu, ne bih se bio ovako ruinirao. Ne ići, kad ti se ide, to je kao ne pjevati, kad ti se pjeva. Kad je ono bio Marko, htjelo mi se pisati pjesme i nisam mogao pisati pored njega... Nakupilo mi se toliko toga... Toliko puta pokušah pisati i sve je izilazilo vodeno, bez smrada, masti i krupnoće.«

Postajaše mi lakše. Sjedio sam već dugo. »Šta će misliti čuvar?« Pobojah se, da će udariti na vrata, bojeći se, da sam zaspao ili počinio samoubojstvo.

»Vidiš, rekoh opet, da nisam imao novaca, bio bih ostao kod kuće ili ne bih tako uludo bez prave potrebe bacio deseticu.«

Osjetih suho u očima i onaku nategu, kako osjetiš u noći, kad nenadano upališ lampu. Izađoh na sunce i istu nategu osjetih u nogama, mozgu i plećima. Ogledah se uokolo; nekoliko došljaka stade me svojim nijemim pojavama umarati, ko refleks sunca sa stakla i komarac, što te oblijetava i ti uporno paziš, da te se ne dotakne. Čemu da prispodobim raspoloženje onih satova?

Noge mi oteščaše kao kad zaspiš ne skinuvši cipela; i glava kao da je visjela poput noga, a šešir ko da je bio cipela, ne viksana, izgrizena od prašine, popucala na suncu. Misli, što mi dolažahu na um postadoše nešto nalik nožnim prstima sa suviše izrezanim noktima i reko bih: nije sad glava patila od misli, nego misli od glave: glava je bila ko žbica zarinuta u nokat.

Sad sam se naime žurio kući. Nakon nekoliko me minuta stade tjerati. Nekoliko mi puta nabrekoše grčevi i popuknuše. »Sad će!« mislio sam. I dok me je bol sustavljala, strah me je stao goniti; na mjestima bih se svinuo ko upitnik bez točke. »A sve bi bilo tako jednostavno: odahnuti!« I odmah bih se prepao, da ću uistinu

odahnuti, ubiti bol, riješiti sve - kako se ne smije riješiti...

Sunce, dan i svijetlo uprepasti me, izblijedi, zarumeni. Sve bijaše ko strah i muka u snu, što se rješava budnošću, javom i zbiljom. »Prenuti se - i naći se u mraku, noći i tami...«

Za mnom je ostajala šuma; ulazio sam u ulice, vrevu, ljude, kočije i tramvaj. Sav život grada stade se o zapadu zgrtati, komešati, bučiti... Prođoh kroz vrevu i pričini mi se, da je to jedna ogromna pješčara, ispaljena od sunca i bez vode... da je sve to, što se pomiče jedna žedna karavana, koju čeka smrt i gavrani... I odmah mi stadoše svi smetati; njihova usta doimahu me se ko rasporeni kujini trbusi... Želudac me je bolio, prolaznici me dirahu i kako sam se ja žurio, pričini mi se, da se oni tek pomiču i ne miču nikuda, da su to sve komadi elektrizovane jedne zgažene žabe na isušenoj močvari... Čovjek mi se oduri; zamrzih ga. Primijetih nekoliko crvenih lica i odmah pomislih na groznicu i lica izjedena od komaraca.

»A oni su i lice i komarci... Sami sebe grizu, nakaze i glorificiraju...« Ili: »nije li to smeće; nije li naš planet smetište svemira? Pljuvačka? Zahod?«... Uhvati me trenutačna želja riješiti sve... Ali to je zapravo bio mjehur pukao i bol načas popustila. Žurio sam se; oglupljen stadoh gledati izloge; nesabranost me razbadri i ublaži; stadoh brojiti prozore kuća kao da idem na prvi ljubavni sastanak. Zločin i vješala...

»Kad sam bio dijete, sjetih se, i žurio se ovako radi ovoga, zavjetovao bih se s nekoliko krunica i molio: Ako sretno do zahoda... Ako... ako... ovršit ću zavjet... Oče naš, koji jesi... I to mi je pomagalo: Vjera! Zašto nema više boga i vjere...« Opet me stade tjerati: »Zašto nema boga! Zašto!« pitah u ekstazi i ujedno psovah ljudima - boga. I ne znam, što evocirah s više strasti, topline i srdžbe. Poželjeh trešnju. »Da se sruše ove četverokatnice na sve ove šešire, cilindre i konje! Da veliki strah rastjera svu tu gomilu ili slijepi za pločnik!...«

Zadnji mi se traci sunca pričiniše bojadisane sjedine. Prokleh tramvaj, prodavače novina i štampu - sve ono, što smeta prometu: promet sâm! Nije više bilo u mene straha, fobije, svijetla, ljudi i ulica. Mržnja me stade na mahove uvijavati; pričini mi se, da mi stištu prste inkvizitorno, da priznam grijehe i boga, da svaki stisak izaziva

priznanje i boga i grijeha - i da samo za pauza mogu poželjeti trešnju, koja će zakopati ljude, štampu i elektriku ili orkan, koji će pročistiti jedno smetište smeća, blata i smrada... Sve mi se oduri, omrznu, iznakazi. Stao sam trčati, znojiti se, blijediti i rumeniti... »Tu je oluja, pučina i dno... Tamo utočište, kraljica mora... javni zahod!«

I kad najposlije dospjeh na vrijeme odahnuti na doličnome mjestu ko da s mene popadaše sve dogme, bacili i verige. Izađoh. Sve je mirisalo, sve je listalo, sve je cvjetalo... Proljet fizionomija, kočija, sumraka... Pričini mi se, da je to dan, svijetlo, život - ko da sam ja uskrsnuo iz groba i ko da je zemlja iskrsnula od mrtvih.

»Kako je divan električni tramvaj, ulice, ljudi, štampa! Kako je divan promet i kako su divni javni zahodi!

Nisam se nikada opio kroz sve to vrijeme, ma da sam i pio sâm. Nisam suviše ni jeo. Nekoliko bih dana jeo vrlo oskudno, da se onda mogu s uštođenim novcem najesti do sita pa i - prejesti! S jedenjem se je stalo zbivati ono, što prije s pijenjem. Ne bih naime po tjedne okusio vina, da se tad mogu napiti i opiti. Ali i jelo i pijenje stade se tu evolucionirati kao sve ostalo: ja sam prestao piti da se opijem; pio sam da uživam - zato sam pio samo dobra vina - i da upoznam talijansku vinsku produkciju - zato sam nastojao u provinciji pojedinoj piti dotična vina i to što više vrsti.

Okusni živci postadoše vrlo osjetljivi. Opazio sam, da se piva pije na čaše, vino na gutljaje, liker na kapi: da između jedne čaše piva i druge pristaje cigareta, između čaša vina meso, između čašica likera cigareta i slatkiši. Piva se pije najslađe iza paprikaša, lumpacije i natašte, t. j. prije objeda i prilega. Vino iza riba, slanine i šetnje: t. j. prije cigarete i spavanja. Piva je humoristična, vino duhovito: zato piva tjera više na smijeh i na stran, vino na pjevanje i nazdravicu i posmijeh. Piva bi bila za razgovor bolja od vina, jer podnaša pušenje; ali vino je podesnije, jer se polaganije pije. Piva bi bila za nervoznije ljude, jer se naglo i brže kapi, ali zapravo je vino bolje, jer

se jedne čaše dotičeš više puta. Uostalom: pio sam rado jedno i drugo, ali budući da sam bio u Italiji, pio sam vino i mislio na Francusku i likere, na Njemačku i pivu, na Rusiju i rakiju i sjećao se Hrvatske i šljivovice.

Ja sam tako postajao sve istančaniji, rafiniraniji, osjetljiviji. Prije sam mogao podnašati svakako igranje i pjevanje, samo da je bila melodija, ona, koju sam žeđao; pjevao u društvu neskladno, bez sluha, samo da se pjeva, rida i pije. Sada je loše pjevanje stalo djelovati kao loše vino. Ja sam počeo jesti manje, rjeđe i obilnije - i svestranije: obilazio sam birtije, restauracije i pučke kuhinje, da vidim i upoznam. Ali kako bih vidio i upoznao, pristajao sam odlučno uz restauracije. Razvijajući okusne živce i dolazeći do uvjerenja, da između čaša vina pristaje masna i krepka hrana, iza hrane čaša vina, iza vina cigareta; da naime cigareta po svojoj naravi, položaju i vrijednosti pristaje na puni želudac i logično na čašu vina - stadoh lumpati trijezan. Osjećaje je nadomjestila osjetljivost, fanatizam, toleransa, kuburluk, filistarstvo i pijače - žderača.

Pošao bih na večeru nedjeljom ili subotom, kad bih odložio i svršio koji određeni posao, ostavio koji grad, pregledao galerije ili poslušao kojeg glumca. Prije jela ispio bih čašu vode; onda riža i čaša vina, pečenka i dvije čaše, sprženе ribe i tri čaše; onda bih zapušio i nastavio: sir, voće i dvije čaše, pa uzastopce tri cigarete... Ništa nije tako ugodno, melankolično i sjetno kao kad puni trbusi zapuše i poluskloplјene oči od sitosti gledaju dimove, a želucem se prelijeva dim za dimom ko sutonsko svijetlo svemirom i morem... Ima u tim momentima nešto modrikasta, siva, zibajuća; boje neodređene, prelazne, sanljive.... Blijeda sjeta nigdje ne pristaje ljepše i skladnije no na sitim, punim i lijenim želucima... A onda bih se digao staračkі, dobrodušno i tolerantno i polazio polagano polagano na crnu kavu, s poluzatvorenim i malenim svinjskim i elefantskim očima. A na kavi bi prelazila ona sjeta u sve gušće dimove, u izmjenu cigareta, u skeptičnost i »generalnu amnestiju«... Nikoga tada ne osuđivah, svakoga uvažavah i osjećah dosadu, u kojoj se ogledavaš, s kojom se uzrujavaš, na kojoj se sanjkaš i s kojom se ziblješ i... veliš za sebe, da si preugodan, predobar i

preduhovit čovjek.

»Generalna amnestija« ponavljao bih tada sjećajući se davne pijane, drhtave noći, Nikšića i iste jedne »generalne amnestije«, koja je onda značila impotensu - oproštenje svima: smrt! A sada mamuran, trijezan i osjećah u toj amnestiji novi život, s novom potensom, preporodom i radom. Stadoh zamišljavati novele, drame, studije, putovanja, nove sižeje, gradove, zemlje, tehniku i stilistiku... Gledah jednog poetu, gdje umire od gladi i jednu poeziju, gdje umire od poroda... i novo jedno dijete, koje se oporavlja, jača i raste od sitosti, zdravlja i života.

»Nikoga ne mrziti, nikoga ne ljubiti - svakoga razumjeti«. »Da se nađem u društvu i udarim u razgovor, mogao bih slušati svakaki razgovor. O suši, nerodici, poeziji; o čudesima, filozofiji i općinskim izborima... Dapače! Podnio bih lakše glupi razgovor od lošega vina i loše glazbe; kod dobrog objeda dakako...«

S te pomisli postajah nasmijan. Promatrah fizionomije prolaznika i odilazeći nakrcan, oteščao, išao sam kroz svijet zibajući se nonšalantno. Kod svakog bih »bara« zastao, ispio punč i došav kući buljio dugo vremena u lampu, dim i zatvorene trepavice. Žderača me je opijala ko piva; ne, ko hodanje, napor i ejakulacija... Ali ja sam već jeo, kako sam i pio: da uživam i da upoznam; ali sam jeo i onako, kako nisam pio: da se opijem, zatučem, zaspim.

Moji popucani i pucajući živci baciše me pred dilemu: ili se opiti ili prejesti... i nehotice sam stao jesti onako, kako nervozni ljudi puše... jesti naime bez apetita onako, kako sam s apetitom stao - pušiti.

I eto zašto je sav taj mir, dobrodušnost i sjetna toleransa rijetka i rjeđa od žderača... Ja nisam manijak, vjernik, fanatik... ja sam fobik, skeptik, sumnjičav; ne velim »onaj me proganja« t. j. ne tvrdim da nešto postoji, što ne postoji - ja velim »bojim se, da ću zakasniti«, bojim se, da će se nešto dogoditi: što se može, ali ne mora dogoditi -

Ja počinjem bivati sve bliži povratku u domovinu; zove me brat i ujak. Radim grozničavo; čitam, učim, ekscerptiram kao da spremam putnu prtljagu. Skupljam sve, a ima toliko toga te odabirem samo ono, što je vrijedno i trajne vrijednosti... Kod čitanja se isključuju

knjige, kod studiranja predmeti, kod pića vina, kod hrane jela, kod kazališta glumci i sve bih htio i na ništa se ne mogu odlučiti: od sociologije se bacam na medicinu, od francuskog romana na ekonomiju, od astronomije na autostudij... Ništa temeljito, polagano i solidno...

Prolazim pokraj izloga kravata, knjiga, kruha, automobila, slika, sira, posuđa, odijela, vina... i u meni se s izlozima izmjenjuju razne želje uživanja i upoznavanja i radi siromaštva ostaje samo - upoznavanje... Zato ne trošim na odijela, posuđe, automobile: jer ovo se gleda i vidi. Ostaju knjige.

Imam nešto ušteđena novca. »Kupit ću knjigu«. Obilazim sve izloge, u biblioteci pregledavam sve knjige... I jedna knjiga stade drugu isključivati, dok se sve ne isključe i nakon nekoliko dana trčanja, gledanja, odabiranja, uzrujavanja, ja sam potrošio novac na kave, cigarete i objede... Istina: upoznao sam nekoliko autora, predmeta, knjižara; bibliografiju obiđoh svestrano - i talijansku i francusku i njemačku i englesku - prolistah djela i pregledah izloge i biblioteke... Bio sam odlučio u tuđini odabirati i kupovati, u domovini čitati i učiti... Ali onda ustanovih: »Nisam kupio ništa, jer su moderna i vrijedna djela skupa, a ja sam raspolagao s petokrunkom...« Uistinu nisam kupio, jer se nisam znao odlučiti; jer je svako rasuđivanje skepsa, a skepsa ubija odluku, što znači akciju i fakat... I onda od svega ostajaše površni pregled literature o dotičnim predmetima i nekoliko dubokih rezultata u autoanalizi. Kolikogod se puta bacih ušir, toliko puta padoh na dno... Tako ja demantovah zakone teže!

I ovako je to išlo dalje. Jedamput sam bio rekao: »Imam evo nešto suviše novaca. Ove su cipele ispod kritike; proderane su, što je za oči najgore, na koži; u stvari su još dobre, jer su potplati cijeli. Svejedno. Kupit ću cipele!« Ja sam htio spojiti jeftinoću, valjanost i modu. I stao sam trčati ulicama nekoliko večeri uzastopce, promatrati cipele na izlozima i prolaznicima, sravnjivati cijene, pomnjivo čitati novinske oglase i reklame, što se dijele na cesti. Umarao sam se, maštao i rasuđivao. »Imati jake i komotne cipele, t. j. moći komotno ispružiti nogu!... Ovako mi je neugodno: kad se na poliklinici raspružim na daski, mora da se to doima onih profesora i đaka, koji vide moju žlijezdu i cipele, kao da sam ispružio prosjački

- ruku... Kako siromaštvo ponizuje, siše i izrabljuje našu dušu i mozak više no tuđe kese i strpljivost... Poderane cipele udaraju u oči; uopće to je nešto nepodnošljiva i nezdrava: ako su cipele poderane, ne možeš imati ni čisti ovratnik, jer je to taki kontrast, koji mora udariti u oči... A ljudi onda misle: taj ima ne samo poderane cipele, nego i žuti ovratnik... To mora da je tek užasna mizerija, kad pravi tako žalosnu figuru!« O meni je ovratnik bio tako prljav, da sam ga morao zamijeniti s drugim. Eto, kako su nove cipele postajale upravo neophodno nužne.

I ja sam se bio tako uputio u »pitanje« cipela, te je trebalo samo birati. Ali prosuđivanjem stade jedan razlog isključivati drugi, dok se ne stadoše isključivati i cipele i - ja sam najposlije izmoren i razrovan kupio one cipele, koje nisam ni u snu mislio kupiti. Te su cipele bile upravo užasno skupe uzevši u obzir, da je forma bila šegrtska i prosta i da potplati otpadoše za petnaest dana... I ja sam samo mogao konstatovati, da imam dva para cipela, jedne s poderanom kožom, druge s ispalim potplatima; da sam potrošio u ludo novac i da sam upoznao vrlo dobro i forme i kvalitete i cijene i tvornice i modu cipela...

Strast je upoznavanja isključila onu - uživanja.

Tako bih se odlučivao kupiti uru... šešir... odijelo... automobil... i trčao, sravnjivao, čitao oglase, reklame, cjenike... dok uistinu ne bih imao kadgod ni za objed. Umišljao sam si, da sam milijunaš i da mogu kupiti: da prema tome moram gledati i upoznavati, da tad mogu izabrati... I strast upoznavanja ne bi više isključivala onu uživanja, jer je jedna uvjetovala, značila i uključivala drugu.

Tako sam ja polazeći u šir dolazio na dno: iza izloga, biblioteka, popisa i cjenika svraćao oči na sebe i uvjeravah se s dana u dan, da postajem i da jesam već drugi: da razni pribrojnici moraju dati i razne zbrojeve.

Ja sam još uvijek sjedio. Onda uzeh pero i zabilježih gotovo

stenografski u svojoj bilježnici:

Kusltiunkat (šdinoa,dsovmijoevt)ina)
seksualna ainpeosteztieziijja
osjećtjljivost
upiozvzanjevanje
apkatsiivvnnoosstt uu -osjećajima
fohleartainzsamu u-idejama
bfaekztaf akktžaivoržtiu,vjoetru,sjeproadsajeđtuijpeerdbullija
svlaugga, rtvrekdotća, dmuagglan,aklkoohrulnost
bujnost, meso -
ko bdjjeennjjee uuzz ččaššuu vviinnaa,, ppijano - t.j. izgubiti noću svijest i besanjstici
autrtoejanaliza
ljsudina
fmoabnijija
+ istančani nervi

= pseihroza

I odmah sam bacio pero. Uvidio sam, da bih mogao još dodavati pribrojnike i da bi zbroj rastao za - ništice... Mračilo se. Kućerina je bila zacijelo prazna; ja sam jedini bio u njoj i osjetih osamljenost, sušu i krcanje kao da presušiše suze i krv... Samo mi ruke bijahu znojne i hladne... A sumrak osjećah na ušesima, nozdrvama i očima. One hladne, pomodrjele boje sutona i sobe, u koju ne dopire sunce i s koje se ne vide nebesa, pričiniše mi se ko podočnjaci jedne velike besanice bez prilega, boli, bez plača, teturanja bez pjanstva. I onda odmah - ko da sam ja bio ti podočnjaci na suhoj, isprljanoj atmosferi.

Pokušah izaći, ali se nijesam mogao pridići. Nenadano me uhvati uzrujanost, neduh i srsenje kao ono jedamput na suncu i ostah ovako zavaljen... I ovo me ležanje umori kao hodanje. Ja sam odsele često znao sjediti komotno i umarati se, zapuhavati i znojiti kao od žurbe, trčanja i uzbrdice.

»Ruke hladne i znojne... Zašto se zapuhavam od sjedenja kao od

hoda?« Opet se pokušah dići, ali sam znao, da se pridići ne ću moći, da je moj organizam razrezan na komade, komadiće komada, atome, i da je sve to povezano koncem, a ne živom energijom i da je zato nemoguće uspraviti se, krenuti i htjeti.

»Što mi ostaje?«

Preda mnom izmicahu u neodređenim potezima i bojama ljudi, životi i fakta... I ovi bijahu zapuhani u bijegu kao ja u mirovanju. Gledah se sâm, ostavljen, odbjegnut, i pomislih na trešnju, propadanje, ništavilo. »Nijesam li bacio bombu u hram ljudski, koji bijaše već prazan i ja ostah jedini posut ruševinama?«

»Što mi ostaje?«

Pogledah na svoj rukopis. I tu bijahu slova i riječi, ali slova ne bijahu povezana organski, čvrsto; bijahu naherena, neravna, razbacana, i rečenice bijahu isto tako nepotpune: manjkahu tu i tamo riječi, prelaz, stilistika. »Pisat ću brojevima. Ostaju mi brojevi. To je tako suha, poslovna stilistika; bez bujnosti, frazeologije, naprave... Formule... bez interpunkcija... Brojke!«

Sjetih se svojih pjesama, zamišljenih u orgijama i pisanih u mamurluku, kad su bile pune oči, grudi, glava, želudac... kad sam imao duboke snove i vlažna bdijenja. Mlake i glib. I kako bih zagazio u blato, tako se zamućivaše voda i propadahu noge. Bila je to jedna baruština, u kojoj se kote komarci, bacili, žabe i zmije... A sada je ta močvara bila presušena, prazna, tvrda i sprženа... Tako se suše močvare i onud nastaju plodne poljane. Ali usjevi trebaju kiše...

»A ja?«

Odlučih izaći, ali se ne makoh. Postajah sve uzrujaniji i umorniji i nemirniji. Valjalo se dići, pomaći, rašetati i - umiriti. I najedamput žurno, strmoglavce, pođoh na šetnju. Prođoh kroz svijet i ko da zaredah mrtvačnicom kroz secirana tjelesa. Pođoh na obalu rijeke. Ko mrtvac, što ustaje iz groba. Ko ponoćna šetnja kostura.

»Što mi ostaje? I ko je živ? Ja ili oni? Ja sam kostur, dakako. Ali oni su za seciranje... sad ili mrtvi ljudi ili žive živine... Bijedne fraze, bijedni frazeru!«

Iščekivah noć. Sjedoh na kamen.

»Šta mi ostaje?« ponovih nekoliko puta i ta mi jednaka pitanja zadavahu takvu muku kao kad se ne možeš sjetiti kojeg imena ili ličnosti i bez prekida ih dozivaš i zamišljaš. A onda najedamput odahnuh kao da mi je to ime uzalud dozivane ličnosti netko rekao i izađoh iz jedne slučajne, nimalo duševno uvjetovane situacije.

»Šta mi ostaje? - Literatura.«

»To jest... to jest.« Išao sam na večeru; sutra sam imao putovati u Milan, za nekoliko tjedana u domovinu.

»To jest... to jest... sad bih se mogao i zaljubiti ko gimnazijalac, kad bih htio opisati gimnazijalsku ljubav... Mogao bih se i zaručiti i u crkvi vjenčati, kad bi mi bilo do toga, da opišem odnošaj muža i žene, što je literatura uostalom već obradila, izrabila i zaradila... Ma sve bih mogao! Poživjeti, eto! Poživjeti! I - upoznavati dalje - sebe! Danas drukčije pijem no nedavno još... Možda bih i drukčije živio, da poživim... Da uđem u kontakt s ljudima, u osjećaje, kao nekada, možda bih postao u tom životu onaj, koji sam bio, ali bih u tome životu vidio, čuo i opazio ono, čega ne vidjeh, ne čuh i ne zapazih... Vidjeti, čuti i zapažati kao sada i - osjećati kao prije... Biti osjećajan, i osjetljiv...« Ali ja sam slutio, da se ne ću zaljubiti, makar bih mogao...

Znao sam dapače, da bih mogao daleko više; da bih mogao primjerice u izjavi jednog opozicionalnog novinara, koji je rekao, kad je opozicija došla na vladu: »Sada nemaš volje ni pisati ni govoriti, jer moraš da hvališ; a mi smo se bili naučili na progone i grđenje...« da bih naime u tome mogao vidjeti formulu jednog ropskog naroda, koji je protiv vlade, jer vlada - i poeziju jednog ponosnog roba, koji je opjevao psovke, jer okovani, zatvoreni i sputani psuje, dok su okovi jači od mišica...

Uopće: ja sam ulazio, da sam htio, u život slobodan, bez veriga i teorija... Bio bih mogao jesti iz jedne zdjele sa detektivima, kucati se s vladarima i nuđati šnjofancem kanonike... Da sam htio... Mogao sam život učiniti knjigom, kako sam mogao knjigu učiniti živ tom.

»Sve bih mogao... Jedamput sam bio pao s konja na magarca; onda sam se stao naduvati ko žaba, da postanem kao bik... Sada bih pak

mogao napraviti od muhe - vola.«

Ali u tome me ugodnome raspoloženju stade hvatati slutnja, da ne ću moći ni dospjeti, da ću naime od romana napraviti stranicu, od knjige život, od jednoga vola tisuću muha i - od jednoga drhtaja milion trzavica.

I prvi put rekoh očajno, skrušeno i uvjereno:

- Pomozi, cigareto!

***

Ja sam u domovini. Tu mogu lakše laskati gospođicama, jer govorim najbolje hrvatski. A ova je gospođa. Ide u selo i ja idem u selo. Išla bi u velegrad i ja bih išao u velegrad. Ima, veli, muža, s kojim je rastavljena. I ja imam, velim, ženu, koja je umrla. Uopće, slažemo se. Ja sam pristojno odjeven, samo cipele, kako da kažem, nisu pristojne, makar su skromne. Ali ja se zanašam, laskam, nuđam joj svoje društvo za pratnju, za uslugu, za poslugu... Žena je inače vrlo interesantna. Možda zato, što nije sasvijem lijepa. Svejedno. Ona sluša moje laske i obara oči. Kako me oduševljavaju moje laske, koje obaraju ženske oči! I kako me oduševljavaju oboreni ženski pogledi, koji slušaju moje laske. Ta sve je gotovo. Ona je fina, pristojna, uglađena gospođa, a ja sam gospodin. Sve je gotovo. Ona se stidi u neprilici od ushita... Za nekoliko se minuta uvjeravam, da je ona oborila pogled, jer joj je oko zapelo ne za moje momački nategnute hlače, nego cipele. Zbogom. Pomozi, cigareto!

To je birtija. Sami radnici. Sjedim s jednim za istim stolom. Razgovaram ga, a on govori preko volje. Moje ga naime pristojno odijelo vrijeđa. Ja bih najradije da mu turnem pod nos cipele. On neće da shvati, da je to jedino pristojno odijelo i da su to jedino nepristojne cipele, što imam: da moram biti poludemokrata, poluburžoa. I da bih se s buržoazijom mogao svezati kravatom i hlačama, ali da su za demokraciju moje noge. A ja sam gladan jezika i moja pojava hrani ljudske poglede. Do vraga. Pomozi, cigareto!

Došli smo u naš glavni grad. Časti me jedan znanac, koji ima ženu.

- Eto vidiš, psihoza i nervoza. T. j. kod psihoznih je bolesti melanholija ono, što hipohondrija kod nervoznih. Melanholik si umišlja, da je duševno bolestan, hipohondrik, da je tjelesno. Psihoze se rađaju, nevroze se obično stiču. Psihoza se ne zarađuje, dolazi kao religija, erekcija i idiotizam. Nevroze se stiču kao uvjerenje, znanje i sposobnost. T. j. ona je posljedica sticanja, napinjanja, prometa i rada. Grad, elektrika, novina, telegram i biblioteka. - Ja sam govorio, jer je plaćao on. Da sam plaćao ja (a ja bih bio platio, da sam imao) bio bi govorio - on. Možda bi mi i sâm priznao, da ne može udovoljavati žene i zamolio za malu uslugu.

Uostalom ja sam dolazio do uvjerenja, da... kad... ako... Ako trebaš knjigu, rekoh sto puta, kupi. Ako želiš imati novinu, plati. Kad trebaš intimnost, kupi. Ako je želiš imati, plati. Tako se kupuje i plaća ljubav, prijateljstvo i intimitet.

»In vino veritas«. Opiti sve ove znance, prolaznike i ličnosti, to znači: platiti, kupiti ono, što trebaš i želiš.

Jer najposlije, šta sam ja bez novaca? Bolesnik, koji se ne može liječiti; gladuš, koji se ne može nahraniti; bludnik, koji ne može dobiti... Izumitelj, koji ne može da eksperimentira. Izum i znanost, koja degenerira u stvaranje i poeziju.

Valja mijenjati odijelo, koje je usmrdilo tebe i koje si osmradio ti. Ali ne s odijelom, koje je osmradilo druge i koje usmrdiše drugi.

Kupi i plati.

Valja se liječiti, valja se nahraniti, valja živjeti. Ako si stolar stolarijom, ako si trgovac trgovinom, ako si literata - literaturom.

Eto, zašto ostajem psiholog. Jeftine se tragedije plaćaju grohotom: dakle tragikomedija. Inače sam dobre volje, ali nisam glupan.

Hrist je rekao: »Blago ljudima dobre volje i blago siromašnima duhom!« Je li se te dvije istine pobijaju ili dokazuju?

Isušili smo močvare, ali nemamo što saditi. Ili smo ih isušili, da onud naraste korov. A ako što i zasadimo, kako ćemo dovesti vodu, kad je za nas usahlo nebo i kad radi nas iscuriše suze.

Kupi i plati.

Kako da dođem radi studija do salona, ako sam literata? Lektirom. Kako da dođem do bolnice, ako sam literata? Bolešću. Kako da dođem do tamnice, ako sam literata? Zločinom. Kako da dođem do ludnice, ako sam literata? Ludošću. T. j. - - autoanalizom.

Eto, to je moj rođeni kraj. Stupam po prašini i gledam vrleti nad sobom s kojih otpuhnuše zemlju i vrleti pod sobom, gdje je presahla rijeka. Uspinjem se na najvišu hridinu i gledam na najdublje stijene. Bacam kamečke, jedan, dva tri... Gledam kamen, bacam kamen i samo se kamen oglasuje. I sunce je, kao da glavom udarih na ugrijani kamen, i mozak je, kao da sam se rukom primio vlastitog srca. A kada pogledam zelenilo, kao da mi je pijesak udario u oči... Bacam kamečke... Jedan, dva, tri... Sitni su i ne smrskavaju se. Kako bi bilo, da bacim veliki jedan kamen, trupinu jednu, samoga sebe?... Odskočih na protivnu stranu i pobjegoh. Prepao sam se samoubojstva, svoje vrtoglavice i svojega straha.

A ovo, tu, na ruci, napravlja se jedan tumor. Tuberkuloza kostiju, misli liječnik, ali mi ne kazuje svoje misli. Mala oteklina i velika trica. I to da pobije mene, moje rezultate, studije i mozak? Zar da se ja kanim velikih problema svijeta, života i svemira, ako nemam slučajno dva filira za cigarete?... Pa onamo je grad, Jelka... ujak... Julije...

I umrijeti samo tako - bez prijatelja? Bez ljubavi? Bez sakramenta - bez ijednog dima?

Radni je dan!

Trafike su otvorene!!

Hura!!!

U VIS

I po treći put ostavih domovinu i pođoh u inozemstvo. Niti sam žalio sve ono, što sam ostavljao, niti sam želio ono, čemu se približavah. Bio sam štono riječ »bez volje«. Fobija me zakašnjenja nije proganjala; zaboravnost me nije mučila; ni grad me se nije doimao ko mrtvac, koji je ostao otvorenih očiju. Otiđoh bez planova, bez želja, bez dojmova. Je li to bila totalna abulija: umor volje, dekadansa energije? Sjećam se palube (iste one palube), mora (istog onog mora), neba (istog onog neba) i noći (iste one noći). - Ali ja sam bio drugi.

Vožnja me uspavala; spavao sam slatko na drvu, sjedećke, na povjetarcu. A san nije bio dubok: ja sam u snu osjećao, da idemo.

... To more pljuska bokove parobroda; vjetar bugari; sav je grad pun tuge, crnine i drijemeža. I nebo spava. I oblaci... A more je zeleno; oblaci su sivi; nebo je modro; valovi bijeli i sve je svejedno - crno... Ni ja se evo ne mičem i svejedno idem... Spavam li? Mislim li?... Ovaj je parobrod ko zipka; ja ko dijete, a more ko majka... Jesam li živ? Vjetar bugari. Kuda idem i pošto? Oblaci spavaju... A ja se ni ne mičem, svejedno idem... Pred jutro izađoh na palubu. Kišilo je. More je ležalo mirno ko uspavano romonom kiše. Mutne, velike i mokre mrlje koso padahu na zemlju. Putnici izgledavahu Veneciju. Svi su šutjeli i gledali. I ja sam tako šutio i gledao. Bili smo jedan za drugoga što su i prolaznici na ulici, koji se gledaju, mimoilaze i šute - ko šetnja, u koju ideš da otpočineš i da utučeš vrijeme. Ljubopitnost i dosada stadoše se sada u meni po prvi puta nadopunjati ko ulično koketiranje, kraj svijeta i svijetla, bez stisaka i cjelova, vaskoliko u pogledu i smiješku.

Došav u luku nas četvorica pođosmo s gondolom na kolodvor: jedan Francuz, jedan Mađar, jedna Talijanka i ja. Talijanka nas je upozoravala na građevine s velikim uzdasima, zanosom i kretnjama.

Kišilo je vazda. Danilo se sporo. Zrak je bio pun sjete. Gledao sam u Talijanku i ja sam se smiješio. U gondoli, kraj palača, pocrnjelih na kiši ko od dima, ispod neba, mutnog i mamurnog, volio sam slušati alt nelijepe Talijanke, kako se sluša cvrkutanje ptičje za kišljivih

jutara. Oživljavao me: oživljavahu moje oči i uši. Francuz se je smiješio; on je govorio francuski. Mađar je nespretno gledao preda se; izmijenismo nekoliko riječi njemački. Oživljavao sam sve više. Ne misaono. Zvuci raznih jezika i izgledi raznih fizionomija zabavljahu moja ćutila. Ćutio sam miris vode i starine. Venecija je za kiše starija i manje lijepa. Jer nema zeleni. Ona je i dosadnija, jer nema blata. Svijetlo je njezina toaleta; sunce salonska oprava, a luna spavaća halja.

Pogledah u Talijanku: njezino postaralo i mlado lice bijaše izgrizeno ko od pudra. More ju je bilo oslabilo i uzelo ko najžešći ljubavnik.

Venecija, htio sam reći naglas, nema ni prašine ni pudra. Ali ne rekoh ni riječi; *nije mi se dalo*. Volio sam ovako šutjeti, gledati u smiješak Francuza, u izbuljenu pozu Mađara i u živahne kretnje nelijepe Talijanke, u njezine suhe prste i maleno, malo krivo tijelo, koje me se doimaše ko jogunica s naherenim šeširom. I ja sam se smiješio.

Ali što sam dulje sjedio, sve sam se manje osjećao komotnim. Počelo mi se pričinjati, da ne sjedim kako bi se moralo i stadoh izmjenjivati svaki čas položaj tijela. Tu valjda i primijetih po prvi put, da su moji udovi preveliki, neukusni i nespretni. I kako to spazih, pričini mi se i smiješak nenaravnim. I kao da sam se sve to vrijeme smješkao usiljeno, zabolješe me čeljusti. Opipah obraze i napipah suhu i postarjelu kožu. Pogledah u trošno odijelo i sav sebi sinuh u cijeloj svojoj mladosti tako trošan, suh i star. I nesabrano - prečuvši svoje suputnike i pregledavši palače - stadoh čistiti očale.

»Evo nas!« čuo sam usklik, ogledah se, i ništa ne razabrah. Besvijesno se lecnuh. Popostah tako bulјeći. I opet se lecnuh. Sve mutno, nejasno, zadušljivo.

»Ništa ne vidim. Gdje sam? Ko je uz mene? Kamo idem? Odakle dolazim?«

Ponovih ista pitanja kao ono na parobrodu i sva me uplašiše. Ne natakoh još očala. Prepustih se dojmu - »kratkovidnosti bez očala«. Kao da izgubih tlo ispod nogu; kao da me je opleo oblak i ponio onud, kud njega vjetar nosi... Kao list, istrgnut sa stabla... Kao

brodolomac.

»Što sam učinio? Što se je dogodilo?«

To je moglo potrajati nekoliko časaka. Ja ne natakoh još očala.

»Gdje je kopno, zemlja, domovina, kuća?« Trudio sam se, da shvatim smisao njihovih riječi; zaludu! Pokušah prostim okom razabrati okolinu; zaludu! Sjetih se samo, da ću morati izaći iz gondole, na kopno i u čas, na kratko, zabuni me čudesni osjećaj: kao da ću tek izašav iz gondole na kopno ostati na pučini - bez broda... Velika širina bijaše oko mene, siva ko mačje oko i mutna ko pogled umirućega; pusta, jednolična i beskrajna ko zrak, što ga udišemo i ko radosti, koje uživamo; i jednoglasna, bezvučna i nijema ko glas, koji ne čujemo, jer mu se priučismo ili jer nam je od njegove jakosti i neprekidnosti pukao bubnjić.

»Što sam učinio i što se je dogodilo?«

Oborih glavu. Natakoh očale. Zagledah se u cipele.

»Nikoga ne ljubim; nikoga ne mrzim; nemam ni strasti ni energije... Ništa ne mogu i ništa mi se ne da.«

Izađosmo, pozdravismo se i oprostismo. »Ja ću tek večeras u Torino«, rekoh Talijanki.

- Do vidova dakle! - I pružila mi ruku. Stisnu je čvrsto, zagledah joj se u oči i oboje se nasmiješismo. Pođoh na kavu, stisnuh se uz prozor i zapuših. Gledao sam u dimove, pepeo, svoje ispaljene ruke, mramor stola i pozorno iščekivah, da se čik utrne. Kad sam htio upaliti drugu žigicu, ne nađoh u džepu ni jedne više. Nisam mogao pušiti i osjetih, da nisam u domovini. »Na kavanskom stolu nema žigica; nisam u domovini!« Zamislih se. »Dakle ipak! Nisam više u domovini...« Ne osjetih dosada promjene, a želio sam je osjetiti. Niti sam dosada mislio, a želio sam se zamisliti. Ali nije se dalo. Zagledah se kroz stakla u vlažne kuće i tanašnu maglu. Zemlja se je pušila ko gorući komad drva, pošto si ga polio vodom. Na pločniku je koračala jedna žena omotana u veliki rubac kao naše primorke i opet mi je bilo kao da sam kod rođene kuće.

»Tu se ne da dugo sjediti kao u našim kavanama«, rekoh u sebi i

izađoh napolje. Uđoh u parobrod i stadoh se vozati po kanalu prisluškujući razgovorima. Ali smisla ne dohvatih. Ja sam slušao zvukove organa, riječi i naglaske. I gledao fizionomije, kretnje i nošnje. Izađoh iz parobroda i pođoh na trg. I sve sam tako gledao i slušao. Od dosade postah ljubopitan. Razgledavah izloge. Najposlije mi i to dosadi i pođoh u kavanu. Od ljubopitnosti postade mi dosadno. Požalih, što ne otputovah odmah put Torina. Morao sam čekati sada do mraka; punih dvanaest sati. »Kuda ću i što ću? Dvanaest sati! Dvanaest mjeseci! Dvanaest godina! Koliko ću još poživjeti? Kuda ću međutim i šta ću? Otiđoh iz domovine - da se ide. Uvjerih rođake, da idem na studiranje. U Francusku. Pa kad se vratim, rekoh, dobit ću stalno mjesto kod redakcije. Obećaše mi bar tako... Studirati!«

Opet se nasmiješih.

»Rekoh im: tu mi se na ruci pravi tumor. Idem k specijalistima. Na liječenje!« Opet se nasmiješih. Gledao sam u hlače i cipele.

»Nisam baš pristojno odjeven. Držat će me za protuhu... Ne bi mi bilo baš ugodno, da znadu, te sam Hrvat.«

Pođoh u brijačnicu. Od dosade. Obrijah bradu i brkove i pogledah se u ogledalo. »Dobro je sada. Držat će me za Engleza. Kako sada mlad izgledam! Obrijan ko Englez! Dobro je tako.«

Pođoh u crkvu sv. Marka. Sjedoh na klupu. Da zatučem vrijeme. Zadrijemah. Noge me stadoše zepsti. Probudih se. Oči mi bijahu pune zlata ko prepune vatre i suza. I mozaik plafona i mramor patosa - sve me je ono šarenilo kamenja, hladnoće i starovječnosti s dječinskim sižejima, bojama i izradbama stalo zabavljati ko priče, praznovjerja i psihopatije. Bio bih slatko usnuo u velikoj crkvi, koja mi se pričini svojom tišinom, polutamom, žišcima i punoćom boja ko budoar. Razumjeh, da se tu može spavati, moliti i ljubiti. Vani je uvijek kišilo. Venecija me nije mogla privući svojim zadimljenim nebom, mokrim mramorjem i mirisom jesenskog lišća. Slična ženi bez frizure, kad se digne iz kreveta i još ne ispere usta; ženi anemičnoj, koja tek uveče dobija boju.

Ali crkva! Markova crkva, tapetirana mramorjem, šarama i urezima,

gdje poput zavjesa i zastora igraju na plafonu mozaici; igraju ma da se ne pomiču i - dršću. Grad je talijanski ženskoga spola; ali crkva je i hrvatski ženskoga spola, i ako to nije budoar, gdje se ljubi, onda je to čarobna, vlažna i nujna bašta, gdje se drže ljubavni sastanci.

Pomislih na Madone. Ja sam se ko dijete molio više i usrdnije Majci božjoj no Hristu... Kada sam trebao za duhan, išao sam majci, ne ocu. Na rastanku Jelku poljubih, a bratu sam samo stisnuo ruku, ma da mi sestra nije dala ništa; ma da je već dvije godine majka... Sjetih se Madona, ljubavi, i postadoh sjetan. Vani je kišilo. Nisam znao kuda. Spavalo mi se.

Sat je izbijao dvanaest sati. U baritonu. »Dvanaest godina! Što sam učinio i kuda ću?« Pođoh na objed. Krčma je bila neuredna, nečista; talijanska; porcije velike, jela jednolična, začin paradajzli. Uzeo sam jetra, da mogu piti vino i mislio na praznoću i tišinu talijanskih crkava, gdje se može dulje sjediti i misliti no u birtiji i kavani. Birtašica je bila ugodna, malena i neočešljana, prljavih ruku, kosa i odijela. A oči ko dva dragulja, što ih slučajno zapaziš u blatu. Gledao sam je dugo i nastojao privući njezine oči, sastati se s njima i ovako tonuti u šutnju i bezdan.

Upiljih se u apulijsko vino. Bile su baš tako guste i njezine oči; kao pučina, kad se more miče i kad gledaš u dno i ne vidiš ga i samo te hvata vrtoglavica, jer u moru otkrivaš nebo...

Pomisao na more me uznemiri. »Ići, ići, ići uvijek - i ne micati se... Evo: kako bih želio otići, daleko, putovati, a ne da mi se maći s mjesta... Ne mogu ili ne ću?... Odnesite me! Sâm se ne mogu nositi... Zašto ne dolaze pred nas gradovi, kazališta, slike, izložbe kao... porcije? Zašto ne idemo sjedećke i ležećke? Zar se baš moram dići, otići, proći kroz nekoliko ulica i t. d... ući u kolodvor... kupiti kartu... vaditi svaki čas uru... (dosadno je i nesnosno na to i misliti!!) i čekati tako tek odlazak... Kretati se, a ne mogu i ne ću... Je li to umor? Je li to agonija jedne volje, života i snage? A u moru vidiš nebesa, na parobrodu spavaš i svejedno ideš... Zašto nije naš planet ko lađa, svemirski prostor ko more, a sunce i zvijezde ko pristaništa... Tuda svagdje idu ljudi na dvije noge; u kavani se svagdje pije crna kava i čitaju novine... u birtijama se svagdje jede meso, juha, vino...

(dosadno je i nesnosno na to i misliti!!!)... Kako je dosadno! Želudac zna najbolje, kako je jednoličan i pust naš život...«

Žalosno se nasmiješih. Naručih vina.

»To je strašno! Morati se krenuti, a ne moći ni koraknuti... Morati živjeti i ne htjeti i ne moći ni živjeti ni umrijeti. Kad sam ono odlazio na put, nisam znao, da je meni putovanje nužno. Onda mi se činilo, da idem tek onako, da se ide. Jer sam išao. Ali sada, gdje stojim već tako dugo u jednome gradu (skoro sedam sati!), u gradu, koji predobro poznajem, gdje sam boravio već nekoliko mjeseci, gdje evo sjedim i ne mogu da se dignem, - sada osjećam, da sam pošao, jer sam *morao* poći, kako i živim, jer se mora živjeti! Kako je to bio strašan život tamo u domovini, za ovo nekoliko mjeseci! Bojao sam se pitati (dobio bih uvijek iste odgovore) i odgovarati (dobijao sam uvijek ista pitanja)... Čitati tek novine! To je već bilo previše! Već godine i godine pišu se isti članci, jer, vele, iste su prilike, uvjerenja i ljudi... Svaki čita svoj list; priučio se, veli, pa zato... Svaki uzima crnu kavu; to je, veli, običaj, pa zato... Svaki puši svoju običnu cigaretu ili cigare... Strašno je na to i misliti! I dok sam živio taj život, nije mi se činio strašan. Ali sada! I ja sam imao svoje navike, mnijenja i nazore. Tako sam na pr. pušio samo austrijanac od 34 filira... govorio uvijek o dotičnim stvarima sa dotičnim ljudima i uzimao za zajutrak redovito bijelu kavu... Strašno je na to i pomisliti!!«

Ponavljah se ovako četiri sata. »Strašno!« to je bio moj uzdah i moja riječ, ali o strahoti se nije ni radilo kao da nekome psujem sveca, a na sveca ni ne mislim. Vino me je dražilo. Podne je kao i jutro bilo jednako sivo, dugačko i sneno. Bio je to dan, koji se je rodio bez zore. Starost bez mladosti ili stara mladost. Marazam. I ponovo stadoh tražiti birtašičine oči; iščekivah sunce; ali nebo se odavde ne vidjevaše. Pozvah i drugu politru. »Još pet sati do odlaska. Što je strašnije: ovo iščekivanje ili ono što će doći: morati se dići, otići, vaditi sat, kartu (strašno je o tom i misliti!...) Ne... Iščekivanje nije strašno, jer je i previše dosadno...«

Pričini mi se, da ću se s dosadom morati sprijateljiti i nagoditi.

»Ona je tu, kraj mene, u meni... Kad putuješ, kad misliš, kad gledaš, kad slušaš... Ona je tu. Da sam slikar, naslikao bih je ili kao ćelavog,

uglednog i bijelog penzionisanog ministra, oko kojega se dižu dimovi najfinije cigare i koji se blaženo smiješi. Ili kao mršavu, plavu, dugokosu žensku, nalik na sprešani cvijet, oko koje dišu karanfili, ruže, tulipani i suncokreti i koja se turobno smiješi. Ili bih naslikao kokotu s licem izgrizenim od pudra, s očima neispavanim i s usnama rumenim ko rubac Veronike, na kojem je ostalo Hristovo lice.«

Opet potražih birtašičine oči. Sada su bile crne i svijetle ko samet. »Bile bi za moj opip. Bijedni prsti moji. Opipaste pero, viljušku, papir, cigarete, žigice... (žalosno je na to i misliti!) ko svi ostali, ko danas, ko jučer, ko sutra... I vama je dosadno, bijedni prsti moji...«

Sjetih se, da ću morati ostaviti za koji sat Veneciju, da je možda ne ću nikada vidjeti, da sam tu pred dvije godine sklopio poznanstvo s Horlom, dočekao vijest o majčinoj smrti, sestrinom materinstvu i silovao i umjetnost i znanje i literaturu i misao i osjećaje, da zadovoljim fanatizmu svoga uma i apsurdima svoje nature.

»Ono je bila groznica, kriza jedne bolesti. Otrov se suzbija otrovom i (kako sam negdje rekao) kao da istinu može pobiti samo - istina...«

Pozvah da platim. Opet sam gledao u one oči; vino me je bilo ponešto ugrijalo, i rekoh:

- Gospođo ili gospođice. Ja sam Englez. Dajte mi koju uspomenu iz Venecije. - Smiješio sam se. Bili smo sami. Platih i pozvah likere. Njezin odgovor prečuh. Ona nije htjela da pije, ni ja nisam htio da govorim. Samo sam je gledao i bio bih je gledao igrajući se s njenim očima, kako se od dugočasnosti sigra s lancem. Nešto sam morao poduzeti, ali se ne domislih što. Stajah tako neodlučan domišljavajući se. Pio sam. Ona je čekala, valjda, da odem. Morao bih se na nešto odlučiti, a gle, ne da mi se na to ni misliti.

- Gospođo - rekoh - dajte mi na uspomenu svoje oči.

Izađoh. »Očevidno rekoh jednu glupost. Glavno je pak to, što me ona drži za Engleza i misli, da sam se opio.«

Nijesam se srdio nimalo. Dapače. Riječ je bila vrlo zgodna, duhovita, ali moje je ponašanje bilo glupo. »Svakako imati ovakovu zbirku

rariteta... kako bi to bilo... imati prsten i umjesto briljanta onako oko... To bi bila rijetkost. S onakim bih se prstenom i vjenčao pa i pred oltarom. Radi prstena, dakako...«

Kiša je bila prestala. Oblaci se zasjajiše. Crne gondole pružahu svoje vratove poput crnih labudova. Bijele kupole plivahu na lakom povjetarcu poput oblaka. A more se je daleko vani stalo srsiti i žedno ispijati prve kapi zlatnoga svijetla. Crkve me se dojmiše ko grobnice jedne umjetnosti, osjećaja i prošlosti. I dozvah si ponovo u pamet svoj boravak u istome gradu pred dvije godine. Bio sam tada osjećajnik, fantasta, alkoholičar i svejedno - u pola godine, obišavši galerije i biblioteke, gledajući ga za kiše, snijega, sunca, magle i lune - ne vidjeh toliko nijansa njegovog svijetla, koliko u ovo nekoliko sati za kiše. Sada sam vidio svaki nabor njegove oprave; dapače: sada tek stadoh vidjeti ono, što sam onda tek gledao. »Što sam izvlačio iz svoga života i svoje okoline, iz tuđih knjiga i svojih opažanja? Teoriju! Formulu! Zakon! Uime - individualizma, individualisanja, individua!! Nisu li najslobodniji mislioci najveći tirani i apsolutiste; nije li uvjerenje ropstvo, ideja okovi? Programi su zakoni, političke stranke detektivi, a filozofija tamnice... Umjetnost oslobađa duh. Naša su ćutila prozori; čovjek, koji nema smisla za zvukove, taj je glupak; koji nema smisla za boje, to je slijepac; koji nema smisla za mirise, to je tupak - to je jedna kuća bez prozora, to je podrum i uza s luknjama i rešetkama... Profesori, to su stražari; nauka je obukla uniformu... Kaznione su baš takve popravljaone, kako su škole - učione... S mrtvim slovom osuđuju žive ljude na vješala. Umjetnost oslobađa duh...«

»Sjetih se zapada sunca, kako se taj vidi sa »Guidecca«; okruglo, crveno i bez trakova i topline, ko uskrsno jaje; hladno ko mjesečina, što tone u more ko balon u drhtavici blond-atmosfere. Ko balon! Gledaš ga i drhtneš lagacko ko da si se skinuo i zagazio u more, da se okupaš. Lagan si; ko plin, što je lakši od zraka... Pučina i atmosfera! Ići, otići, izaći - u svetu, čistu i nevinu širinu i visinu - otići iz kopna, mirovanja, ustaljenosti - izaći iz samoga sebe, svojih osjećaja, misli i života... svojih uvjerenja, svojih nagnuća, svojih navika...«

Pođoh u slastičarnu. Oblaci su se sjajili ko novi filiri, a tamo na

nebosklonu ko stare petokrunke. Vjetar se je stao nestašno zalijetavati kao da otpuhuje pepeo s jednoga čika, i dim iz jedne sobe.

»Naš je život čik; bio je jedamput cigara... I tinja... Sav je žut, ižvakan, zaslinjen... I to je moja duša! Već godine i godine autoanalize: utežem, sišem, gnječim, griskam, palim i pripaljujem... Ko strastveni pušač. I pljuckam, jer je ostao samo nikotin i kiselica... Kako je dosadno i gorko! I sve je otišlo u dim; i pepeo: dim se je izgubio u zraku, pepeo je raznio vjetar širom svijeta. Kod mene je ostao čik, da se baci u - smetište.«

Nešto me daleka, nejasna i zaboravljena snuždi iznenada. Sjedio sam u slastičarni i gledao u krem, i »stregu«. I žutilo mi ovo razdraži očne živce. I prsti od pušenja požutješe; sjetih se žlijezda, katara i protoplazme. Pomislih na glasove kašljanja, neduha, davljenja, hropca i agonije. Na crkvena svijetla i jesensko lišće; na orgulje i Čajkovskoga; na zvona i kadaver... Slušao sam zvukove jedne jedine boje. I kao da vidjeh svoju sjenu, zagledah život, gdje mi se smije žutim smiješkom...

»Nikotin, limun, iskvarena piva i čik« nasmijah se životu i svojoj sjeni kiselo. Okušavao sam tek boje i glasove.

»Astma. Dim. Zagušljivost... Dogme, teorije, ideje... Zatvorene sobe, crijeva i ćutila...« I ućutih miris sumpora i - vatre.

Bio sam malo pripit. Vizija umiranja, izgaranja, dogorijevanja, raspada i gnjijenja stade se glasati, bojati i vonjati u mojem kiselom smiješku. A pio sam najraskošniji liker i jeo najtečniju pitu... Tu se slabašno nasmiješih.

»Život je žut ko smrt i - sunce! Gledajmo u nj kroz prizmu.«

Smješkao sam se vazda. Ironički - gorko i kiselo. One večeri otputovah put Torina. U vagonu usnuh i pred zoru se probudih. Prebrojih novac i ostah zamišljen.

I.

- Ja se ne pogađam. Ja nisam prisiljen uzeti ovu sobu i živjeti baš u Torinu. Ako tu ne nađem povoljne uvjete, ja putujem dalje. Ja mogu živjeti *gdje* hoću, dokle hoću i *kako* hoću, draga gospođo.

Dok to govorim, podilaze me lagani, svježi, rekao bih jutarnji valovi obijesti i zadovoljstva. Uistinu! Mogu da živim gdje hoću i kako hoću! Šalje mi se redovito mjesečna svota, nisam nikakim poslom vezan; uvjerih rođake, da idem na studiranje, da me na povratku čeka stalno mjesto, da ću napisati nekoliko drama i t. d. Pola godine dakle slobode, putovanja i komoditeta. I toliko sam toga rekao, što sam već zaboravio; zaboravio i na liječenje, na Jelku, na domovinu, gdje se ne piše i ne čita drugo osim političkih brzojava i uvodnih članaka.

Moja je nova gazdarica nelijepa, ali ima tri kćeri. Cijeli se je Torino nasmijao i zapjevao u njihovim glasovima, i kad se svađaju, mene se njihovi organi doimaju ko kukurikanja pijetlova, koji najavljuju zoru. Torineškinje uopće nisu ni kokoši ni guske, ma da se Torino svojim ulicama, čistoćom i vrtovima doima ko Zagreb. Njihov je stas uspravan, korak čvrst, vojnički. Zato je taj grad kokota, kasirica i javnih kuća - muškoga spola, i nije ni u čem talijanac. Torino je energija, jakost, snaga: za militarizma je bio militarista; danas je industrijalac. Po danu je radnik, po noći lump, ali snaga je uvijek. A ljubav se plaća. Pogled je torineškinja okretan i brz ko automobil; automobil je simbol ovoga grada i prolaznost je ljepota ovih žena. Crvene su i dražesne ko zagrebački bakfiš u januaru. U Torinu se lumpa ko u Zagrebu, magla je njegova sjena, a ljubeznost moral. Grad je to reda i pravilnosti - nema ni jedne neobične građevine ili crkve: nije genijalan, tipičan i prljav. Nije ni mističan uza svu maglu. On se prekrasno izražava u očima mojih znanica, pred kojih smiješkom ne ostaneš ni neodlučan, ni zamišljen, ni idealan. Grad je to vojničke kratkoće i industrijske sile. Torino se odijeva jednostavno i uredno; nije brbljav, praznovjeran, ekscentričan; on je disciplina, točnost i novac; on je - ukratko - muškarac, kako mi to dnevice dokazuje najstarija od kćeri, koja mi mijenja dva puta u tjednu veš, i

koja mi je prvoga dana postavila na stô vazu s cvijećem i tanjir za pepeo.

Ja znam, šta to znači, ali ne podajem osobite važnosti ni njoj ni sebi. Ona je ugodna; kad je svrbi nos (maleni, utisnuti nos), onda je najugodnija. Slično zna stisnuti i lijevo oko kao da namiguje i onda ga odmah otre, kao da je tobože svrbi. Tad je još najugodnija. Ja joj se smiješim i obično je gledam zaljubljeno i pronicavo kao i njezine sestre. Najmlađa, kad mi što donese ili dojavi, zarumeni se i nikako ne može svršiti rečenice: ona želi biti brbljava, ali ne umije. Srednja je lijepa i šutljiva. Međutim ona je najstrastvenija, ljubomorna na najstariju i razdražena mojim prisustvom, jer sam tuđinac: ona je znatiželjna.

One su još ugodne, ali prestaju biti zanimive. Miliji mi je od njih vermouth, sladogorak ko cjelov. Četvrti ih dan već ne gledam. Obišao sam čitavi grad. Uspinjem se na »Monte dei Cappuccini«.

Pušim. Vjetrić prši dimove. Dan je vedar. Nebo puno svijetla, grad sunca i dima, a dolina padska magle. Zijevam. A kad pogledam na bijele i modre Alpe, stanem uzdisati. Iza mene je mutna talijanska širina; a tamo Francuska i visine. Bijele i zamišljene, modre i nasmješljive.

Tu sam već osam dana i niti ne zavirih u biblioteku. Šetam i gledam. Novac ističe. Prođoh kroz sve galerije i muzeje. Gazdaričine kćeri postaju sve nestrpljivije. A kako da im kažem, da ja tako mimoilazim i pokraj Raffaelove Madone? Kako da im kažem, da su one slike, portreti... ko cijeli svijet i život. Ja ne vidim ni kretnja ni rasta ni promjena. Mijenja se moj duh, ne moje - stvari. Zemlja je to naslikana na platnu; evolucija je zaustavljena i samo vidim, gdje boje blijede od - starosti...

U biblioteku ni ne zavirih. Ja sam ignoranta i čini mi se, da tamo ne ću ništa naći, što bi moglo promijeniti moj način života i pravac mojih misli. Uistinu, ne da mi se sjediti uz knjigu bez cigarete. (U salama za čitanje, pušenje je zabranjeno pa me se doimaju ko škola.) Ondje se uči fizika bez pokusa, slikarstvo bez ilustracija, poezija bez bolnica, i filozofija bez ludnica; kultura bez - muzeja... A muzeji su kulture - gradovi.

Novac ističe. Sunce zapada. A želio bih otputovati. Sve sam vidio. Šta da radim, kad nemam više šta gledati? Dalje! Dalje! Svaki moj zijev prati uzdah. Gledam u široku ravan i strme visine... Ne ću da vidim sebe. Moja je psiha praznina i šutnja. Kad mislim o sebi, gledam u noć. Autoanaliza je nespavanje. Naša je duša praznina puna tereta; tišina puna žamora. Nije li sva moja prošlost bila pijani delirij i noćna utvara? Jer ja sada ne vjerujem, da sam ono bio ja; da sam ja ljubio, cjelivao, mrzio i plakao... da sam mislio, učio i pisao... Moja je prošlost u domovini pijani delirij; ona u tuđini noćna utvara. Nespavanje i besanica.

Jesam li se otrijeznio? Jesam li se umirio?

Upaljuju se ferali. Na nebosklonu se je zabijelio mjesec. Velika rijeka teče umorno i tiho. Dolazi s Alpa i polazi k moru. Povjetarac dršće ko kap krvi. Hladno je. Tramvaji zuje ko jato osa. Automobil štropoće. Strašljivo se i blijedo pomiču nebesa ko usnice sušičave bogomoljke.

II.

Kratki su ovakvi momenti i raspoloženja; ali ja kao da samo u ovakima živim. Moj dan traje pola sata; ja dnevno živim dvadeset minuta. A i ono ostalo - čitanje, šetnja, razgovor, kavana, kazalište... oživljava tek tu na osami, u ovakom nastrojenju zijeva i uzdaha, modrog smiješka i bijele zamišljenosti. »Ja mogu da živim, gdje hoću i kako hoću.« Ja se tako predstavljam ljudima i samome sebi. To je utjeha mojih živaca, uvjet moje slobode, smisao života i rješenje svih problema.

Ostati dugo u jednome mjestu, kraj jednoga čovjeka, to je baš tako kao sjediti dugo u jednoj istoj kavani. Nije ni pristojno ni uljudno kraj jedne crne kave sjediti više od jednoga sata. Pa uzmeš čašicu, dvije... Tako se u meni razvija osjećaj dužnosti. Od pristojnosti i iz

obzira... I napojnica je samo običaj, koji se vrši jer nije zakon: ona je pravo s jedne i dužnost s druge strane. Ne daš li napojnice, neće te odvući u zatvor; nazvat će te prostakom, a statistika bi mogla dokazati, da ima više tatova no »prostaka«... Ljudski su običaji napojnice.

I gazdaričina kćerka postavlja tako neke zahtjeve: tu sam već petnaest dana; njezina dvadesetgodišnja mladost i ljepota pamti vrlo dobro, kako joj se ja nasmiješih prvi dan dolaska. I moj sustanar pamti, kako mu prvi dan poznanstva platih šartres. Oni pamte. Treći je dan ona očekivala lasku, peti cjelov, deseti stisak, a danas je - petnaesti! Što biva poznanstvo dužim, saobraćaj mora biti intimniji, blizina bliža. Prvi te dan pitaju za ime i domovinu, drugi za roditelje i braću, treći za prošlost, četvrti za misli, peti za osjećaje... A deseti te hoće za druga, prijatelja, ljubavnika... I tako od jedne čašice dođeš na butilju - radi pristojnosti, obzira i civilizovanosti opiješ se ko živina...

A ja sam ostao onaj, koji sam bio. A nisam prostak. Nisam zatučen. Nisam bezobziran. Ona traži svoje pravo, od navike - i ja znam svoje dužnosti. U uvriježenim, nestrpljivim i nečistim naborima njene kože vidim život. Zašto ja sjedim toli dugo u toj kavani, u tom dimu, kraj nevaljale kave? Nije li smiješno, što u kavanama redovito vrijedi manje crna kava no u »barima«, gdje se pije stojećke, gdje se zadržiš najviše jednu minutu i gdje se ne daju - napojnice?

A baš joj o sebi ne rekoh ni riječi. Lagati nema smisla, a istina je suhoparna. Uvijek mislimo na sebe i osjećamo u sebi: vrtimo se oko svoje duše ko zemlja oko svoje osi; bolje: ko muha oko lampe.

Ja sam počeo osjećati strast prema mojoj sustanarici iz obzira. Moje su strasti - izvan mene. Ja sam umro; one su ko lampa; misli ko muhe. Život ko noć.

III.

Zaboravljam i na svoj život, na sadašnjost; nisam svijestan onoga što govorim ili radim; ne ću da budem ili točnije: ne da mi se. Ako s kime izmijenim koju riječ, prve su najživlje, ostale su bezvoljnije, a pri kraju govori dotičnik, ne ja. Tako eto biva, da su moji pozdravi vrlo burni i pristojni; kad naručujem petrolej, objed ili kupujem žigice, pun sam »pardona, hvala i molit ću vas« kao da su u petroleju i žigicama sve moje veze s ljudima i kao da je moja društvenost sva u tim prolaznim, kratkim, uličnim pozdravima.

Ni s kime ne mogu da govorim preko pet, deset minuta; tad stanem osjećati nepriliku, vidim se nespretnim; kretnje mi počinju smetati riječima, odijelo kretnjama i sâm si postanem dosadan, težak, umarajući. I kao što sam na početku govora pun i suvišnih riječi »molit ću vas... ako biste bili tako dobri, pa se izvoljeli potruditi da pitate...« tako na kraju postajem toliko lijen ili umoran, te odgovaram sa »možda, ne, da i hm!« I najposlije poželim otići i iz dotičnog društva i izaći iz sebe; ali mi se ne da ni odgovarati, kamoli se krenuti...

Ja ne volim više govoriti ni o sebi, ni misliti. Intimnost mi je antipatična, jer je se bojim i izbjegavam. Ona živi od špijunaže, zastrašivanja, prijetnja, i licemjerstva; sjeća na pokoru, inkviziciju i apsolutizam: ona podržaje prijateljstvo među ljudima i ljubav među spolovima kao zakon što uzdržaje poštenje. Iskazivati svoje osjećaje drugome i izmjenjivati svoje zamišljaje - to je kao spavati s drugim u istom krevetu. Osjećaji su priljepčivi ko bolesti, razdražljivi ko spolni osjet. Strastven je čovjek rob samoga sebe; ljubav je robovanje uzajamno. Jak je čovjek sâm i slobodan. Sloboda je kadšto jakost kao apstinensa; obično je slabost kao impotensa. Sloboda nije raspuštenost, orgijašenje i »raditi sve, što se hoće...« Sloboda nije uopće rad, akcija, fakat. Sloboda je besposlica, misao, nemoć. Sloboda ne radi ni ono što hoće, ni ono što može, jer ona *niti šta hoće niti šta može*. Zato je ona - poštivanje svačije slobode i nije ni otimač ni krvnik ni nasilnik. Ona osigurava imetak, čast i život...

Jesam li se uistinu prepao intimnosti kao ropstva, jer je dno i strast. A kad počneš misliti pred ljudima i pisati za svijet, maštaš slavu i

ime, pljesak i senzaciju: oslobodio si život ljudi i ljudi ti zarobiše pero. I literatura je ropstvo, jer je širina - zavist i taština... Uživanje i uzrujavanje. Čuvstvo i osjetljivost.

Bježim li? Osjećam se lakim; ko da plivam. Ekstaza, vele, olakšava tijelo. I strah je ekstaza. A ovo je panika.

Vidim bjelinu i pipam tanašnost. Bijela je boja najlakša. Crna je najteža. Ko crvena. Mrak i krv. U noći se ljubi, ubija i pije. Domovina je crna i crvena. I teška.

»Sačuvajmo naše običaje, naš jezik, našu nošnju, našu narav, našu grudu i narodnost... našu individualnost. Budimo ono, što jesmo...« Tako ćemo ostati ono, što smo bili. Domovina je crna. I duša je naša crna. Osjećaji su teži od tijela. Vidim pakao, iz kojega sam izašao: vizija crnoga vraga s crvenim jezikom, rumenog ognja i tmastoga dima. I duše se mogu štipati s usijanim kliještima, urlati, ridati i ceriti se. Vragovi se bacaju, svijaju i skaču, ali iz pakla ne izlaze. Oni se miču bez prekida, ali se ni za pedalj ne pomiču dalje. Vidim pakao, iz kojega sam izašao.

»Postani čovjek, mislilac, kulturan; uđi u biblioteke, muzeje i svijet; vidi, doznaj i saslušaj sve.« Po danu se radi, piše i uči; ali u sobama sviće dan, kad upališ lampu: žuto svijetlo i smeđa besanica; sivi pogled i dimovi. Htio bi više no možeš. Mozak siluje nerve; đavao se kaje, udara u prsa i vrši pokoru. Bludnik postaje asketa, crveni plamen žut, crni dim siv... Boljelo te meso, pa te zaboli kost... Svijet je žut, smeđ i siv, jer ga ogledavaš u sebi. Svijet je očistilište... Oslobodio se ljudi i zarobio sama sebe... Ispitivanje je savjesti - autoanaliza... Grižnja je savjesti - radi ignoranse... Svijet je žut, smeđ i siv ko svijetlo, podočnjaci i dim; rad, besanica i nervoznost...

Ne vidim očistilišta, iz kojega izilazim: lampa se utrnjuje, stakla začađuju, dim guši... Sav se je svijet stisnuo u jednu sobicu, cijelo čovječanstvo u jedan mozak, cijelo znanje u jednu knjigu, sva uživanja u jednu cigaretu... Nema grčeva - samo krcaju kosti. Nema krika - samo se guši šutnja. Nema delirija - samo škripe nervi, ni ridanja - samo se bije tišina. A ponoć je blijeda; zora modrikasta... Na podočnjacima nijeme anemije pršte modre žilice ko - prepune krvi.

IV.

U kazalištu, na cesti, u kavani razgovaram najradije i ne bojim se ljudi, jer tu prekinem razgovor, kad hoću i otiđem, kad hoću. Govorim vrlo malo. Obično ne znam, što da odgovorim, jer ne slušam. Ne protuslovim nikada, da ne zavlačim razgovora; ne odobravam, da ne razglagoljam govornika. Ja sam pasivan. Smješkam se, jer je to moj odgovor. Smješkanje rashlađuje i zabunjuje; ne znaš nikada, što ono znači: poruga ili dobrodušnost; protuslovlje ili pristajanje; glupost ili umor; neznanje ili naobraženost; naivnost ili iskustvo - poštenje ili podlost... Ne znam se smijati, grohotati ne smijem već ni zato, što trpim na diapneji i astmi.

Smiješak slabašni i ironički, neiskreni - ufinjen, uglađen, istančan - pritiče mi u pomoć na svakom koraku života. O nj se odupirem ko o batinu; njega mirišem ko morfium, pijem ko konjak i srčem ko crnu kavu. Tanašan je on, lagan i srebren ko dim cigarete; duvan je krilo naših misli, kako je alkohol njihov - teret. Dim se diže, zavija i prši; nije nervozan; on je komotan i rezigniran... A komotnost je i rezignacija - ironija... Ispuhneš ga - svejedno mi je! Nervozni ljudi puše, da se umire; lijeni, da ne badavadže i da ne rade; nemoćni, jer drugo ne mogu...

Smiješak je ko dim; smješkanje ko pušenje... Sneno, lako, tanašno - sve se gubi u zraku. Visina je more naših rijeka, dosađujućih se, tihih i snenih. Nebo je ogledalo našega daha: kad zijevamo i kad uzdišemo.

Ali kad se razgovor stegne, kad se osjetim teškim pa se smijem na silu, onda i srebro zarđa i smiješak je žut, zapackan i modrikast... Ko podočnjaci besanice i orgija... Ko plamen sumporače.

Kupio sam ogledalo, da vidim svoj smiješak. Tad izgledam puniji,

zdraviji i melanholičniji. I to me umiruje. Gledam sve češće u nebo. Radim sve rjeđe. Biva sve hladnije. Noge me zebu. Magla je sve gušća. Gubim sunce s vida. Bojim se zime ko života.

Danas mi trnuše nožni prsti. Novac je istekao. Ostah bez objeda. Srdim se i grdim. Nožni me je palac stao probadati. Počeo sam psovati. A ja se bojim patnje, oskudice i zime ko intimnosti. Bojim se strasti i - psovke. Samoga sebe.

Ja sam strašivica.

V.

U podne sinulo je sunce. Sjedoh na klupu, na obali rijeke. Magle bježe. Ja se ne mičem. Prošla noć i magla puše se u mojoj uspomeni. Je li to bilo kao lumpacija? Znam, da sam trpio, da sam psovao, da sam bijesnio. Danas sam primio novac. Ne ću da mislim na oskudicu, patnju i kletvu. Što mogu nova da otkrijem u svojoj duši? Šta mogu nova da nađem u knjigama? Ja sam zaboravio, da sam preksinoć sproveo noć kod jedne kokote. Njoj je bilo do toga, da zasluži novac, meni do toga, da zatučem noć! Bio sam naime zaboravio kućni ključ.

Šta smo radili nas dvoje? Nisam imao šta gledati i otkrivati. Ona se je otkrila sama.

Nakon toliko vremena eto me opet u najbližem kontaktu sa ženom. Pred nekoliko tjedana bio bi to za mene događaj; danas više nije. Ovo bi bila revolucija u mojem psihološkom životu; danas više nije... Ovo bi bilo žarište mojih autostudija; danas više nije. Jer nema više za mene ni događaja, ni revolucije, ni autoanalize.

Mislim o sebi, ali ne analiziram; opažam, ne ispitujem; tituliram i ne tumačim. Studija je nestalo, došle su impresije; nema ni uvjerenja ni tvrdnja... Meni se samo čini... Studija me je uvjerila, da je altruizam

egoizam. Studija je nadmudrivanje, doskočica i sofizam. Ona je umovanje, a logično zaključivanje dovađa do apsurda. Analiza je mlaćenje prazne slame, ako ne dovađa do sinteze; ako dovede do sinteze, onda je apstrakcija i utvara...

Impresija slegne ramenima, puhne u zrak i ironički se nasmiješi. Studija se muči, mrsti i uzrujava. Impresija pali cigaretu i uživa u dimu, svijetlu i neradu. Studija puši nervozno i nesabrano; cigareta joj međutim dogorijeva i još si opeče prste.

- Madame - rekoh joj, kad uđosmo u sobu. - Vi ste se meni približili, ne ja vama; vi ste mene oslovili, ne ja vas; vi ste me doveli k sebi, ne ja vas. Ova je soba vaša, a ne moja; ja sam vaš gost, ne vi moj. Razumijete.

- Madame, vi ste čuli za mrtvu žabu, kojoj se pomakoše kraci. Vi znate, što je to elektrika, kraci, žaba i smrt...

Ona je shvatila; tako sam ja legao prvi. Bio sam obziran i nisam rekao: ja ću platiti vas, a ne vi mene... A čovjek radi za plaću...

Ja ne radim gotovo ništa. Mislim i ne rasuđujem. Gledam u nebo, na kome se je snuždeno ovjesilo sunce ko uvenuli cvijet. O vlažnu se je zemlju očajno uhvatilo žuto lišće. Vjetrić talasa rijekom i pusto se granje lomi u njoj. A na kopnu strši ko elektrizirani prsti i vlasi.

»Nema događaja više«. Jače me se doima slabašni uzdah zvonca od zadurenih sisa moje drugarice. Kad se ovako prepustim sanjarenju - razgovor, poznanstvo i cjelovi - sav život blijedi ko san o napunu dana i jave.

Ja bih događaj taj mogao opisati i analisati. Kad bih pisao o drugome, ali ne kad pišem o sebi, kao da ga je netko drugi meni povjerio; kao da nisam ja to počinio, kao da sam to tek - vidio... Ja sam drukčiji no sam bio i no jesam...

Sunce me uspavljuje. Drijemam. Ispijam svijetlo i toplinu. Ko morfium. Tako umirem. Slatko je umirati na suncu, kako je strašno živjeti na zimi. Oči su mi tople ko umotane u vunu: to su moje vjeđe.

Noge uživaju: sav sam u njihovim palcevima, koji me jučer probadahu i rad čega mi omrznu svijet. Ja gubim triumfalno svijest:

moj se mozak prši u visinama i pun ga je svemir ko zemlja sunca.

VI.

Novac trošim lakoumno. Dogodi mi se te kuburim. Onda mislim: kad će stići novac? Bih li gdje uzajmio? ili zaprosio? I odmah, kako se stanem s takijem mislima baviti, ja se dojmim samoga sebe mračno, postidno i uvredljivo. Mene spoznaja bijede i jednostavno konstatovanje »nemam novaca« zbunjuje, kao da ja prosim ili kao da se mene prosi - milostinja. Siromaštvo me vrijeđa; kad oskudijevam, ja se prezirem; kad jadikujem, ja se sažaljevam; dojmim se jednom riječi samoga sebe ko gluhi, nijemi, slijepi, kljasti, sakati i hromi prosjaci najnježnijih ćutila gospode na šetalištu. Ali ako sam sâm, sit i pri novcu, onda me se zbiljski prosjaci ne doimaju kao sada ja sama sebe. Kad imam suviše novaca pa mogu da ih darujem, onda me oni - zabavljaju i ja potpunoma zaboravljam na sebe.

Bijeda je interesantna; ako se gleda, kao zločini, kad se čitaju. Ja želim prisustvovati životu kao glumi, ali ne sa galerije, gdje se moraš i sâm svađati za mjesto, žuriti prije dobe, gurati, stiskati i trti kao u životu (nesnosno je na to i misliti!), nego iz lože, gdje imaš komoditet, bezbrigu i samoću. Ja želim u životu imati - ložu. Ja želim biti bogat. Ako se tek moram boriti za sjedalo, živjeti, t. j. i sam, ne može se ni pratiti ni uživati ni shvatiti igra na pozornici.

Komotnost. Možda se sav moj duševni život svađa na to. Ne boriti se, ne raditi, ne mučiti se: biti ko prvi ljudi u raju prije grijeha. Imati novaca, vrlo mnogo novaca, i onda kupiti i platiti villu, pokućstvo, objede, toalete i ljubav: imati ženu, koja tebe ljubi, ali koju ne ljubiš ti. Ljubiti je uvijek borba, rad i patnja; biti ljubljen je nerad, počivanje i užitak. Ko ljubi je rob i sluga; ko je ljubljen, toga služe i njeguju.

Ovako bih i ja želio biti dobrotvor, mecena i sportsmen od dosade, radoznalosti i komoditeta. Moja je volja izvan mene; u novcu. I moja

je ljubav izvan mene; u novcu. I moj život. Moje sve.

Ja bih želio - ne uzrujavati se. Nemam više grižnje savjesti; grizu me pokadšto ovake misli: šta ću jesti? Kad će stići novac? Ka će nad ovim nemirnim čovječanstvom jeknuti truba: Mir vam!? Kad će da dođe raj u tom paklu i očistilištu? Kad će velevlasti da se razoružaju i da proglase svjetski mir? Kad će svi ti ljudi da se oslobode i iznemognu, ulijene, obogate i umru?

Ležim na krevetu. Snivam i spavam. Sljepočice me peku ko stisci; čelo mi gori ko cjelovi. Imam vrućicu. Ledeno-topli mlazovi gone se mojim plećima. Usne su pune, krvave i blijede. Dršćem od zime i vatre. Nečija pernata ruka pada na moje vjeđe i kose se moje ježe. Ko da je provalio vulkan. Bliža se lava. Prva je na udaru - glava.

VII.

Ostavio sam Torino. Polazim u republikansku Genovu, gdje se nižu kuće do kuće i nad kućom, ali se vjeđe vežu u ulice. Gordi grad nije fraza. Bura je išibala lice njegovih žena, i muškarci onako žilavi, mršavi i orlova nosa doimaju se ko uskoci. Ako po danu spavam, onda se noću skićem. Pratim ženske u lov na muškarce. Ako se vrate praznoruke, onda im plaćam bijelu kavu i tako dočekamo zoru. »Ja sam, velim, prijatelj žena«. One ne znaju, od čega živim; drže me pustolovom, milijunašem i incognitom. Ne radim ništa i plaćam bijele kave. Danju spavam; tako ja živim od bijele kave.

I evo, što me drugi drže bogatašem, veseli me kao milijuni. U zbilji živim sa - 70 kruna mjesečno! Ovo me dapače nasmijava i ja sve češće pljuckam, pušim i pjevam. Odjeven sam vrlo mizerno, udaram mnogima u oči, ali mi nitko ne može ništa da kaže. Ja tako postajem svojim prijateljicama zagonetka, problem, čudovište.

Znam, da se njihov mozak pati rješavanjem jednog pitanja i znam, da sam to pitanje ja, i zamišljavam svoju osobu u prilici upitnika.

Ako im i kažem odakle sam i ko sam, ne razumiju svejedno ništa. Moje ime i moj materinji jezik za njih ostaje svejedno – čudovište.

Ko si? upitnik. Od čega živiš? upitnik. I kad ih gdje sretnem po danu, samo me pogledaju i ovaj šutljivi, nijemi pozdrav zapliće u meni još više čuvstva čudovitosti i zagonetnosti. U noći njihove crne, osamljene sjene, koje tapću po kamenu sitnim koracima nemirno i brzo, gore i dolje - dojme me se ko lisice, šakali i vukovi u uskim kavezima. One proste i bez šešira stoje kod kućnih vratiju, na okupu. One finije u šeširu, idu bez umora i pauze. Zato ja samo ovakve volim, ma da su mršavije i bljeđe. Kad zagledaju žrtvu, problijede i više. Kad se vrate praznoruke, ne gledaju mi u oči.

Ovako se moja duševnost napunja tajanstvenosti, noći, šapta i šuška, i mene se najviše doima njihov korak i njihova sjena. Prema jutru se tresemo i cvokoćemo. Ako probdijem noć, dan, svijetlo i buka djeluju na mene deset puta slabije. I sunce je tad hladno ko mjesečina i bez trakova ko balon. One me ne ljube kao ni ja njih; mi smo zato suviše hladni, bez strasti, bez krvi, ali se volimo: volimo razgovor, šutnju, pratnju i - a to je i kod njih čini mi se glavnije i od bijele kave - nijeme pozdrave u pô bijela dana. Meni se dapače čini, da je to sve, što imamo - i one i ja; da je to nešto neprotumačivo ugodno i da je sva moja sreća u tome: sastati ih kod glazbe, svijeta i svijetla, baciti pogled, koji odmah ponikne i klone i s njim tako klonu tužno i pospano i usne i misli i ruke. I ako se nasmiješimo, naš je smiješak slabašan i tužan; mi nemamo krvi, vatre i strasti; mi imamo - simpatisanje.

Meni je milo, što sam im simpatičan; to vrijedi ljubav, kaošto ovo, što me drže za bogataša vrijedi milijune. Jer ja želim biti bogat, u prvom redu zato, da me ne žale drugi i da se ne sažalijevam sâm. I ako me ne žale drugi, zašto bih se ja žalio?

Simpatija je evolucija ljubavi. Kako je ljubav evolucija strasti. Ako ženu ne možeš, ne znaš ili nećeš da podmetneš, ti je poljubiš i stisneš; ako ženu ne možeš ili nećeš da poljubiš, ti joj baciš lasku, pogled i smiješak. Ja sada ne pitam, kako bih to prije pitao: zašto nalazim simpatiju kod kokote i blaženstvo u nijemim pozdravima? Nijesu li i one hladne i nemoćne; ironične i nervozne? Ne puše li i

one slasno i ne nađoše li i one u duvanu esencu života?

Ja na pitanja ne odgovaram. Odgovoriti na pitanje znači ukinuti upitnik i postaviti točku. Točka je jednostavnost i odlučnost. Ona je ko uskličnik; upitnik ko točkice. Točka je grubost ko psovanje; upitnik finesa ko smješkanje. Uskličnik je tvrdnja, točkica mnijenje ili... slutnja i dvoličnost... Točka je energija, upitnik abulija.

Ne radim ništa. Na obali veliki, dugi i mrtvi valovi gutaju sami sebe. Slušam šum i gledam pjenu. Tako je bijela. Grdni se dimovi parobroda lome. Tako je dosadno! Prolaznici gledaju u mene i odlaze. Pitaju li ti pogledi: ko sam? što kanim? Buljim u pjenu. Misle li oni na samoubojstvo? Ja mislim. Ja se mekšam. Ja se pršim. Ja sam bijel ko pjena, nevinost, sanja i nemoć. Ja sam sijed i mlad. Kao da sam se negdje užasno prepao... Život je cijeli bio panika. Kad sam došao k sebi, vidio sam na ogledalu svoju dušu. Bijelu. Takova su krila anđela, ljiljani i šampanjska pjena. Ja bih se htio utopiti, ali ne baciti se dolje, niz strminu... Visine privlače moje oči, osjećaje i misli. Zašto ona tanašna i laka pjena ne poleti gore ko oblačak? Visine me privlače. Moj je organizam, moja duša, moj mozak, moj život - strven u prah i pilotinu. Tu će me raznijeti vjetar, tamo bi me zgusnuo i okupio magnet! Visine privlače. Nemam znanja, strpljivosti i sredstava: nemam ni teleskopa, ni balona. Ja sam sanjar.

Strašno! Ako se sjetim prošlosti, zadršćem, naježim se i problijedim. Ali ja se već ne sjećam; sve sam zaboravio: Vjetar puše. Ja sam rastresen. Nestaje me. Ja sam bijel ko prašina, ne oblak. Sâm sam se zdrobio i sada pitam: ko me je ubio? Jer ja sam mrtav. Ne mogu da mislim.

Vjetar puše. To sam se ja zaduvao. Mozak je prašina; nervi vjetar. Ideje nema.

Gotov sam.

Polazak me je u Francusku doveo k svijesti. Nikada još nisam bio u Francuskoj; jezika nijesam poznavao i sve je bilo za mene novost. Polazeći u nepoznati ambijenat postadoh znatiželjan, ali bez dosađivanja. Dosadu je zamijenila uzrujanost. Prešav granicu ja se ko nanovo rodih; stadoh gledati u sve oko sebe ko dijete. Mladost i

novost bile su izvan mene, u ambijentu. Sada mi je o tome dakako teško i nesnosno pisati. Ja sam i opet u starom ambijentu i padam na sebe... Lijen sam pisati. I ja se ovo samo igram na papiru bacajući riječi, ideje i dojmove onako od slučaja i dosade ko narodni zastupnici skice ženskih kukova i svoje potpise...

Nad glavom mi tik-tače ura i ja je od miline zovem: srce moje! A taj je tik-tak ko da mi netko od poroda zabija u glavu kolac... Ako zađem u autoanalizu, to nije već košto je nekad bilo, te sam ronio u sebe; autoanalizom sada padam na sebe. Tako mi je teško, mučno i zadušljivo... kao vino, koje pada na želudac i trijezan se razbljuješ.

Ušesa šume. Sve baca sjene: stolica, kaput, pleća, glava i isto pero. Fitilj šumi. Usiljavam se misliti, pisati, spominjati - ali ja slušam samo šum, vidim sjene i zamišljavam golo i mršavo čeljade nabito na kolac...

Tik-tak je ure jak; bučniji od tišine. U ušima mi šumi rijeka. Ja slušam šum i zaklapam oči. A kroz sklopljene vjeđe vidim svejedno, da je svijetlo žuto i da mi se smije žutim smiješkom ko život.

Uči i radi ko nekada! Kolike li ironije! Papir šušti ko jesensko lišće; knjige strše ko golo granje. Sve strašnije vapije tišina. Ja ne smažem ni glasa. Počele su daske da govore. Ja ne mislim. Praznina šušti ko svilena halja. Oko mene lete same ništice poput stršena. Srsim se. U svaki mi se nerv zabija žalac.

Mislio sam, da ću po danu moći pisati o onom, o čem nisam ni htio ni mogao pisati u noći. Ali sunce je sunulo ko djevojčica u moju sobu i izobijestilo moja ćutila. Papir, stol i tinta - sve me to plaši i muči ko biblioteke, škola i disciplina. To je moja duševnost upregnuta i pod bičem izvaža slova i misli. Ne mogu da pišem o Francuskoj, jer sam o tome već govorio u četiri oka. O tome bih i opet mogao govoriti, ali kad opisujem svoju duševnost, meni je pisati o tome tako neobično, teško i nemoguće kao govoriti o događajima, kad govorim o sebi.

Nervozno raspoloženje viđenja i upoznavanja - savjest kulturna i grižnja savjesti radi propuštenog... dobrog djela... kao odlični umjetnik, komad, koncerat, ideja, teorija, pronalazak... i to je izvan mene. To su raspoloženja već i preživjela i prostudirana i nisu više moja ko ni štampana literatura.

VIII.

Najjače me se doimaju, a to su ujedno i prvi dojmovi, praone na željeznicama (to znači: budi čist!), bušitelj karata, koji kaže: »izvolte!« »hvala!« (to znači: budi uljudan!) i izlozi odijela (to znači: budi uglađen!). Restaurant me se i novine jednako doimaju: raznolikost i zabavljanje - začin i kozerija. Francuz umije od gluposti učiniti duhovitost, od gmazova tečnost... On se ne prejede ni ne napije nikada, makar i jede i pije mnogo... On jede od svega pomalo i pije uz jelo i razgovor... On ne gnjavi; nema fikse ideje; nije dubok, nije prljav, originalan i zapušten. Nije ni fanatik, ni očajnik, ni pijanica. Nije prost, grub i pun sadržine; nije psovač, ridalac i heroj... Nije Slaven.

Francuz ne napravlja studija i kad piše ne deklamira; nije pozer, uličnjak, kretnja i gestikulacija. Nije temperamenat. Nije bezobziran i komotan; nije familijaran. On je društven; on konverzira; on je salon; obzir i duh.

I t. d., i t. d.

Ovako ja s dana u dan gomilam definicije i titule, što nisu drugo no *laske,* u koje ni udvarač ni polaskani ne vjeruje, makar ih se rado govori i sluša - i udišem nešto laka, svježa, jutarnja. Sebe ne vidim. Gledam oko sebe. Živim izvan sebe, i moj je mozak na promjeni zraka, u kupelji, na ladanju. Priučavam se sve više govoriti - ne o sebi ili drugome - nego o drugima. Zaboravljam na svoj »ja« i na druge individue; izmiču mi se događaji i ličnosti. U mojoj je sobi

prozor nad glavom; kad dočekam ujutro trak sunca, onda jubilarno bježim u parkove, čitam, mislim, pušim i pljuckam i najveći me paradoksi ne zabunjuju, nego me naprotiv razdražuju na jelo i smiješak. Kultura je obzir, ne instinkt. Mi smo čisti, uredni, pošteni, radi drugih ne radi sebe. Svačija je dubina delikt i ludost, jer je površina ne razumije i ne opravdava. Kultura je obzir, dakle sram; a sram je laž, hinjenje i prenavljanje, jer inteligenta zna, da sram nema smisla... Iskren čovjek nije duhovit, jer uvjetuje jednostranu duševnost; iskrenost je prirođenost. Laž je komplicirana duševnost onoga, koji laže i onoga, koji sluša. Iskrenost je jasnoća i vjera; ali lažac jer laže, sumnja, da će mu se vjerovati, a slušač, jer kulturan i sâm sumnja da dotičnik govori istinu. Mi se odijevamo radi drugih, jer nitko se ne odijeva za osamu, pustinju, stepu i svoje ogledalo... Kultura nije stepa i skitnja... Kulturan čovjek nije ko Rus... Nije ni majmun. Ja se ovako zabavljam, ali ne držim mnogo do ovih i ovakih laska i udvaranja. I kad najozbiljnije govorim, ironiziram. Moje su studije impresije - i tako eto biva, te ja izilazeći iz sebe, govoreći o drugima i mimoilazeći pojedine ličnosti i događaje - postajem sve subjektivniji... I tu je ironija. Ja sam objektivan samo utoliko ukoliko ne govorim o sebi i ukoliko ništa ne tvrdim. Tvrdnja je energija, a ja sam slab. Ja sam skeptik. I tu je ironija.

Rekoh: osjećaji puni, jaki, strastveni - to je dno. Strast viđenja i upoznavanja - to je širina; osjetljivost tanašna, svestrana i slabašna - to je visina. Dno je poezija, širina je znanost, visina je artizam. »Dolce far niente« znači imati u životu ložu, automobil, komotnost... Poezija je instinktivna, bezobzirna i strastvena; artizam je obzir i odgoj; on je kulturan i hladan. Poezija je duboka i elementarna; artizam je lagan i formalan.

Nekulturan čovjek drži se one: Majka božja ne gleda na cipele, nego na savjest... Ona t. j. nije kao kakva salonska dama. Uopće: zdrave zube imadu divljaci; civilizovani imadu - umjetne zube. Prirodnu ljepotu imaš na selu; ona je pitanje naravi, rase, života; u gradu je ljepota pitanje ukusa, vještine i sredstava... Seljanka je poezija; građanka umjetnost... Poezija može da ide i gola, ali artizam je bez odijela samo poezija. Umjetnost je odijelo, jer se nitko nije rodio u gaćama i cipelama i jer bi bez odijela pojava čovječja bila vrlo

jednolična, jednostavna i neljudska... Umjetnost je naprava: frizura, toaleta, manira. Tu me se najjače dojmiše: izlozi odijela... To je zemlja kulture i umjetnosti. Mode.

A ja sam po svome temperamentu, odgoju i nagonu i karakteru poluhrvat i polutalijan. Morao bih biti! A eto: ja sam postao već jedamput - beskarakteran postavši razuman. A sada? Kao da postajem i bestemperamentan. Ja se zabavljam ovakim komplimentima Francuskoj, kulturi i umjetnosti. Kao da laskam u salonu najodličnijoj dami, gdje strasti ne možeš osjećati i gdje na posljedice nema smisla misliti.

Duhoviti ljudi su hladni, zanos je naivan, temperamenat je krvav, instinkt je nijem i ne govori. Zaljubljeni ljudi bulje ko tele u nova vrata, ko pseto u kobasice i seljak u toranj katedrale. Ljubav ne govori, ne misli i ne ironizira; komplimenti su neiskreni, duhoviti i hladni. Strastveni ljudi grizu ko pseto, koje ne laje i bjesne ko zvijer, koju si ranio. Strast psuje, urla i reži. Ona je za osamu, šumu i mračnu sobu; ljubav za prozor, šetalište i lunu; komplimenti za salon, dvorane i elektriku... Duh i jezik pokreće samo - simpatija.

Simpatija je naše doba, naš čovjek, naš osjećaj.

IX.

Kako ni pojedini ljudi, tako ni pojedini gradovi ne ostavljaju u meni posebnog dojma. Ja znam, ali ne osjećam, da sam baš u Marseilleu. Crkva, zoološki vrt i svjetina - bulvari, galerije i izlozi - nebo, more i krovovi - ispunjaju moja ćutila. Kako ne govorim francuski i općim malo s kime, slušam samo zvukove, ali ne čujem i riječi, t. j. smisao. Govore, propovijedi i razgovore shvatam onako kao životinjske glasove. Ja gledam s jednakim uživanjem i slušam s istom pozornošću lava, lisicu, noja, svećenika, kupletistu i govornika. Dakako, kad se nađem u momentima počivanja, nerada, pušenja i

šetnje; kad ne čitam, ne učim, kad ne gutam *imena* knjiga, pisaca, jela, glumaca... kad se ne nalazim u raspoloženju nervoznosti, računanja, poslovnosti i savjesti kulturne - nego u nastrojenju bezbrige, simpatije, rasipnosti i artizma.

Ja, istina, gledam noja, ali vidim sve nojeve - gledam čovjeka, ali vidim sve ljude; gledam u pasje oči, ali vidim sve oči.

Svi sisavci imadu slične oči; na očima, vele, vidi se duša. Ljubav bez pohote je idealna ljubav; ljubav je bez ekstaze simpatija.

Ja mogu tako ljubiti psa ko čovjeka.

Gledam u oči i ma da su sve jednake ko more, opet su raznobojne ko nebesa; jedna je stvarnost materija, bivstvo: duša; različite su boje, nijanse, oblici: duševnost. Ja tonem u očima. Ja sam panteist.

X.

Sjajna su ova jutra na krevetu. Na staklu se mrsti svijetlo i cijela se soba budi. Blond-boja zidova, sunca i dima tako je skladna kao ugođena prema mojim mislima i nastrojenju, te bih reko, da su to harfe, lepet i soprano kerubina. Prozor mi je nad glavom, nad prozorom zrak - i ništa drugo ne vidim no ono, što je nada mnom, nad mojim očima, nasmijanim, modrim i sretnim ko daleke gore i visoko nebo. Slušam kao kroz san šum svjetine, štropot automobila, drndanje i fićuk, i osjećam se lakšim od svojih misli.

Cijela prošlost od prvog dojma do zadnjeg pozdrava i objeda zapada; ona je ko sunce na horizontu, crveno i bez sjaja, nemoćno i bez topline. Ko mjesečina. Ko san. I sav postajem tako nujan, hladan i nasmijan, i čini mi se, da bih tako mogao ležati u vječnost, u tom »dolce far niente« i gledati u nebo kao u ogledalo; ko duše u boga...

Sve ostale senzacije zaboravljam; pa i one noći, misli i uzrujavanja. Ova jutra, ovaj mir, ovo plavetilo - to sam ja, jer tu me nema. U noći

slušam kucaj srca, gledam svoju sjenu i misli me more.

To nisam ja. Ja sam tu, gdje mene nema, jer sve je puno mene ko svijetla i ja sam pun svega ko sunca. Moja duša roni u boga i bog se utaplja u meni.

Ja više ne gledam sablasti, ljude, gradove, ideje, živote i oči: ja vidim u jednom oku sve oči, sve ljude, ideje, živote u jednoj svijetloj, bijeloj, podnevnoj, beskonačnoj sablasti.

Ne trnem. Smješkam se. Ova je sablast simpatična. Ona je sunce, bog, duša, svemir i ja... Nebesa se srse - blond-smiješak draga moja ćutila.

Jedamput sam mogao i ono, što nisam htio. Bio sam onda život, osjećaj. Onda sam htio i ono, što nisam mogao. Bio sam tada uzrujanost i um.

Sada niti što hoću niti što mogu. Sad sam zaborav i duh.

XI.

Dva sam već dana na pučini. Putujem u Napulj. Sutra ću izaći na kopno. A čini mi se, da sam od poroda na pučini i da nikada ne ću izaći na kopno. I opet idem i ne mičem se. Tako bih morao ići uvijek i nikada se ne pomaknuti. Polaziti svagdje i ne krenuti se nigdje.

Parobrod ide samo uz obalu; podloga mu je more. Željeznica ide samo po tračnicama; podloga joj je zemlja... Uvijek nam je tlo ispod nogu. Polovina ljudi izađe iz rodnoga kraja; trećina iz svoga kruga; četvrtina iz svojih uvjerenja; petina iz svoga odgoja; šestina iz svojih navika; sedmina iz svoga života...

I nitko, nitko, nitko ne izađe iz svog karaktera i temperamenta i svi, svi, svi zadrže tlo ispod nogu.

... Ići svuda i ne maći se nikuda. Stvoriti balon i zaploviti

svemirom... Kako je dosadno! Na zemlji živjeti i - umrijeti... Kako je žalosno! Ne moći odseliti na drugi planet... Kako je mračno!

... Izgubio domovinu, društvo, navike, uvjerenja, odgoj i život.

Ništa. Bez nade, bez želja, bez ciljeva... Kako je umorno!

Ući u balon? Nije li u tome sve? Sunovratiti se u - nebo? Zašto ostati čovjek? Zašto ne biti planet? Zašto ne možemo padati - gore?

Paradoks. Ironija.

Ići i ne micati se; izaći iz svega; izgubiti tlo ispod nogu. Zračna plovidba - ko zna?

Ja putujem u III. klasi; dva dana ne okusih ni kore bijeloga kruha.

Ironija.

Drže me za krojača; jedan mi je opsovao majku; drugi je susjed prije spavanja turio u grudi... jednu krunu... da mu je ja ne ukradem...

Ironija.

Opsovao mi je majku i ja sam rekao »hvala!«. Drže me za krojača i tata, i ja ih nuđam cigaretama... Ja sam pasivan: ja se smješkam. Lijen sam da govorim i slab sam da grdim.

Putujem ko bijednik, ali sam svejedno u zraku... ko milijunaš.

Jer ja nisam ja. Ja sam izgubio sve; i psovku. Ja sam izašao iz svega; i iz temperamenta.

Jer ja nisam ja.

Ironija!

Valja govoriti jasnije. Ne govorim više u sebi. Vi me slušate: braća, prijatelji, rođaci, družice. Vi pitate: A šta je s tvojim studijama, dramama, mjestom, liječenjem? Šta si vidio, doživio, naučio?

Ja, kako vidite, šutim. Ne da mi se govoriti. I to je jasno i dosta. Ja ne smijem govoriti, da vas ne ožalostim. To je još jasnije.

Kažem li u pogledu mojih osjećaja: ljubim ili mrzim? - ironiziram.

Kažem li u pogledu moga života: to ću i to napraviti - ironiziram.

Kažem li u pogledu mojih misli: tako je i tako - ironiziram.

Svaki je moj osjećaj, svaka moja misao, svaki moj čin - ironija.

Rekoh vam: cigareta je sve što imam - da ne pušim, zašto bih živio - što bih bio ja bez duvana? I to je ironija.

To je najzad sve, što mogu; jer ne mogu ništa. To je sve, što hoću; jer ne ću ništa.

Smiješak je moje pitanje i moj odgovor. Jer ja ne mogu i ne ću da govorim. A znate zašto?

Jer sam slab, plah i nemoćan; beskarakteran, bestemperamentan i bezidejan. Ako me ko izgrdi, ja reagiram smiješkom; ako me ko pobije, ja se branim smiješkom; ako me ko napane, ja se odrvam smiješkom.

Jer ja nemam ni snage ni volje reagirati, odgovarati i ljubiti.

Kad se smješkam, nitko ne zna, je li to znak ignoranse ili znanja, naivnosti ili iskustva, slabosti ili jakosti. Tako se može o meni misliti svašta, ali znati se o meni ne može ništa.

Ja sam vam istinu rekao: ubit ću se... kako sam vam rekao: idem na studiranje... A ja hoću jedno ko i drugo. A što ja hoću, to i mogu. T. j. Ništa.

Vi ste mi braća, znanci, prijatelji. Vi ste mi sve. T. j. ništa.

Dok sam bio ljubavnik, patriota, brat, sin i mislilac - bio sam psovač. Kletva je bila moja domovina, moj odgoj, moj život, moj karakter, moj temperamenat, moja ideja: moja volja i snaga. Ona je bila moj »ja«.

Smiješak nije moj. A ipak to sam ja! Jer ja nisam ni ljubavnik ni brat ni patriota ni mislilac - ni život ni karakter ni temperamenat... ni volja...

Ja t. j. nisam ja.

Svima je poznato, što vi ne znate, da je stil naime čovjek. Ideja je ideja. Genij i mediokritet mogu biti istih nazora; aristokrata i

plebejac mogu biti istih uvjerenja. Nazor se može promijeniti u roku od nekoliko sati i od ateiste postati katolik; ali kret, gesta, manira, to se ne mijenja ni za života... Barunstvo možeš steći preko noći, ali ćeš do smrti ostati plebejac. Stil je rasa, odgoj i život; stil je fizionomija i temperamenat. Karakter se mijenja lakše od temperamenta i - fizionomije - jer je karakter samo odgoj - sadašnjost; a nije i rasa, prošlost.

Moj bi stil bio dakle - psovka.

Ja ne psujem više: ja nemam stila: ja nisam čovjek.

Ko psuje? Onaj, koji se prepusti instinktu, koji je temperamentan, koji nema obzira, koji je nenaobražen. Psuje onaj, koji nema ništa duhovito da kaže. Ignoranta. Kletva je iskrenost.

Ko ironizira? Onaj, koji vlada strastima, koji nema karaktera, koji je obziran i obrazovan. Uglađenost, osjetljivost, nemoć... Ironizira onaj, koji je duhovit i hladan. Inteligenta. Ironija je hinjenje.

Duhovitost je riječ, ne čin; a riječi su samo riječi, dok su djela i - djela.

Ne mogu psovati, pa ironiziram. Ne da mi se govoriti pa se smješkam. Slabost je dakle moja snaga i bezvoljnost moja volja.

I to sam ja.

Jer ja - nisam ja!

ARSEN TOPLAK

Rječnik

abcug, abzug (njem.) - demonstrativni usklik; »dolje!«
abiturijent (lat.) - svršeni đak srednje škole, đak koji je položio maturu
afarista (tal.) - špekulant, čovjek koji bez susprezanja ide za dobitkom
anakreontika - poezija koja u slavi užitak u ljubavi, vinu, plesu, društvu; naziv prema Anakreontu, starogr. pjesniku iz VI. st. pr. n. e.
apsinth (grč.) - alkoholno piće

bakfiš (njem.) - pržena riba; šiparica, mlado djevojče
bigot (franc.) - vjerski zatucan čovjek, bogomoljac; licemjer
Boticelli, Sandro (1445-1510) - jedan od najvećih slikara fiorentinske renesanse (*Rađanje Venere*)
Bourget, Paul (1852-1935) - francuski romanopisac

Canova, Antonio (1757-1822) - talijanski klasicistički kipar
Carducci, Giosue (1809-1849) - talijanski lirski pjesnik, nobelovac 1906
Cavour, Camillo Benso, grof (1810-1861) - talijanski političar i državnik, jedan od glavnih arhitekata talijanskog ujedinjenja (*risorgimenta*)
Correggio - pravim imenom Antonio Allegri (oko 1489-1534), talijanski renesansni slikar; svojim inovacijama nagovijestio barok

D'Azeglio, Marchese (1798-1866) - talijanski političar i državnik, premijer kraljevine Pijemonta i jedan od poticatelja ujedinjenja Italije
Dolce far niente (tal.) - dokolica; dosl. "slatko ne raditi ništa"

ekvipaža, ekipaža (franc.) - vrsta raskošne kočije

fekondnost (lat.) - oplodivost, plodnost

Garibaldi, Giuseppe (1807-1882) - talijanski nacionalistički revolucionar i vođa pokreta za ujedinjenje Italije
Giotto, di Bondone (1266(76)? - 1337) - najznačajniji talijanski slikar predrenesansnog razdoblja, najznačajnije djelo su mu freske u crkvi Sv. Franje u Assisiu
grustiv - gadljiv
Gundulićev san - slika hrvatskog slikara Vlahe Bukovca (1855-1922)

Heine, Heinrich (1797-1856) - njemački pjesnik i esejist

Il porco clericale! (tal.) - Klerikalna svinja!

jektikav (grč.) - sušičav; ***jektika*** - sušica, tuberkuloza
jus (lat.) - pravo; studij prava

katar (grč.) - upala sluznice nekog organa (pluća, nosa, grla itd.)
kiklja (od njem. ***Kittel***) - suknja
komptoar (franc.) - pisarnica, ured; ***komptoarista*** - činovnik, privatni činovnik
kondir (grč.) - vrč, pehar
konta (njem.) - mušterija
kranijski (grč. ***kranion*** - lubanja) - koji se odnosi na lubanju
kverulant (lat.) - pravdaš, svadljivac, zanovijetalo

Lippi, Fra Filippo (oko 1406-1469) - talijanski ranorenesansni slikar; njegov sin Filippino Lippii također je slikar

Manzoni, Alessandro Francesco Tommaso Antonio (1785-1873) - talijanski romanopisac, pjesnik i dramatičar, predstavnik romantizma; kao političar sudjelovao u revoluciji 1848. i pokretu za ujedinjenje Italije
marazam (grč.) - oronulost, iscrpljenost, uvenulost organizma

Mazzini, Giuseppe (Mazzi) (1805-1872) - talijanski revolucionar, političar i politički teoretičar; sudionik pokreta za ujedinjenje Italije
Mirbeau, Octave (1848-1917) - francuski romanopisac, predstavnik naturalizma (*Dnevnik jedne sobarice*)
Murillo, Bartolomé Estéban (1618-1682) - glasoviti španjolski barokni slikar

orfeum - lokal za muzičke priredbe

Prévost, Abbé (1697-1763) - francuski romanopisac (*Manon Lescaut*)
puerilan (lat.) - djetinjast, dječački, neozbiljan

quadruman (kvadruman) (lat.) - četveroručac (nekada izraz za majmuna)

recte (lat.) - zapravo, pravilno
Renan, Ernest (1823-1892) - francuski filolog i povjesničar religije; religiju istraživao racionalno, suvremenim historiografskim metodama
Rubens, Peter Paul (1577-1640) - uz Rembrandta jedan od najznačajnijih slikara Baroka.

sadik (franc.) - sadist
samun (tur.) - somun, bijeli okrugli kruh
Sarto, Andrea del (1486-1531) - jedan od najpoznatijih firentinskih slikara visoke renesanse
skrofule (lat.) - oticanje vratnih limfnih žlijezda (kod tuberkuloze), gukavost; ***skrofulozan*** - koji ima skrofule, gukavac
Smičiklas, Tadija (1843-1914) - povjesničar i političar; pristaša Račkoga i Strossmayera; napisao *Poviest hrvatsku*, prvu hrvatsku povijest s kritičkim i znanstvenim tendencijama
Spagnoletto - zapravo Jusepe de Ribera (1591-1652), jedan od najpoznatijih španjolskih slikara tzv. naturalističkog baroka, poznat osobito po svojim slikama svetaca i mučenika
species (lat.) - rod, vrsta; osobitost
stitichezza, stitikeca (tal.) - zatvorenost, tvrda stolica; škrtost

stražmeštar - najniži podoficirski čin u austrougarskoj vojsci
sumporača - šibica koja sadrži sumpor

škaldin (tal.) - grijalica
švindlanje, švindlarija (njem.) - opsjena, prevara, sljeparija; vrtoglavica

Tiepolo, Giovanni Battista (1696-1770) - talijanski slikar, predstavnik venecijanske škole (rokoko), poznat po stropnim iluzionističkim freskama
Tintoretto (Jacopo Robusti) (1518-1594) - venecijanski manirističkislikar
Tizian (Tiziano Vecellio) (1488-1576) - glasoviti slikar venecijanske visoke renesanse,
Tommaseo, Nikola (1802-1874) - pisac iz Šibenika, pisao na talijanskom, latinskom, francuskom, novogrčkom i hrvatskom jeziku
tribadizam (grč.) - lezbijska ljubav, ženski homoseksualizam

Van Dyck, Anthonis (1599-1641) - nizozemski barokni slikar, poznat po portretima
vanjkuš (mađ.) - jastuk
Verga, Giovanni (1840-1922) - talijanski književnik, vođa pokreta verizma

Bilješka o autoru

Janko Polić Kamov

(Pećine kraj Sušaka, 17. 11. 1886. - Barcelona, 19. 8. 1910.)

Janko Polić Kamov, prozaik, pjesnik i dramatičar, jedinstvena je pojava hrvatske moderne književnosti, te preteča kako hrvatske tako i svjetske književne avangarde.

Potječe iz relativno imućne građanske obitelji. Otac Ante Polić kao uvjereni narodnjak i liberal promijenio je prezime iz Politeo u Polić. Porijeklom je iz Dalmacije (Hvar), a na Sušak, predgrađe grada Rijeke koja se u to vrijeme ubrzano razvija nakon što je izgrađena željeznička pruga, doselio je iz Senja. Obogatio se trgovinom i stekao ugled. Prijateljevao je s Derenčinom, Starčevićem, Supilom, a dopisivao se sa Strossmayerom i Kranjčevićem. Majka Giema Joana Gerbac potiče iz jedne od bogatijih i uglednijih riječkih patricijskih obitelji, pa se kod kuće najčešće govorilo talijanski. Brojna obitelj

imala je iznimno bogatu knjižnicu, njegovala je kulturu i umjetnost, djecu odgajala u liberalnom, demokratskom duhu. Polićevi su dobili četrnaestero djece, od kojih će prve godine preživjeti osmero; no većina će Jankove braće i sestara, kao i on sam, umrijeti u mladosti i imati težak i nesretan životni put. S braćom Milutinom i Nikolom Janko je priređivao kućni književni časopis i često izvodio kazališne predstave.

Završivši s odličnim uspjehom osnovnu školu na Pećinama, upisuje Sušačku hrvatsku gimnaziju, iz koje je 1900. godine izbačen nakon što je sa svojim prijateljima Mijom Radoševićem i Josipom Baričevićem osnovao tajno anarhističko udruženje *Cefas*. Školovanje nastavlja u Senjskoj gimnaziji, strogom katoličkom konviktu "Ožegovichianum", no i od tamo je izbačen zbog protuvjerskih ispada i nediscipline (nakon svađe, jednog je profesora pljunuo u lice).

Otac mu je 1902. godine doživio poslovni krah i bankrot, pa se obitelj preselila u Zagreb. Janko im se pridružuje nakon što je izbačen iz senjske škole. Upisao je gornjogradsku gimnaziju, iz koje je također izbačen nakon što je zbog sudjelovanja u demonstracijama protiv bana Khuena tri mjeseca proveo u zatvoru, gdje je upoznao Stjepana Radića i s njime se sprijateljio. Živio je boemski, posjećivao kavane i bordele, pio, šokirao malograđansku okolinu svojim ponašanjem i ispadima. Pokušavao je živjeti od pisanja i honorara, ali je radio i razne druge poslove (pored ostaloga, kao trgovački putnik prodavao je Singerove šivaće mašine). Jednoga je dana 1904. godine, bez da je o tome išta rekao obitelji, pobjegao s jednom putujućom glumačkom družinom i preko Dalmacije stigao do Crne Gore, gdje je na Cetinju nastupao pred knjazom Nikolom u Ibsenovim *Sablastima* kao šaptač. No uskoro je shvatio da nema dara za glumu, te napustio tu družinu i vratio se svojima u Zagreb. Na povratku iz Crne Gore doživio je željezničku nesreću, kada je nedaleko od Splita bura prevrnula vagone. Dobio je veliku odštetu koju je brzo potrošio lumpajući u Splitu, a događaj je inspirirao novelu *Katastrofa*.

U sušačkoj je gimnaziji upoznao Katarinu Radošević, sestru svog najboljeg prijatelja Mije, u koju je ostao zaljubljen do kraja života, no

ona se 1906. godine udala za drugog njegovog najboljeg prijatelja, Matu Malinara. U pjesmama je naziva Kitty; tu nesretnu ljubav Kamov nikada nije prebolio. Prema nekim nedokazanim (i nedokazivim) ali mogućim pretpostavkama i indicijama, Janko je možda sa svojom Kitty dobio vanbračnu kćer – Teodoru Marković, poznatiju kao Dora Maar - proslavljenu slikaricu, fotografkinju, ljubavnicu i "muzu" slavnog slikara Pabla Picassa. (Hipotezu je iznio Mladen Urem.)

Obitelj Polić pogodio je niz tragedija: 1897. godine umire sestra Marinka, čiju je smrt opisao u noveli *Žalost*, a 1900. sestra Milka. Brat Milutin, nadareni glazbenik, umire 1908. užasnom smrću od tuberkuloze kostiju; ta je smrt Janka strahovito potresla i o njoj piše u izgubljenoj noveli *Skepsa*. Smrt oca tema je novele *Sloboda*, a po mnogim mišljenjima najbolja Kamovljeva drama *Mamino srce* bavi se majkom Gemmom. Brat Vladimir cijeli će život Kamovu biti podrška, a Nikola Polić (1890-1960) poznati je pjesnik, pisac, novinar i glazbeni kritičar.

Nakon smrti roditelja, od 1906. godine često boravi u Italiji, pokušavajući osigurati egzistenciju, ali trpi zbog sve slabijeg zdravlja. Radi zdravstvenih problema neko je vrijeme najprije proveo kod brata Milutina, koji je u Veneciji studirao glazbu. Nakon povratka u Zagreb, iste 1906. godine za objavljivanje je pripremio svoje dvije zbirke pjesama (*Psovka, Ištipana hartija*) i dvije drame (*Tragedija mozgova* i *Na rođenoj grudi*). Nitko mu ih ne želi objaviti, pa ih sljedeće 1907. godine uz financijsku potporu brata Vladimira objavljuje u vlastitoj nakladi. Iste je godine napisao prvi dio svog jedinog romana *Isušena kaljuža*, *Na dnu*. Izrazito nemiran duh, nesputan normama društva, svom imenu je prema starozavjetnom prokletniku Kamu pridodao ime Kamov, konotirajući "biblijsku ukletost i izgnaničku sudbinu" (G. Slabinac). Bio je suradnik *Pokreta*, *Novog lista, Zvona* i *Bosanske vile*, gdje mu izlaze pripovijetke, feljtoni, putopisi i reportaže. Antun Gustav Matoš u žestokoj polemici loše ocjenjuje njegovo djelo, u recenziji dviju knjiga poezije objavljenoj u *Hrvatskoj smotri* 1907. godine s naslovom "Lirika lizanja i poezija pljuckanja", kao i u nizu članaka koje je napisao nakon toga, unatoč tome što su ta dva velika književnika privatno bili u dobrim

odnosima. Matoša će stoga kasnije smatrati tvorcem takvog negativnog stereotipa o Kamovu u desetljećima koja slijede.

Godine 1907. Kamov oko osam mjeseci boravi u Rimu, gdje stvara nekoliko svojih djela, a kraće periode provodi i u drugim talijanskim gradovima (Firenza, Milano, Torino, Genova, Trst, Napulj, Marseille). U Rimu u ulici Via Mattatoio upoznaje skupinu mladih anarhista i avangardista okupljenih oko časopisa *L'Avanti*, o čemu piše u svojoj pripovijetci *Stjenica*. Jedan od članova tog kruga bio je i kasniji fašistički vođa Benito Mussolini, tada mladi novinar socijalističkih nazora. Kao dopisnik Kamov je surađivao s nekim zagrebačkim časopisima i novinama, no honorare dobiva neredovito ili nikako. Proljeća i ljeta (1908-1910.) provodi na Krku, u Puntu, gdje njegov brat Vladimir ima kuću. Tamo stvara neke svoje novele i drame, koje mu časopisi, izdavači i kazališne kuće redom odbijaju. Godine 1910. nakon kraćeg boravka u Bologni dolazi u Španjolsku, u Barcelonu. Taj je grad važno europsko središte avangarde; u njemu žive slikari kao što su Joan Miró, Nicolau Raurich (hrvatskog porijekla), povremeno i Pablo Picasso, te je uporište anarhista, koje je Kamov simpatizirao. No Kamov ubrzo umire u ne sasvim razjašnjenim okolnostima u bolnici Santa Creu; pokopan je u zajedničkoj grobnici za siromašne. Zanimljiva je činjenica da je na mjestu tog groblja kasnije sagrađena katalonska nacionalna biblioteka.

Kamov se u književnosti javlja 1903. godine kao suradnik *Novoga lista*. Od tada pa do smrti, dakle, u sedam godina, sastavio je izniman opus koji uključuje sve književne rodove, dramska, lirska i epska djela.

Godine 1907. objavio je u vlastitoj nakladi dvije zbirke pjesama (*Ištipana hartija* i *Psovka*) te dvije drame (*Tragedija mozgova* i *Na rođenoj grudi*). Četiri godine nakon smrti njegova poezija uvrštena je u antologiju *Hrvatska mlada lirika* (1914).

Iako su nakon Kamovljeve smrti njegovi tekstovi sakupljeni u zbirkama *Časkanja* (1914) i *Novele i eseji* (1938) - obje je za objavljivanje priredio Vladimir Čerina - tek je u *Sabranim djelima*

(1956-1984) objavljen i roman *Isušena kaljuža* nastao oko 1906-1909. Posmrtno su objavljene i Kamovljeve tzv. *Samostanske drame* (*Djevica* i *Orgije monaha*) nastale 1907. godine, te *Čovječanstvo* napisano 1908. godine i *Mamino srce* iz 1910. godine. Naknadno je otkrivena dramska crtica *Iznakaženi* završena 1904, dok se izgubljenim smatraju drame *Oh, žene, žene* i *Lakrdija naše dobi.* Krajem devedesetih godina dvadesetog stoljeća u Barceloni su otkriveni još neki Kamovljevi rukopisi.

U Kamovljevim djelima na snazi je *autorski cinizam* (G. Slabinac) kojega koristi za predstavljanje psiholoških stanja suvremenog čovjeka, ali i građanskog društva u cjelini. On se ujedno i sam deklarirao kao prototip "prokletog pjesnika" hrvatske književnosti - biblijskog Kama otac je prokleo za razliku od braće, jer ga je gledao gologa umjesto da ga pokrije.

Kamovljeve novele, koje sam naziva i "lakrdijama", obiluju groteskom i psihologijom, ali i društvenom satirom ili, kako sam autor kaže, "karikaturom". Karakterizira ih "slobodna motivska asocijacija, stilska razuzdanost i hiperbolizacija" (Wikipedia).

Roman *Isušena kaljuža*, napisan u formi autorovog dnevnika, avangarističko je djelo potpuno suprotstavljeno tradiciji. Karakteriziraju ga introspektivnost i gotovo frojdovska samoanaliza glavnog lika (književnika) usredotočena na subjektivno i podsvjesno, ali i moralizatorske i egzistencijalističke rasprave - mnogo godina prije nego što će se za Freuda čuti. Stilski je oštro suprotstavljen svim književnim tradicijama. "Roman se orijentira prema subjektivnom senzibilitetu dezintegrirane građanske ličnosti i freudovski decentriranoga ja, te donosi razlomljenu i kaotičnu sliku te osobnosti" (Wikipedia), anticipirajući kasnije velike europske avangardne pisce poput Joycea.

Njegova poezija na tragu avangardističkog prevrednovanja dovodi u začudne odnose književno tradicijski formiran oblik i sadržaj. Stoga je dominantna odlika Kamovljeve lirike negiranje sklada, kao i prevladavanje rubnih psiholoških stanja poput očaja, bezizlaznosti i sl. Među prvima je, uz Julija Benešića, u hrvatskoj književnosti pisao

slobodnim stihom.

Kamovljev raznolik i nevelik dramski opus obilježen groteskošću izgubljenosti ljudskih egzistencija usmjeren je na prevrednovanje realističkih i naturalističkih dramskih postupaka i sadržaja. Drama *Na rođenoj grudi* praizvedena je 1927, a *Tragedija mozgova* 1928. godine, u Kazalištu u Tuškancu u Zagrebu.

Djela Janka Polića Kamova izazvala su brojne kontroverze u svoje vrijeme, a objavljivanje im je bilo zabranjivano, dok su mu drame proglašavane neizvedivima i odbijane. Usredotočen na apsurd i paradoks, provocirao je blasfemijom i izrugivanjem religijskim i drugim društvenim vrijednostima, kao i drugim kontroverznim i tabu-temama poput spolnosti, homoseksualizma, ludila, zločina, smrti.

Od početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća Kamovljeva djela zastupljena su u brojnim svjetskim antologijama i prikazima avangardne književnosti, te se po mišljenju nekih američkih književnih znanstvenika rehabilitacija Kamovljevog opusa smatra najvećim književnim otkrićem u novije vrijeme.

* * *

Roman *Isušena kaljuža* prvi je put u cjelosti objavljen tek 1957. godine. Zbog njegove inovativnosti kritika ga je nazvala prvim hrvatskim anti-romanom, te se pitala kako bi hrvatska književnost 20. stoljeća izgledala da je roman objavljen kada je i napisan (1906-1909. godine).

Tekst prema:

- Janko Polić Kamov: *Isušena kaljuža*, Sabrana djela Janka Polića

Kamova, sv. 2, ur. Dragutin Tadijanović, Otokar Keršovani, Rijeka, 1984.

Impressum

Nakladnik:

Bulaja naklada d.o.o
Radnički dol 8
10000 Zagreb

tel. (besplatni): 0800/285252
(0800/BULAJA)

info@bulaja.com
www.bulaja.com

Urednik: Zvonimir Bulaja

Dizajn i prijelom: Bulaja naklada d.o.o.

Tehnička realizacija: Bulaja naklada d.o.o.

Oblikovanje naslovnice: Zvonimir Koščak

Za nakladnika: Zvonimir Bulaja

Pri pripremi ove elektroničke knjige uložen je maksimalni mogući trud i pažnja, te su svi uključeni materijali pažljivo kontrolirani, korigirani i testirani. Međutim, Bulaja naklada d.o.o. i autori ne mogu biti odgovorni za bilo kakve štete, izravne i neizravne, prouzročene upotrebom ove elektroničke knjige, odnosno pogreškama u tekstovima (nekompletni, netočni ili oštećeni podaci, greške pri unosu i slično).

Autorska prava na djela Janka Polića Kamova su istekla, i ona su sada javno dobro koje se nesmetano može kopirati. Međutim, sva autorska prava na opremu knjige (rječnik, napomene, bilješka o piscu...) su pridržana.

ISBN: 978-953-328-099-8

© 2011. Bulaja naklada d.o.o.